Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER

60. BIND

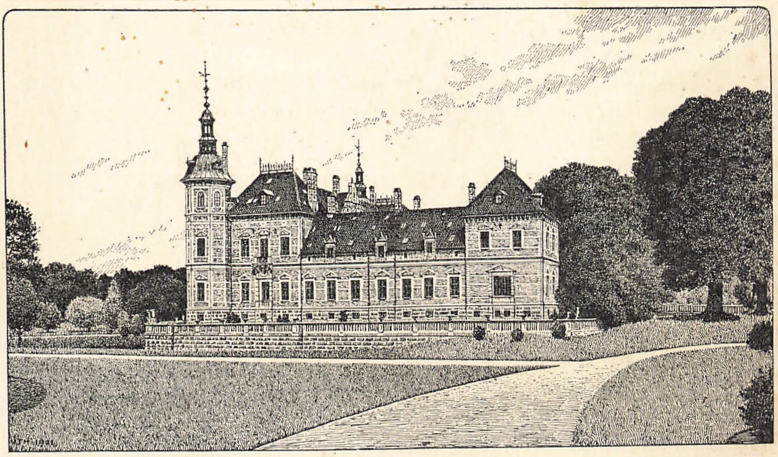

Udgivet af

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

1967

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amtssamfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavnens historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner. Medlemmer får denne årbog gratis.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer flere udflugter – eftermiddagsture, aftenture og heldagsture – for medlemmerne til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbilleder og film om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND ejer ruinerne af det gamle cistercienserkloster ved Mossø, Øm Kloster, der årligt besøges af tusinder af turister, og som for sine enestående fund er kendt over hele verden.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved møder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesser, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Indmeldelser modtages af formanden

Arkivar *Finn H. Lauridsen,*
Carit Etlars Vej 60, Åbyhøj.
Tlf. (06) 15 83 48.

eller hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Overretssagfører *Otto Bisgaard,*
Vestergade 14, Silkeborg.
Tlf. (06) 82 10 01.

Universitetsadjunkt *Poul Enemark,*
P. Sloths Vej 36, Århus C.
Tlf. (06) 14 21 10.

Overlærer *N. Gjesing,*
Egholmsvej 29, Skanderborg.
Tlf. (06) 52 05 84.

Apoteker *Adam Helms,*
Søndergade 12, Horsens.
Tlf. (05) 62 57 22.

Bygningskonduktør *N. J. Israelsen,*
H. Pontoppidansgade 24, Århus C.
Tlf. (06) 12 84 38.

Gårdejer *Nydam Jensen,*
»Nydamsgård«, Lyngå.
Tlf. (061 – 9 41 11) 9.

Arkivar *Peder Jensen,*
H. Pontoppidansgade 18, Århus C.

Museumsoverinspektør
Gunner Rasmussen,
Naurvej 26, Brabrand.
Tlf. (06) 26 19 29.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER

60. BIND

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER

Udgivet af

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

60. BIND

ÅRHUS
AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S
1967

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

REDIGERET AF

Finn H. Lauridsen Peder Jensen
Gunner Rasmussen

*

REDAKTIONENS ADRESSE

Erhvervsarkivet Vester Allé 12
Århus C

*

TEKST TIL OMSLAGSBILLEDE
Frijsenborg efter ombygningen i 1860'erne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

INDHOLD

Side

Forfatteren *August F. Schmidt* (†): Fra Skivholme sogn ... 7

Stud. mag. *Poul Thestrup:* Fæsteafløsningen under grevskabet Frijsenborg 1852–1912 28

Grafikeren *Poul Steffensen:* Maleren Poul Steffensen 43

Arkivar *Anna Thestrup:* Branden i Skanderborg i året 1746 52

Museumsinspektør *Jørgen Steen Jensen:* Polske begravelser i Aarhus og Kolding 1659 72

Overassistent *Knud Birkelund:* Stednavne i Marselisborg skov 82

Fhv. gårdejer *Rasmus Bendixen:* Træk fra Hasle skoles barndom og noget om dens lærere 117

Årsberetning 1966–67 153

Registre 155

Regnskaber 163

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:
Arkivar *Finn H. Lauridsen,* formand.
Arkivar *Peder Jensen,* kasserer.
Museumsoverinspektør *Gunner Rasmussen,* sekretær.
Overretssagfører *Otto Bisgaard,* Silkeborg.
Universitetsadjunkt *Poul Enemark.*
Overlærer *Niels Gjesing,* Skanderborg.
Apoteker *Adam Helms,* Horsens.
Bygningskonduktør *N. J. Israelsen.*
Gårdejer *Nydam Jensen,* Nydamsgård, Lyngå.

Redaktionsudvalg:
Arkivar *Finn H. Lauridsen.*
Arkivar *Peder Jensen.*
Museumsoverinspektør *Gunner Rasmussen.*

Udvalg for Øm Kloster:
Arkivar *Finn H. Lauridsen,* formand.
Overlærer *Niels Gjesing,* sekretær.
Arkivar *Peder Jensen,* kasserer.
Overretssagfører *Otto Bisgaard.*

Revisor:
Lektor *S. Lauge Jørgensen.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra Skivholme sogn

Af *August F. Schmidt* (†)

Skivholme sogn (1483 ha.) har sin beliggenhed i det nordlige område af Framlev herred. Det omgives af Borum, Framlev, Skovby og Sjelle sogne samt Sabro herred (Lading sogn). På nordgrænsen ligger den 145 ha. store Lading sø. Sydgrænsen dannes af Lyngbygård å's senglaciale dalstrøg, hvori er en del eng. *Røgeng* benævnes et område. Navnet er givet, fordi engen damper (ryger) i sommeraftnerne. *Maden* hedder et andet engparti. Made betyder eng. Lyngbygård å kunne i gammel tid afstedkomme oversvømmelser. Derfor foreslog præsten i Skivholme-Skovby pastorat, Laurits Nicolai Morsing (fungerede her 1788–1810), i 1807, at Skovby og Galten sogne burde lægges sammen. Morsing anfører bl. a., at han ofte ej kunne komme over broen »for høje vande«. »Jeg har mere end een gang været i den største livsfare, har ofte måttet køre gennem Sjelle til og fra Skovby«. Præsten foreslog endvidere, at Skivholme og Sjelle, Skørring og Låsby sogne burde sammenlægges. Hans planer blev ikke realiserede. I vore dage er der ingen fare ved overfartsstedet mellem Skivholme og Skovby, hvor præsten førhen havde en anneksgård.

Her nede nær engen findes *Lunden* eller *Herskind Lund,* en småskov, fra hvis omgivelser terrænet hæver sig ret brat op til en storbakket moræneflade, der især mod syd har gode jorder. Sognets højeste punkt er på 100 m. ved skellet til Sjelle. Mod øst gennemskæres bakkelandet af den dybe, snævre Borum møllebæk, der på et stykke danner skel til Borum sogn. Kommer man sydfra ad vejen fra Skovby over åen, er terrænet stigende mod Herskind by og videre til Skivholme kirke, der ligger på en højderyg, som strækker sig tværs gennem sognet. Herfra er jordsmonnet atter faldende gennem Skivholme by til Lading sø. Skivholme sogn har højtliggende, temmelig jævne jorder, der dels er muldede og lerede, dels lettere sandede. Den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bedste jord ligger på højdedraget midt gennem sognet, mellem dets to byer Herskind og Skivholme, og den bliver koldere og mere tyndmuldet mod nord (Heden). I sognene Sjelle, Borum, Galten og Skivholme går der fra 7,0 til 7,7 ha. til en tønde hartkorn, altså god agerbrugsjord. I gammelt mål bestod sognet af 2.623 tønder land.

Skivholme sogn udgøres af en ujævn firkant, dets grænser blev i middelalderen draget hen gennem landsbyernes udemarker, og da *kirken,* hvis ældste dele er opført i den romanske stilperiodes tid (1100–1250), findes på en central plads (og uden for landsbyerne) i sognet, tør man tro, at grænserne for dette er draget med hensyntagen til gudshuset.

Der er ingen fredede *oldtidsmindesmærker* i sognet, men der har været 13 høje, hvoraf 6 dannede en gruppe øst for Herskind. Der skal ifølge en gammel indberetning også have været enkelte store stengrave, uden at disse kan nærmere stedfæstes. Øst for Skivholme er fremdraget et stenalderfund i en sløjfet høj[1]).

*

Skivholme sogn kaldtes i middelalderen *Skyde* (1304: Skydhæ, 1305: Skydhæ, Skydhæmark). Navnet indgår som forled i det nuværende sognenavn. Skyde må snarest betyde hylster, pose, taske eller skede. Navnet hentyder vel til en terrænformation. Fra tiden 1428-c.1450 kendes tilføjelsen -holme. En holm er et højere område i lave omgivelser.

Herskind (1544: Herskyndt) har i sit forled enten personnavnet Heri eller navneordet hærs, der er nært beslægtet med navneordet isse (oldnordisk hjarsi). Efterleddet er muligvis ordet kind, der i norske stednavne anvendes om fjeldside, høj skråning. Herskind ligger på en skråning ned mod Lyngbygård å. En fjernere mulighed er navneordet, oldnordisk kind = slægt, æt.

Terp er en dialektform af torp, der betyder udflyttergård. Navnet er fra den ældre middelalder, og det blev 1195 og senere skrevet thorp og therp.

Flere landsbyer i sognet er forsvundne. Således landsbyen *Brüne,* hvis navn rimeligvis indeholder det gammeldanske brinna = brænding, anvendt om et ved afbrænding af skov ryddet areal.

Bøkistathholm, en forsvunden landsby, har i sit navns førsteled det gammeldanske bøki = bøgekrat. Stath har betydningen bosted, bopæl. I en optegnelse til Stednavneudvalget 1922 opføres *Røgsted* som et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

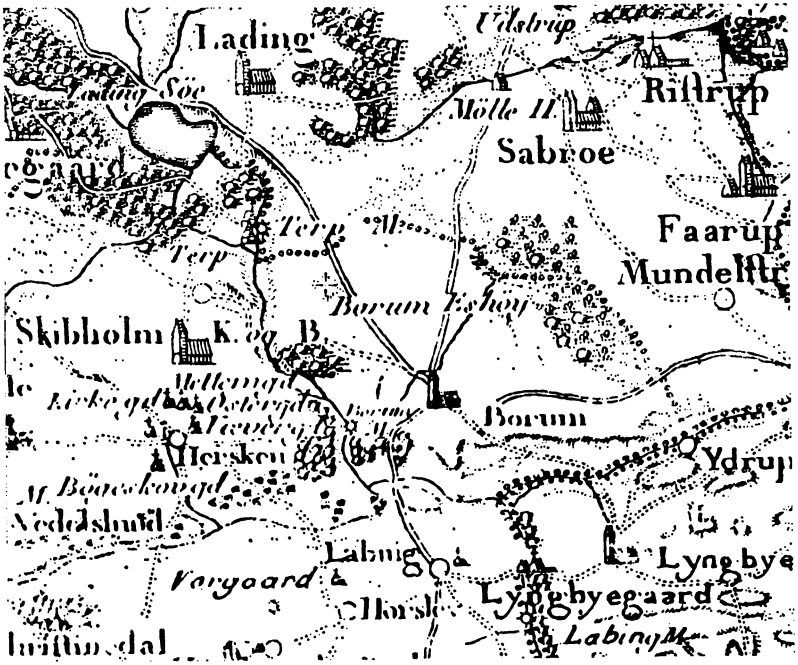

Skivholme og omegn.
Udsnit af Videnskabernes Selskabs Kort 1787.

navn på et til landsbyen Terp hørende areal, der nu er beplantet med ege, men førhen har været agerjord. Bøkistath må antages at være et gammelt landsbynavn.

Troldrup, en forsvunden landsby, har i sit forled det gammeldanske tilnavn Trolli eller navneordet trold. 1311 blev bynavnet skrevet Throldorpmark. Efterleddet er -torp.

Grimskær (1311: Grunskiær, 1495: Grimskier), nu Grimskærgård, har i sit forled det gammeldanske ord grim = Skelmærke på træ, snarere end det gammeldanske mandsnavn Grim. Efterleddet er kær. 1922 oplyses, at Grimskær er dels agerjord, dels kær med skov sydøst for Skivholme skov[2]).

I et kongebrev af 30. marts 1305 meddeles, at Erik, søn af herr Niels kaldet Bæger, har skødet alt sit gods i Bøstholm i Skide (Skyde) sogn med jorder i Skidemark, Brinnemark og andre tilliggender til det nævnte gods, nemlig huse, agre, enge, græsgange, skove, vande, fiskesteder, abildgårde og alt det øvrige til Broder Degn, kannik

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i Roskilde, at besidde med rette til evig tid. Den 5. december 1305 gør Erik Menved vitterligt for alle, at Erik, søn af Niels Bæger, har anerkendt, at han af Broder Degn, kannik i Roskilde, har modtaget fuld betaling for godset i Bøkistatholm, som han har solgt ham.

Broder Degn fik 2. februar 1311 af ærkebiskop Esger tilskødet og overdraget de to mark gulds jord i Trollerupmark, som Niels Bise på Åbo sysselting havde pantsat til hr. Esger for 40 mark penge. Ved mageskifte erhvervede Broder Degn samme års 9. marts Jens Assersens og Asser Jonsens hele gods i Brinne og Brinnemark og Grimskær (sydøst for Skivholme skov) til vederlag for sit gods i Torup og Jonstrup. 11. december 1314 tilskødedes Broder Degn hr. Niels Kurrs gård i Brinne. 1319, omkring 22. juli, skødede Palle Jonsen af Støvring til Broder Degn, nu kannik i Århus, for 500 mark penge en gård i Trollerup med mølle og med alt tilliggende, Gydeløkke og alle de andre marker, enge, skove og søer, dyrket og udyrket, hvor det end er beliggende, såvel øst som vest for åen, der strømmer igennem der. Palle Jonsen havde arvet gård og mølle efter sin svigerfader Niels Lænde. 22. november 1319 gør Palle Jonsen vitterligt, at han har solgt sin gård og mølle i Trollerup til hr. Broder, kannik i Århus. 1321 (26. april) gav Broder Degn bl. a. sin gård i Grimskær og sin gård i Brynnæ (Brinne) samt Holme mølle til Århus domkapitel, hvor han oprettede et kannonikat og et præbende[3]). Holme er muligvis lig Skivholme. Åen, der omtales 1319, er sandsynligvis Borum Møllebæk, der løber fra nord til syd, og som danner skel mellem Skivholme og Borum sogne. Ved denne strøm ligger Borum mølle, der nævnes allerede 1427.

Umiddelbart øst for Trolleborg menes at have ligget en vandmølle, hvis stemmeværk har efterladt spor i form af nedrammede planker. Det er muligvis denne mølle, som i 1890'erne kaldtes *Gammel-mølle*. Det er endnu kendt, hvor mølledammen har været, og der er dæmninger for den endnu. De gamle her sagde altid: »Når det røger ved Gammel-mølle, så får vi regn. Det var, når der lå tykke dampe i sydvest ind mod skoven«. Meddelt o. 1893 til Evald Tang Kristensen af Jens Peter Smed, Lading. Det er nok en af disse møller, der omtales i de middelalderlige breve[4]), vel snarest Borum mølle.

Ved Lading søs sydvesthjørne ligger det middelalderlige voldsted *Troldhøj*, hvortil traditionen henlægger et Trolleborg eller Trollerupgård, det i middelalderen benævnte Throldorp. Det træbevoksede voldsted består af en nærmest rund borgbanke, der er ca. 11 m. i diameter på topfladen og ca. 3 m. højt. De ned mod søen åbne, op-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rindelig vandfyldte grave er indskåret i brinken. Mod syd slutter der sig hertil en større, nærmest rektangulær, af grave omgivet flade, sikkert ladegårdens plads. Herpå ses enkelte munkestensbrokker og et par syldstensrækker, vel hustomter. Syd for Troldhøj ligger to damme: Den store og den lille Svanedam. Endvidere er knyttet til middelaldermindet navne som Urtegården og Boldpladsen. Et sagn beretter, at kæmpen i Borum Eshøj kastede en stor hammer efter den trold, som boede under Troldhøj. Hammeren gik af skaftet, og det slog det lange hul, hvori Skivholme by nu ligger. Hammerhovedet nåede lige forbi Trolleborg og slog det dybe hul, hvori Lading sø nu findes. Sagnet er almuens forklaring på, hvorledes en hulning i landskabet og en sø er fremstået. Man antog, at der fandtes en skat i Troldhøj, hvorpå der mange gange i mørket er set lys. Et par mænd gravede engang forgæves efter skatten[5]).

*

Efter hvad Markbogen fra 1683 oplyser, var der i *Skivholme* 12 ejendomme med jordtilliggende. Nr. 1 tilhørte præstekaldet, og nr. 12 var byens fælles tyrejord. De øvrige ejendomme lå under Frijsenborg gods. Nr. 1 brugtes af præsten hr. Jens Jensen. Nr. 2 var fæstet til Jens Pedersen. Nr. 3 var øde, men havde tidligere været fæstet til Hans Rasmussen. Jorden brugtes af Jens Nielsen i Terp mølle. Nr. 4 var fæstet til Peder Nielsen. Nr. 5 til Knud Sørensen og Søren Jensen. Nr. 6 til Mads Mikkelsen og Ingvar Laursen. Nr. 7 til Peder Sørensen. Nr. 8 til Jens Sørensen og Niels Poulsen. Nr. 9 til Anders Jensen og nr. 10 til Frands Knudsen. Nr. 11 var øde, men havde tidligere været fæstet til Peder Rasmussen. Nr. 9–11 var huse, der ligesom tyrejorden nr. 12 blev ansat til mindre end 1 tønde hartkorn i matriklen 1688.

I Markbogen 1683 er til Skivholme anført følgende navne. På *Kierche Marchen: Trigebrands Fald.* Efterleddet – brand kan måske vidne om afbrænding af skov (svedjeland). Forleddet Trige kan muligvis være Tre-Ege. Fald svarer til en indtægt i marken og udgjorde ofte en samling af agre. Fald kan også betyde skråning eller hentyde til beliggenhed (agrene falder mod solen). *Trigebros Blocher.* Blokker betyder »korte agre«. *Gydager Fald.* Dette navn har forbindelse med *Gydeløkke,* der nævnes allerede 1319: Gythælykke, ca. 1500: Gydelyckj. Forleddet er snarere kvindenavnet Gytha eller mandsnavnet Gythi end navneordet gyde. *Grød Bachs Fald.* Grød

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

betyder her sten, af oldnordisk grjot, gryt, gryd (grød). *Steensager Fald. Tyrings Fald,* faldet, hvor man tøjrede kreaturer. *Hesselbierg Ager.* Hessel er det samme som hassel (hasselbevoksning). *Øulle Ager,* øvle ager, den ager, der ligger øvle (overlig). *Jens Pedersens Fald. En tofft ved gaarden. Es(s)heede March,* har topografisk forbindelse med området i Borum sogn, hvor Borum Eshøj ligger. Eshede er vel et areal, hvor der har groet Esketræer. Forleddet kan måske også tolkes af det gammeldanske mandsnavn Æsi. – *Baskier Fald* syd for Eshede. Forleddet er muligvis navneordet Bast. Efterleddet er kær. *Meelveis Fald,* mellemvejs fald. *Helvedis Fald. Hige Holle Fald,* højhulefald. *Meelagers Fald,* mellemagers fald. *Gres Wangen Holmen,* gresvangsholmen. *Schield Wangs Fald,* skelvangsfald. *Grims Meld Fald,* grimsmellemfald. Dette navn har forbindelse med *Grimskær,* nævnt 1311: Grynskiær, 1495: Grimskier. Grimskær er dels agerjord, dels kær med skov sydøst for Skivholme skov. Om navnets tolkning se foran ved Grimskær. *Kal Haus Egge,* kalvehaveege. *Hauer Wangs Fald,* havrevangsfald. *Lund Fald,* Lund betegner en skovrest. *Heste Engs Blocher. Kirche Eng. Mellem Marchen. Wester Fald. Truels Land,* personnavnet Truels, ældre Thorgils. *Steen Agere,* stenagre. *Gade Kier Fald,* gadekærsfald. – *Fertaa Weis Blocher,* fortevejsblokken. Forte betyder drivvej. Endvidere er der disse navne fra ældre kilder:

Stusmosedam, 1495 Stwsmosedam. Ørager, 1495 Øreagger 1683 Ør Ager, Ør Aggers Hafblocher, Øragers Fald. Navneordet Ør = grus, med sten blandet sand. Ågårdsvad, et vadested. 1508 Agardzwadh, Agardsvad. 1922 Ågårdsvad. Gårdnavnet Ågård i det tilgrænsende Lading s. (Sabro h.) har givet navn til vadestedet.

To af nr. 10's agre, som lå i Trigebrands Fald og i Lund Fald, har tilhørt gård nr. 6, og to af samme ejendoms agre, der lå i Trigebrands Fald og i Baskier Fald, har tilhørt gård nr. 2. Tyrings Fald og Hesselbierg Ager lå i Kierche Marchen, Baskier Fald, Meelveis Fald, Helvedis Fald, Hige Holle Fald fandtes i Esheede March. Hauer Wangs Fald i Gres Wangen og Wester Fald samt Hauer Wangs Fald i Mellemmarchen tilhørte samtlige gårde i byen.

*

Markbogen fra 1683 oplyser, at der i *Herskind* var 27 ejendomme med jordtilliggende. Nr. 1–15 og nr. 22 var ryttergods. Nr. 17 var en selvejergård, hvis herlighed tilhørte grev Frijs, som desuden ejede nr.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

18, 19 og 21. Nr. 16 tilhørte Simon Pauli, nr. 23 tilhørte Skivholme kirke, og nr. 20 var byens fælles tyrejord. Nr. 24–27 endelig var jorden, som lå til henholdsvis præstegården i Skivholme, Peder Nielsens gård i Skivholme, Jens Pedersens gård i Skivholme og Niels Jacobsens gård i Sjelle. Nr. 1 var fæstet til Jørgen Simonsen, nr. 2 til Simon Nielsen, nr. 3 til Rasmus Svendsen, nr. 4 til Rasmus Sørensen, nr. 5 til Niels Dinesen, nr. 6 til Mads Pedersen, nr. 7 til Jens Lauridsen, nr. 8 til Jens Andersen, nr. 9 til Rasmus Nielsen, nr. 10 til Mikkel Poulsen, nr. 11 til Peder Pedersen, nr. 12 til Niels Andersen, nr. 13 til Niels Sørensen, nr. 14 til Rasmus Jensens enke, nr. 15 til Dines Jensen og nr. 16 til Søren Jespersen, nr. 17 tilhørte Christen Lauridsen, nr. 18 var fæstet til Niels Rasmussen, nr. 19 til Peder Nielsen og nr. 21 til Niels Nielsen. Nr. 22 var øde, men havde tidligere været fæstet til Simon Lassen. Jorden brugtes af fæsteren af nr. 10. Nr. 19, 21 og 22 var huse, og nr. 20 og 23–27 var ubebyggede jorder.

Markbogen 1683 anfører for Herskind de nedennævnte navne. *Øster Wangen: Huolword Faldet.* Navnet oplyser om hulning i terrænet. Piilagerre, Pileagre, bevoksning med piletræer. *Houlagerre,* agre med en hulning, lavning. Læritzagerre, måske agre, hvor lærred lå til tørring, med mindre navnets forled betyder ler. *Nauels Faldet,* Naglefaldet. Nagle = bolt af træ eller jern. Navnet må hentyde til arealets form el. lign. Betydningen negl kan muligvis også findes i navnet. *Hørballe.* Balle betegner et stigende terræn, her med en hørager. *Mæ Høffd.* Høfd betegner en forager. Det er ikke let at finde en forklaring på Mæ, hvis ikke ordet er en forkortelse af made = eng. *Rud Bierre.* Rud oplyser om ryddet land, og navnets betydning er da = det for skov ryddede bakkedrag. *Rød Eng Knold.* Rød hentyder til bevoksningens farve, knold oplyser om ujævnt jordsmon. *Byledtz Agerre,* agrene ved byleddet. *Tofftings Agerre,* agrene ved bytoften. *Woesballe Agerre.* Forleddet Woes betyder vad, vadested. *Alkier Agerre,* agre med ellebevoksning. *Hæst Holmen,* Hesteholmen.

Wester Wang: Synderfald, det sydlige fald. *Enn Haufue,* en have. Have betyder et indgærdet område. *Banballe.* Ban kan muligvis være udsagnsordet bande i betydningen *forbande* med hentydning til vanskeligt jordsmon. *Nord Ager. Tverblockierne,* de korte tværagre. *Grinds Agr.* Kan måske have topografisk forbindelse med Grimsmellemfald på Skivholme Mark og være en fejlskrift for grim. Eller også har faldet erindret om en lavning eller slugt, da grind

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kan have denne betydning. *Mellumbechs Aas,* Mellembeksås. Ås betegner en langagtig jordryg, her mellem et par bækkeløb. *Brembs Agr.* Brem er et navn, der oplyser om stedlig brombærbevoksning. *Kaasballe Agerre,* Korsballe. *Hafuerwangs Fald,* Havrevangsfald. *En Hafue. Nywang: Nywangs Fald. Heede Fald,* Hedefald. *Smaa Agerre. Nørre March: Norden Byen. Dalagre. Schyd Agre.* Dette marknavn har sin særlige interesse ved at være givet efter Skivholme sogns gamle navn *Skyde* (se foran). *Lunde Agr. Triggebrandts Fald. Dend Aas liger ved dend øster Ende paa Trigelbrands Faldet. Nabs Krog.* Et fremstående spidst areal, hvor krog betegner dets mest afsides område. *Brengstrup,* et areal i Herskind Nørremark. Muligvis opkaldelse efter Brendstrup (Tilst s., Hasle h.), en terplandsby, hvis forled indeholder udsagnsordet *brænde.*

Endvidere kan nævnes *Gammeltoft,* der 1508 skreves *Gamle toffte,* i markbogen 1683 *Gammel Tofft.* Denne toft har med rette båret sit navn, når det allerede kendes 1508 og da som en gammel bytoft. *Hesteeng* er anført så tidlig som 1490. 1683 *Heste Engs Blocher.* Navnet kendes endnu. *Lundsig.* Sig betegner et lavt og fugtigt område. Lundsiigh er nævnt 1495. *Pedersvig,* 1508: *Pethers wigh. Skramshale,* 1495 Skrams hale. Tilnavnet Skram og navneordet hale er her anvendt om et langstrakt, smalt areal. Faldene Synderfald, Heede Fald og Smaa Agerre ligger alle i Herskind Vestervang[6]).

*

Sognets gamle stednavne belærer os om, at opdyrkningen her, som næsten overalt i Framlev herred, er gammel. Den har været vidt fremskreden før vikingetiden (o. 800 e. Kr. f.), så der var kun ringe plads til nye bebyggelser, i vort sogn kun Troldrup og Terp, der er fra den ældre middelalder.

Navnene Brinne, Brengstrup og Trigebrand tyder på, at man under opdyrkningen har afbrændt skov. Der var i 1683 ialt 893 tønder land opdyrket i Skivholme sogn[7]), der hørte under grevskabet Frijsenborg. Sognet blev frikøbt og jorderne udskiftede 1796–98. Herskind 1796, Skivholme 1798.

Af de nuværende *gårdnavne* i sognet har følgende gamle marknavne i forleddet: Alkærslund, Elkærgård, Grimskærgård, Helledi, Hestholmgård og Mosevang. Navne på gårde, der oplyser om overfladeforhold er disse: Bakkegård, Bakkegården, Bjerget, Eskhøjgård, Højager, Højbo, Højbogård, Højgård, Højslet, Porshøjgård, Solhjem, Toppenhøj.

Der var ved udskiftningen 1798 i Skivholme 11 gårde foruden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

præstegården. Disse gårde fik lov til hvert år at opdyrke et stykke hede som udmark. Senere blev udmarkslodderne bebyggede og blev til selvstændige ejendomme. Ved udskiftningen blev Herskinds jorder tildelt 18 helgårde og 2 halvgårde samt 5 husmandsbrug. Hver helgård, halvgård og husmandsbrug fik en indmarkslod, en udemarkslod, en englod og en skovlod. Senere blev udmarkslodderne bebygget. Dette område, der endnu kaldes *Herskind Hede,* består af ca. 40 ejendomme fra 5 til 20 tdr. land[8]). Bebyggelsen Herskind Hede har en motormølle, og her var også en skole, der nu er nedlagt, og i dens bygninger er en stolefabrik.

Foruden fordums hede har sognet også ret betydelige *skovområder,* ialt 231 ha. I en indberetning fra 1731 om egnens skove oplyses det, at i Skivholme sogn er Herskind Krat »1 fjerding vej i længden og 20 à 30 favne i bredden, består af god underskov, hessel og torn. Her opholder sig undertiden nogle vildsvin, god underjagt. Kun lidet tørveskær i engjorden«[9]). Skovtyveri fandt som bekendt sted i gamle dage. Når bønderne kunne se dem haw til (se deres snit), ville de gerne tage en bøg i Skivholme skov, der tilhørte greven på Frijsenborg. »Men de skulle jo give skovfogden en lille kendelse, og så så han gennem fingre med dem. Engang var de dernede efter en bøg. Da kom forpagteren på Lyngballe til dem – det er en herregård, der tilhørte greven – og nu var de rædde, han skulle give dem an, men det gjorde han ikke. Han hjalp dem endog med at læsse«[10]). Nu da vi er ved skoven, kan det oplyses, at i Herskind benævnte man en slugt med træer på kanten op ad begge sider for en *grube.* Der skulle dog et lille vandløb have sin plads ned gennem slugten, for at en sådan lokalitet kunne kaldes som nævnt[11]). Skivholme skov ligger nordligst i sognet. Af denne tilhører 176 ha. Frijsenborg gods. En anden part er Skivholme præsteskov (27,5 ha.). Gydelykke skov (15 ha.) tilhører dyrlæge A. P. Rasmussen, Mundelstrup. Udover de nævnte skove findes der talrige mindre skovparceller (bl. a. Lunden helt mod syd), der tilhører sognets gårde. Lund-, skov- og trænavne indgår i disse gårdbetegnelser: Bøgeskovgård, Højerslund, Lindeby, Louisenlund, Minelund, Remmerslund, Skovfryd og Skovlund. Remmerslund er opnævnt efter den i sin tid kendte fæstebonde Niels Remmer (1772–1843), Skivholme Terp. Han fik hoveriet afløst af en årlig pengeafgift. Povl R. Povlsen har skrevet udførligt om ham i Østjysk Hjemstavn 1938, 134–141.

*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1769 havde sognet 221 indbyggere. Folkemængden var i uafbrudt stigen til 1880. 1787 var her 287 beboere. 1801: 354. 1834: 493. 1840: 518. 1850: 589. 1855: 674. Der var dette år i sognet 38 gårde og 57 huse, heraf 11 gårde og 34 huse uden for byerne. 1860: 711 indbyggere. 1870: 712. 1880: 787. Herefter går det lidt nedad. 1890: 759. 1901: 747. 1906 var der en stigning til 804. Så igen lidt nedgang. 1911: 795. 1916: 764. 1921: 717. 1925: 705. 1930: 681. 1945: 654. 1950: 645. 1955: 634. 1960: 619. 1921 boede sognets indbyggere i 165 gårde og huse. 1945 var her 183 husstande, 1950: 182 og 1960: 188 husstande. 1. januar 1964 var der i *Skivholme-Skovby kommune* 1140 indbyggere. Kommunens samlede areal er på 2.286 ha. De to sognes samlede landbrugsareal var i 1962: 1.908 ha. 965 ha var da besået med korn, 295 ha. med rodfrugter, 381 ha. med græs og grønfoder i omdriften, andre arealer i omdriften var 124 ha. Arealer ialt i omdriften 1.765 ha. Landbrugsarealer uden for omdriften var på 143 ha. Andre arealer 378 ha. Skovby sogn er på 803 ha.

Kommunen udgør et pastorat under Sabro, Vester Lisbjerg og Framlev herreds provsti (Århus stift), den har tingsted og sessionssted i Århus og hører til 5. folketingsopstillingskreds (Skjoldelev)[12]).

*

Vandstederne i landsbyerne kaldtes *Holke,* når de bestod af en udhulet træstamme, der var sat ned i jorden på et vandrigt sted, så den kunne fungere som en brønd. Der var fordum en holk i Skivholme og en i Herskind. Fra hver holk løb vandet ud og neden ud af byen i en rende. Der kunne ikke laves holke andre steder, end hvor der var vældvand; men byerne blev jo også lagt på områder, hvor der var nem adgang til vand. Det var ikke i blinde, folk i fjerne tider bestemte sig for udvælgelse af en plads til bebyggelse. Det skulle også være let at komme til ler. Derfor fandtes der også, så vidt muligt, et gadekær, en holk eller en bæk i eller ved hver gammel landsby, foruden en lergrav[13]).

Skivholme er af dr. *Frits Hastrup* blevet bestemt som en slynget vejby, Herskind som en forteklyngeby og Terp som en polygonal forteby. En slynget vejby hører til vore mest karakteristiske landsbyer. I disse slynger gaden sig uregelmæssigt ind mellem gårdene. Ofte er bygaden af vekslende bredde. I forteklyngebyerne er gårdene i ringe antal udflyttede, og den oprindelige ubeboede kvadratiske forte midt i byen er efterhånden blevet bebygget. En polygonal forteby

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har en forte eller bygade, der er karakteristisk bred og kantet, og hvis gårdrækker, som omgiver bypladsen, er ret ufuldstændige, ja undertiden mangler gårde helt eller næsten helt langs en eller flere sider. Sådanne byer er undertiden små, hvilket gælder for Terp nord for Skivholme[14]).

*

Skivholmes kirke består af skib og kor med apsis (en halvrund udbygning), tårn mod vest og våbenhus mod syd. Fra romansk tid stammer skib og kor, som uden særlig sokkel er opført af rå og kløvet kampesten samt frådsten. Korets mure er senere forhøjede med mursten. En oprindelig apsis blev nedbrudt 1801. De romanske nordvinduer, tre i skibet og et i koret, er alle i brug. Desuden ses i korets sydside en og i nordsiden to lavtsiddende cirkelblændinger, som muligvis er tilmurede lysåbninger. Af de rundbuede døre er den nordre tilmuret. Den svagt spidse korbue er muligvis samtidig med indbygningen af den ejendommelige senromanske korhvælving, der har profilerede helstens ribber og en nedhængende champignonformet sluttsten, som også kendes fra Øm Kloster. Skibets tre krydshvælvinger er senmiddelalderlige. Tårnet, nu med pyramidetag, er en senmiddelalderlig munkestensbygning, i det ydre nyt at se efter en ommuring 1898–99, da kirken restaureredes af professor H. J. Holm. Det hvælvede tårnrum er ved en spidsbue forbundet med skibet. Våbenhuset med blændingsgavl er ligeledes en sengotisk munkestensbygning. Ved den nævnte restaurering opførtes en ny apsis af røde munkesten på det gamle fundament. Kor, skib og våbenhus er hvidkalket, tagene belagt med skifer undtagen apsis, der er tækket med bly. Skibet har haft kalkmalerier allerede inden hvælvingernes opførelse. Svage rester heraf ses på nordvæggen over hvælvene. På korets og skibets hvælv fandtes 1896 en interessant kalkmaleridekoration (restaureret af J. Magnus-Petersen 1897–99 og Harald Borre 1930). På korhvælvingen findes bl. a. Århusbisperne Jens Iversen Langes og Niels Clausen Skades våben samt domkapitlets mærke og årstal 1503. På hvælvingerne i skibet findes dels bibelske billeder (f. eks. Evas skabelse, syndefaldet, uddrivelsen af paradiset, bebudelsen og Jesu fødsel), dels billeder af symbolsk karakter (Kristi våben og Jomfru Maria med syv sværd pegende mod brystet) samt fremstilling af forskellige helgener (Skt. Clemens, Skt. Knud Hertug og Skt. Olaf). – Altertavlen er et maleri (Kristus) i nygotisk ramme, antagelig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ligesom det egetræs alterbord fra restaureringen 1898–99. Alterstager af malm er fra 1500-tallet. Alterkalken er fra 1889. Granitdøbefonten er af ny dato. Prædikestol og lydhimmel er i renæssancestil (fra omkr. 1600) med provsten i Sjelle, Niels Lauridsen Hases navn, nu uden staffering. Stolestaderne er nyere. På skibets væg (førhen i tårnrummet) er anbragt en tidliggotisk madonnafigur (fra o. 1300), der er ret usædvanlig på grund af træskærerens opfattelse af Jesus-Barnet, hvis udseende her kendelig afviger fra den traditionelle opfattelse af motivet. »Barnet« har næsten et oldingeansigt. Orglet er på fire stemmer (fra A. C. Zachariasens værksted). Klokken er støbt af Borchard Gelgiesser 1613. Et ligkapel er opført på kirkegården[15]). Kirken overgik til selveje 1921. I våbenhuset er opstillet en gravsten af gotlandsk sandsten med en slidt, næsten ulæselig indskrift, hvad følgende afskrift ved Chr. Heilskov viser:
»Her Under Gjemmes Levninger af S. ..... 1678 Død i Hans ..... Rasmusdatter fød ..... 1761 ..... Pede(r?) Kongel(?) ..... Landvæsens Commission ... Ber ... Gud ..... riger Staaer ..... (Himmel)en I ..... De fromme og ... Hos Gud skal ... samles amen«. Stenen har rokokodekoration[16]).

Et sagn fortæller om to søstre fra Vedelslund, der en vinterdag red til Skivholme præstegård. Medens de opholdt sig der, brød en heftig snestorm løs. Ved aften mente søstrene dog at kunne ride hjem; men de forvildede sig og kom ud i en lille mose ved Lille Herskind. Hestene sank ned i de snedækkede grave; den ene søster druknede, medens den anden reddede sig i land. Hendes forsøg på at frelse søsteren mislykkedes. Hun købte siden den lille mose og gav den til Skivholme kirke[17]).

I kirkens tårnrum hænger en *Series pastorum* (præsterække), påmalet et forhenværende Epitafium i bruskbarok, oprindelig anbragt til minde om provst Jacob Bondesen Randers og hustru Inger Christensdatter. Provstens begravelse er øverst under kirkegulvet. Efter en gammel embedsbog i præstekaldets arkiv har epitafiet haft følgende indskrift:

»Gud til ære, kirken til zirat og forældrene til hæderlig admindelse, er stafferingen bekostet af dem som i inderste sjæl gimme Jesu vilje. Herunder hviler hæderlig vellærd og nu sl. mand hr. Jacob Bundisøn Randers forrige sognepræst til Schibholm og Schouby sogne i 32½ år, provst over Framlev herred i 17½ år, død i sit alders 62½ år. Med sin sl. hustru Inger Christensdatter forhen begravet. Og var de af Gud velsignede i et ærligt og kærligt ægteskab med 2

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skivholme kirke.
Træsnit af Poul Steffensen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sønner og 5 døtre. Gud lad os findes igen i en glædelig opstandelse«[18]).

*

Om de ældste lutherske præster i Skivholme-Skovby er oplysningerne usikre og ufuldkomne. S. V. Wiberg har følgende præsteliste, der her er rettet og suppleret for Jacob Bondesens vedkommende (se også ovenfor) samt videreført til dato.

1. 15 ... Mikkel Sørensen. 2. 15 ... Laurits Mikkelsen. 3. 16 ... Niels Thomsen. 4. (1625) Christen Nielsen. Provst. Hans navn var på den gamle kalk. 5. 1635 Jens Jacobsen. 6. Jacob Bondesen 1644–1676. Han var søn af præsten Bunde Nielsen ved Frue kirke i Århus. Af hans børn blev sønnerne Bunde Jacobsen og Jens Jacobsen Skivholme borgere i Århus. En datter Apelone blev 2. gang gift 1687 med senere gårdfæster Niels Povlsen i Lading Bundgård og ved ham stammoder til en endnu på egnen udbredt livskraftig bondeslægt[19]). 7. Jens Jensen Hobroe 1677–1700. Provst 1696 eller 1699. Han afstod embedet til sin svigersøn Mogens Blichfeldt (præst nr. 8) i året 1700. Men da denne døde i 1705 i sit 29. år, antog hr. Jens kaldet igen. I 1707 faldt han af vognen på sin sognerejse fra Skovby ved Sjelle Stangbro og blev ført død hjem. 9. Terkil Christensen Nissen 1708–1711. 10. Hans Nielsen Hjersing 1711–1751. 11. Niels Andresen Krogstrup 1751–1788. 12. Laurits Nicolai Morsing 1788–1810. Denne præst begyndte en liber daticus, hvori bl. a. er meddelt oplysningerne om Jacob Bondesen og Jens Hobroe. Bogen findes nu i landsarkivet i Viborg. Laurits Morsings øvrige dokumenter brændte desværre i 1855. 13. Erhard Saabye 1810–1826[20]). 14. Andreas Nicolai Flensborg 1826–1841. 15. Carl Thomsen 1841–1873. 16. Balthasar Christopher Bøggild 1873–1889. 17. Poul Ludvig Troyel 1890–1911. 18. H. C. Blessing 1912–1922. 19. J. T. J. Krøgholt 1922–1925. 20. Kristen Bøker Kristensen Hillgaard 1925–1963; 1931 tillige provst for Sabro, Vester Lisbjerg og Framlev herreder. 21. Helge Lundin 1964–[21]).

*

Skivholme præstegårds areal var i 1855: 186 tønder land, hvoraf 138 tdr. ager, 8 tdr. eng og 40 tdr. skov. Hartkornet var 15 3/4 td. Præstegården, der ligger ved kirken, havde førhen sin plads i Skivholme by; men efter at den var brændt den 9. november 1855, blev den flyttet til sit nuværende sted. Den 28. maj 1889 brændte præstegår-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den pâny, antændt af en skorstensild fra forpagterens gruekedel, hvor de fyrede op med enebærris. I løbet af efteråret 1889 og foråret 1890 blev gården opført i sin nuværende skikkelse, bortset fra hvad der blev brudt ned efter udstykningen 1921. Opførelsessummen oversteg brandassurancen med 14.300 kr. Opførelsen skal have kostet ca. 45.000 kr. 1921 udstykkedes præstegårdsjorden i 9 statsejendomme på 11–15 tdr. land hver. Det nuværende areal til præstegården er på 18 tdr. land ager omkring gården og 4½ tdr. land eng ved Lading sø. Præsten har som følge heraf ret til at fiske med snøre i søen. Præstegårdsskoven er på ca. 49 tdr. land, deraf er ca. 6 tdr. land dyrket af skovfogden, der bor i et hus, som den gamle skovfoged selv havde bygget, og som var hans ejendom indtil 1926, da han døde. Da der ikke mere er mulighed for at skaffe sig et levebrød af lodden og arbejdet i skoven, er huset siden 1964 blevet benyttet af F.D.F. i Åbyhøj. Til skoven hørte oprindelig også 20 tdr. land, som ikke var beplantet, men blev brugt af skovfogden. Dette areal, der ligger syd for skoven, blev i begyndelsen af forrige århundrede solgt til Frijsenborg og lagt under Lyngballegård.

Skivholme præstegård er trelænget. Udhusene er opført i 1921. Fra den smukke have (0,6 ha.) og andre steder ved præstegården samt fra kirken er en storslået udsigt. Jorden til Skivholme præstegård siges at være skænket af grevskabet Frijsenborg, og herom fortæller overleveringen, at præsten skulle af den givne jord afstå et stykke til lærerembedet; men præsten var gerrig og ville kun give nogle hæslige bakker øst for byen. Herved opkom en stor strid mellem præst og degn, og da den sidste trak det korte strå i denne sag såvel som på anden måde, hadede han præsten af hele sit hjerte. Omsider blev præsten syg og lå på det sidste. Han lod da degnen kalde for at forsone sig med ham. Men degnen vendte sig bort med de ord: »Nej, aldrig i evighed, hr. pastor«, og dermed gik han[22]).

Om *Carl Thomsen,* der var præst i Skivholme 1841–73, bør berettes nogle oplysninger. Han var født i Fredericia 6. maj 1810, hvor hans fader var en af byens mest kendte mænd, gift med præstedatteren Anna Helene Flensburg (1782–1860), hvis fader, Thomas Flensburg, var præst i Eltang. Carl Thomsen blev student fra Fredericia 1829 og cand. theol. 1834. Han blev gift 20. oktober 1841 med Anna Elisabeth Flensburg, der var født i Borum 22. marts 1817. Hun var datter af sognepræst Andreas Nicolai Flensburg og hustru Cecilie Marie Bay. Carl Thomsens bryllup fandt sted i Skivholme, hvor hans svigerfader, Andreas Nicolai Flensburg var præst 1826–41. Grev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frijs Frijsenborg havde kaldsret til Skivholme-Skovby. Embedet så han gerne blev i familien, og her var fire theologer at vælge imellem, idet pastor Flensburg havde tre sønner og en svigersøn, der var theologer. Carl Thomsen blev den foretrukne, fordi han var den bedste l'hombrespiller. Også på anden måde havde pastor Carl Thomsen sine fortrin. Han var således bekendt for sine særdeles gode *tiendegilder*. Mange af tiendeyderne var ofte så beduggede efter traktementet i præstegården, at de ikke var sikre på benene til hjemturen. Præsten havde derfor fra morgenstunden givet sin kusk ordre til, at han ved aftenstid skulle have et køretøj parat og køre dem hjem, der ikke var i stand til at klare sig. Han ville ikke have nogen til at ligge i vejgrøften, når de kom fra gilde i præstegården[23]).

Den gavmilde præst stiftede ved sit sølvbryllup 20. oktober 1866: »Flensborgs legat«, hvis renter uddeles til trængende uden for fattigvæsenet i pastoratet. Legatet er under Kirkeministeriets overtilsyn og bestyres af sognepræsten under stiftsøvrighedens tilsyn. Carl Thomsen, der var sognerådsformand 1841–73, døde i Skivholme 5. maj 1873. Hans hustru døde senere på Grundfør mølle, hvor datteren, Cecilie Marie Thomsen (1847–1908), var gift med forpagter Carl Langballe, der var født i Århus 15. oktober 1845 som søn af købmand og teglværksejer Christian Carl Langballe og hustru Hansigne Pouline Pallesen. Efter at have været forpagter af møllen i Grundfør nogle år, købte Carl Langballe i 1882 Mallinggård ved Skanderborg. Han var en meget dygtig og foretagsom mand, der blev tildelt mange tillidserhverv. Carl Langballe druknede 22. januar 1901 under forsøg på at redde to drenge, der ville skyde genvej over isen på Skanderborg sø. Han fik reddet den ene og gik ud igen efter den anden, som trak ham ned, så begge druknede. Denne tragedie gjorde det dybeste indtryk på egnen, og beboerne rejste derfor en mindesten for Carl Langballe ved ulykkesstedet i Skanderborg dyrehave. Efter pastor Carl Thomsen såvel som efter Carl Langballe lever en vidtforgrenet slægt[24]).

*

På Skivholme kirkegård blev 21. maj 1662 afholdt en *båreprøve* for at få afgjort pigen Anne Pedersdatters død ved drukning i Lyngbygård å ved juletid 1661[25]).

Ved foden af *Helledisbakken* nær gården Helledi (c: Helligdynd)

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

øst i sognet skal have været en *hellig kilde*. Den synes nu ganske glemt i overleveringen. En sådan kilde søgtes af syge mennesker, tiest midsommeraftenen. Forhen søgte folk alle tænkelige råd og hjælpemidler mod sygdomme og bræk.

I Skivholme præstegårdsskov fandtes således en bøg, på hvis stamme en gren var groet ud og lidt højere oppe groet ind i stammen igen. Herved var fremkommet et hul mellem den udbuede gren og stamme, og gennem dette kunne en voksen mand magelig krybe. Om nogen har forsøgt, vides ikke. I overleveringen, som den kendes nu, tales der kun om børn. Det meddeles, at blev et sygt barn tre gange ført ud og ind gennem »øjet« (eller hullet), ville det straks blive sin sygdom kvit. Handlingen måtte ikke overværes af andre end de nærmest pårørende, og ingen måtte mæle et ord, mens ceremonien stod på. »Øjet« skulle især have været virksom mod Engelsk Syge, en plage, der forhen var ret almindelig. Det interessante træ blev fældet i februar 1960, og den undergørende del af det blev, til alt held, givet til Den gamle By i Århus, hvor det bliver opbevaret for fremtiden. I Århus Stiftstidende 21. februar 1960 findes et godt fotografi af det fældede *hultræ*. Den anvendte fremgangsmåde, at føre et sygt barn gennem et hultræ eller et flækket træ, var en magisk handling – kendt fra de fleste af jordens egne – der benyttedes, idet man troede herved at befri barnet for den sygdom, det led af. Det var en symbolsk fødsel, som her fandt sted, barnet blev født på ny ved at trækkes igennem træåbningen, og herved mentes det at blive rask som et nyfødt lille menneske[26]).

*

I landsbyfællesskabets tid rejstes der *grenegærder* om de byvange, der var besåede. Et sådant gærde bestod af grene, anbragt oven på hinanden imellem lodrette, i jorden nedgravede pæle, der stod i liden afstand fra hinanden. Hegn af denne slags har man i fuld udstrækning kun kunnet opsætte i egne med betydelige skovarealer, da grenegærder krævede en mængde gærdsel. I et stort opland uden om Århus havde man dog i mange landsbyer ikke hegn uden om kornvangene; men fra Herskind meddeles der dog, at der var kornvangsgærder, idet bymændene her, ifølge tingbogen for Framlev herred 24. april 1661, nedlagde forbud mod, at folk benyttede en vej, »som gjordes over deres mark, eng og korn fra Sjelle og til Skivholme kirke og brød deres gærder op for deres kornvang«[27]). Herskind ligger

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i en egn med trevangsbrug, og dette krævede netop megen indhegning, som man naturligvis ikke måtte beskadige.

Et vidnesbyrd om manglende markfred er overleveret i en optegnelse fra o. 1900, hvori det meddeles, at de Skovby hjøvær (hyrder) red med deres heste i Borum enge, og samtidig fiskede de i åen. De mødtes i Herskind lund med de Borum hjøvær, der havde været ovre i Skovby enge at stjæle, og så kom de til at slås i lunden[28]).

*

Smeden i de gamle landsbyer var en betydelig mand, der nævntes efter præst og degn. Han lønnedes af bymændene i fællesskab; til gengæld skulle han så udføre alt smedearbejdet. Til Evald Tang Kristensen har Hans Nielsen Smed omkring 1890 meddelt, at han var smed og dyrlæge i Skivholme i 28 år. »Min løn var 1 skæppe bygsæde og 1 skæppe havresæde af hver mand og så 2 skp. ren rug af hver, og desuden havde a et lille engskifte, hvorpå der avledes to læs hø og så græsning til to køer, nemlig 2 skp. grønland af hver mand. Endelig fik a gærne kosten, hvor a smedede for dem. De skulle selv lægge alle materialierne til. Men så fik a heller ikke noget for nyt arbejde. Ved Hellig-trekonger gjorde a gilde for bymændene, og de fik da så meget de ville æde og drikke. A kurerede deres kreaturer og årelod, og det tjente a ikke så lidt ved«[29]).

*

Fra Århusegnen er optegnet mange skildringer af den gamle skik at uddele *gadelam,* tiest Valborg aften. Gadelammet kaldtes hver pige, som fik tildelt en karl til legestuepartner i det kommende år. Uddelingen lededes af en karl, der benævntes *gadebassen.* Han havde to karle til at hjælpe sig. 1661 meddeles i Framlev herreds tingbog, at en mand, som Rasmus Jensen i Herskind skyldte penge, kaldtes Niels »gaedbasi«[30]). Endnu i 1913 var det skik i Skivholme, at man den første søndag i maj holdt gadelamsbal, som alle de unge var henrykt for. Til dette bal blev tre karle opfordret til at skrive en liste, hvorpå navnene på alle byens karle og piger var nævnt parvis. Listen blev smækket op på forsamlingshusets gavl, og hertil strømmede dagen efter ungdommen for at se, hvilken pige der blev gadelam til den karl, der på listen var skrevet ud for hendes navn. Når pigerne vidste, hvem hver skulle have til partner, sendte de bud til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ham og indbød ham til at komme og spise til aften, inden de skulle følges ad til ballet. Henved 23-tiden kom karlen med pigen hjem igen for at spise rabarbergrød eller drikke vin med kage til. Derpå gik de hen til ballet og dansede videre. Kl. 2 fik man i forsamlingshuset en lille hjertestyrkning: chokolade og wienerbrød, og dernæst gik det lystigt til den lyse morgen[31]).

*

Der gik ifølge sagnet hver højtidsnat en *hovedløs hest* i Hans Bødkers eng i Herskind. Ras Kræmmers folk havde tit set bæstet, der trådte i vejen for dem, så de ingen steder kunne komme, fortaltes o. 1890. Fra samme tid er berettet om en mand fra Herskind hede, der i plasningen (tusmørket) havde været til mølle. Da han kom noget nær hjem, så han luerne slå ud gennem taget på sit hus. Han smed da posen og løb hjemad; men da han kom hjem, var der ingen ild at se noget sted. Det havde jo så været *forbrand.* Da han omtalte det til folk, lod de falde bemærkninger om, at nu ville han nok til at brænde sit hus af. Men det brændte først under en senere ejer, så varslet om brand mente man havde været sikkert nok[32]).

*

Idet vi nu tager afsked med Skivholme sogn, skal det meddeles, at der førhen var *skoler* i Skivholme og Herskind; men de er nu nedlagt, og en centralskole for hele kommunen blev i 1955 opført i Herskind, der ligger mest centralt. I denne by blev i 1892 bygget et *forsamlingshus,* der i 1941 blev ombygget og moderniseret, så dets sal kan rumme 180 besøgende. Skivholme forsamlingshus med en sal til ca. 150 mennesker blev nyopført 1942. Sognets *bibliotek,* oprettet i 1936, fik lokale i Herskind skole.

NOTER OG HENVISNINGER

1. J. P. Trap: Danmark, 4. udgave VII (1926), 206–07. Trap, 5. udgave VIII (1963), 253–55. Århus amt, topografisk historisk håndbog IV (1949), 51–53 (Framlev Herred) med indledning af Aksel Thomsen.
2. Anders Bjerrum: Stednavne i Århus og Skanderborg amter (1964), 42–43, 49–51.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3. Om Broder Degns oprettelse af kannonikat m.v., se min bog: Brabrand og Aarslev sognes historie II (1938), 16–19. VIII (1962), 29.
4. Se amtsudgaven af Danmarks riges breve, Århus-Randers-Vejle-amter, 2. del 3. hefte 1291–1305 (1943), 190, 193. 2. del 4. hæfte (1956), 219. 2. del 5. hæfte (1956), 269, 270, 282. – Chr. Heilskov: Vandmøller i Århus amt, Terp mølle, Borum mølle (Århus stifts årbøger 1941, 10–12). Om møllen ved Trolleborg, se Århus stifts årbøger 1909, 110. E. Tang Kristensen: Danske sagn III (1895) nr. 1778.
5. Se min bog: Fra Århusegnens gamle landsbyer (1960), 15, 118.
6. Oplysningerne fra Markbogen samt marknavnene 1683 er hentet fra arkivar *Poul Rasmussens* samling af historiske optegnelser fra Framlev herred. Jeg takker ham meget for venlig tilladelse til at udnytte hans tilvejebragte materiale. Marknavnetolkningerne er mine.
7. Henrik Pedersen: De danske landbrug på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel 1688 (1928) 223. I dette værk nævnes det, at der 1683 i Skivholme var 8 gårde med 285 tdr. land dyrket areal. Herskind: 17 gårde med 514 tdr. land under plov. Terp: 3 gårde med 80 tdr. land opdyrket. Terp mølle: 13,8 tdr. land dyrket. 29 gårde ialt. De havde tilsammen 144 tdr. hartkorn. Endvidere var der 10 huse med 200 tdr. hartkorn.
8. Aksel Thomsen: Skivholme sogn (Århus amt, topografisk historisk håndbog IV (1949), 51–53).
9. Jyske samlinger 3. række, VI bind, 1910, 177–78.
10. Evald Tang Kristensen: Jysk almueliv II (1900), nr. 369. Meddelt af Hans Nielsen Smed, Skørring. Århus amtstidende 24. aug. 1957.
11. Jysk almueliv, tillægsbind VI (1902), nr. 1055.
12. Trap 5. udgave, VIII (1963), 22–23, 253. Om Skovby sogn, se Århus stifts årbøger 1963, 66–78.
13. Jysk almueliv, tillægsbind I (1900), nr. 95.
14. Frits Hastrup: Danske landsbytyper (1964), 161–213 samt kortblad nr. 4. I Århus amt IV (1949), 54–88 er omtalt *94* gårde og landejendomme i Skivholme sogn. Her er meddelt mange enkeltheder om de forskellige landbrugs størrelse, bygninger, besætning og ejere samt gård- og ejendomsnavne.
15. Trap, 5. udg. VIII, 253–54. Efter museumsinspektør Erik Skov.
16. Jyske samlinger 4. II (1916), 172.
17. Århus stifts årbøger 1909, 109.
18. Jyske samlinger 4. II (1916), 490.
19. Navnene omtalt af Povl R. Povlsen (der hørte til slægten) i Århus amtstidende 20. okt. 1932. Jfr. smsts. 23. juli 1964 (Aug. F.S.).
20. En søn af Erhard Saabye var billedhuggeren August Saabye (1823–1916), født i Skivholme præstegård. Se Dansk biografisk håndleksikon III (1926), 299–300.
21. S. V. Wiberg: Dansk præstehistorie III (1871), 95–96. Sofus Elvius: Danmarks præstehistorie 1869–1884 (1885–87), 448–49. Max Grohshennig og Th. Hauch-Fausbøll: Danmarks præstehistorie 1884–1911, II (1932), 112–13. Paul Nedergaard: En dansk præste- og sognehistorie VII, Århus stift (1964), 259–62.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

22. N. Ø. Lassen i Århus stifts årbøger 1909, 109.
23. August F. Schmidt: Gilder i landsbyen (1942), 13. Århus amtstidende 6. dec. 1943. 14. nov. 1955. 3. aug. 1957.
24. C. Hahn-Thomsen: Morten Thomsen og descendenter (1941). Heri er omtalt mange mennesker fra Århus og omegn.
25. Århus stifts årbøger 1918, 85–95; 1963, 70–72.
26. August F. Schmidt: Fra Århusegnens gamle landsbyer (1960), 157.
27. Meddelt af Poul Rasmussen i Østjydsk Hjemstavn 1948, 24, 28. Her er anført flere detailoplysninger fra vort sogn.
28. Jysk almueliv, tillægsbind I (1900), nr. 29. August F. Schmidt: Byhyrder (1928), 122–23.
29. Jysk almueliv V (1902), nr. 5. Aug. F. Schmidt: Landsbysmeden (1932), 29.
30. Meddelt af Poul Rasmussen i Østjydsk Hjemstavn 1948, 28.
31. August F. Schmidt: Fra julestue til Valborgblus. Gadebasse og gadelam (1940), 92.
32. Evald Tang Kristensen: Danske sagn, ny rk. II (1929), s. 453, nr. 210.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fæsteafløsningen under grevskabet Frijsenborg 1852-1912

Af *Poul Thestrup*

Grevskabet Frijsenborg var i 1852 Danmarks største jordbesiddelse. Frijsenborg er også i dag Danmarks største gods; men på daværende tidspunkt var det langt større. I mellemtiden er sket to begivenheder, der har formindsket det væsentligt: salget af fæstegodset fra 1852 og frem, og afståelserne til staten ved grevskabets omdannelse til almindelig jordbesiddelse i 1922[1]). Her vil salget af fæstegods blive behandlet, men først et kort tilbageblik.

Landboforholdenes udvikling frem til 1852

De landboreformer, der blev gennemført i 1780'erne betød i første række bondens juridiske frigørelse. Stavnsbåndet løstes, og bonden sikredes ved indgåelse af fæstekontrakten. Tilbage blev, at bonden stadig ikke ejede sin jord; hans økonomiske frigørelse blev en langsommelig proces.

Fæstegårdenes overgang til selveje var i visse egne af landet begyndt allerede før landboreformerne[2]); men først efter reformerne kom der virkeligt gang i sagen, og afløsningen skred godt fremad i perioden indtil statsbankerotten i 1813. Den nyordning af pengevæsenet, der fulgte, indskrænkede imidlertid den cirkulerende pengemængde i en sådan grad, at en alvorlig kreditmangel blev følgen[3]). I årene 1818–28 oplevede landet en landbrugskrise så alvorlig, at selvejergårde i visse egne af landet gik over til igen at blive fæstegårde[4]); men fra midten af 1830'erne begyndte antallet af fæstegårde igen at formindskes betydeligt[5]).

I 1850 var overgangen til selveje så vidt fremskreden, at af Danmarks 366.890 td. htk. (tønder hartkorn) agerbrugsjord var 234.660 td. i selveje og 132.230 i fæste[6]). Denne heldige udvikling truedes imidlertid af standsning. Af fæstejorden tilhørte over halvdelen len, stamhuse, fideikommiser og offentlige stiftelser[7]), der ikke kunne af-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hænde fæstegodset uden efter kongelig bevilling[8]). At væstevæsnet på dette tidspunkt var langt mere udbredt på øerne end i Jylland, hang utvivlsomt sammen med det større antal »bundne besiddelser« der. Øerne havde i 1850 59 sådanne, mens Jylland kun havde 20[9]).

Man var fra statsmagtens side klar over, hvad dette betød for fæstegodsets overgang til selveje. 17. maj 1848 udkom en provisorisk forordning om ophævelse af Danske Lov 5-2-65, som var grundlaget for oprettelse af stamhuse. I forordningen siges: »Da Sædegaardes Oprettelse til Stamhuse lægger et under de nu indtraadte Forhold ikke ønskeligt Baand paa den frie Afbenyttelse af disse Ejendomme og navnlig hindrer derunderhørende Fæstegods's Overgang til fri Ejendom, vil Kongen ikke tilstede, at saadan Oprettelse herefter finder Sted«[10]). Endvidere udtaltes det i forordningens motivering, at det var fundet ufornødent udtrykkeligt at ophæve den adgang, greverne og baronerne havde til at oprette grevskaber og baronier. Retten var betinget af kongelig tilladelse, og en sådan ville ikke blive givet mere[11]). Denne provisoriske forordning danner grundlaget for § 98 i Junigrundloven af 1849, der siger: »Intet Lehn, Stamhus eller Fideicommisgods kan for Fremtiden oprettes«, idet dog Junigrundloven går videre ved at tilføje løftet: »Det skal ved Lov nærmere ordnes, hvorledes de nu bestaaende kunne overgaae til fri Eiendom«[12]).

Hvis en besidder af et sådant len, stamhus eller fideikommis ønskede at bortsælge bøndergodset, måtte der indtil 1854 søges kongelig bevilling for dette specielle gods. På foranledning af A. W. Moltke-Bregentved fremkom i Landstinget et forslag, der resulterede i »Lov af 21. Juni 1854 om Afhændelse af det til Len, Stamhuse, Fideicommiser, offentlige Stiftelser og Embeder hørende Bøndergods«. Loven gav ret til uden bevilling at sælge fæstegodset til fæsterne eller med deres samtykke eller efter deres død til deres børn, børnebørn, svigerbørn eller stedbørn. Justitsministeriet fastsatte for hvert gods en minimalpris pr. td. htk. Besidderen fik ved et sådant salg 12 % af salgssummen til personlig ejendom, mens resten indgik i fideikommiskapitalen[13]).

Det er vigtigt at pointere, at besidderen af et fideikommisgods, f. eks. et grevskab, ikke ejede det, men kun havde brugsretten. Besidderen bestyrede godset med dets evt. tilhørende fideikommiskapital for slægten. Godset deltes ikke ved arv; men brugsretten overgik til ældste søn. På denne måde sikredes det, at de store godsmængder holdtes sammen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

C. E. Frijs (1817–96).

Grev C. E. Frijs indleder salget af fæstegods 1852

Der er to grunde til netop at beskæftige sig med fæstegodsets overgang til selveje under grevskabet Frijsenborg efter 1850. Dels udgjorde grevskabet i 1850 med sine ca. 6.000 td. htk. ager og eng ca. 1/60 af Danmarks landbrugsareal[14]), dels spillede besidderen af Frijsenborg grev Christian Emil Krag-Juel-Vind-Frijs, da han i 1865–70 var konseilspræsident, en ikke ubetydelig rolle i forhandlingerne om en lov, der skulle påbyde alt fæstegods' overgang til selveje. På baggrund af, at disse forhandlinger mislykkedes, kan det være på sin plads at undersøge, hvordan grev Frijs løste problemet på sit eget gods.

C. E. Frijs havde i 1849 overtaget administrationen af grevskabet Frijsenborgs nordlige del, d. v. s. den del, der lå i Aarhus, Randers, Viborg og Skanderborg amter, et godskompleks, der omfattede følgende hoved- og avlsgårde: Frijsenborg slot og avlsgård, Søbygård, Østergård, Faurskov, Lyngballegård, Frijsendal, Jernit, Fuglsang, Voldstrupgård og Skovladen. Herunder var i alt i 1850 671 fæstegårde. Ved faderens død i 1860 kom han endvidere til at besidde grevskabets sydlige del, d. v. s. den del, der lå i Vejle amt, med Boller, Møgelkær, Christiansminde, Thyrasminde, Fuglsang og 20 forpagtergårde. Herunder var i 1850 246 fæstegårde. Administratio-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nen af den sydlige del var dog allerede inden overgået til ham[15]).

Grev Frijs søgte kongelig bevilling til bortsalg af fæstegodset fra grevskabets nordlige del. En sådan fik han 18. december 1851[16]). Som ovenfor anført var det før 1854 nødvendigt med en sådan bevilling. Til begrundelse for salget kan nævnes, at da loven foreskrev, at et fæstebrev skulle løbe over fæsterens og hustruens livstid, kunne landgilden ikke stige i fæsteperioden[17]). I en tid med stærkt stigende jordpriser kunne ejerens forrentning af jorden derfor blive meget lille. Inddragelse af bondejord under hovedgårdsdrift for derved at skabe større forrentning, som det f. eks. havde været en fremherskende tanke i Landhusholdningsselskabet i begyndelsen af det nittende århundrede, hindrede lovgivningen stadigvæk[18]). En fæstegård *skulle* bortfæstes. På den anden side kunne en godsejer i forventning om fortsat stigende jordpriser udskyde salget for derved at indvinde en konjunkturgevinst.

Den tanke, at fæstegodset skulle overgå til selveje, viste sig naturligvis først og fremmest i Bondevennernes agitation; men at tanken var trængt igennem, viser den indbydelse til oprettelse af en grundejerforening, 6 godsejere, deriblandt C. E. Frijs, 16. december 1850 udsendte[19]). Selv om foreningen i første række blev stiftet for at forhindre en tvangsafløsningslov, står der i indbydelsen, at de medlemmer af foreningen, som var ejere af fæstegods, ville søge at fremme dets overgang til fri ejendom.

Den kongelige bevilling, der satte C. E. Frijs i stand til at bortsælge fæstegodset, foregreb stort set de bestemmelser, som loven af 21. juni 1854 kom til at indeholde. En væsentlig forskel var det dog, at bevillingen kun tilstod Frijs personlig ejendomsret til 10 % af salgssummerne mod loven af 1854 12 %. Det er karakteristisk for den kongelige bevilling, at den ønskede at tage hensyn til to sider, til fideikommiskapitalen og til fæsterne, der skulle købe de ejendomme, de havde i fæste. I bevillingen fastsattes en minimalpris på jorden; men samtidig sikredes fæsterne ved, at den del af salgssummen, der evt. kunne udgøres af byg-ydelse, »der som en uforandret Canon (årlig ydelse) vedbliver at fæste paa de afhændede Ejendomme«, ikke måtte overstige et vist antal tønder pr. td. htk. Fæsterne skulle betale 1/4 af købesummen kontant. De førsteprioritetslån, der kunne udgøre de 3/4 af købesummerne, der ikke nødvendigvis skulle betales kontant, skulle fra kreditors, d.v.s. fideikommisets, side være uopsigelige i 30 år. Tidens maksimalrente på 4 % måtte naturligvis heller ikke overskrides. Den væsentligste beskyttelse for fæ-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sterne må dog siges at være, at tilladelsen betingedes af, at »Afhændelsen, naar Gaardene og Husene ere bortfæstede, ikkun skeer til Fæsterne, eller naar disse dertil give deres Samtykke, til deres Børn eller Svigerbørn, men i Tilfælde af Fæsteledighed, ogsaa til Fremmede«[20]).

Frijs var ikke ene om at søge en sådan bevilling. En ganske lignende bevilling af 6. januar 1852 gav Det Classenske Fideicommis ret til at bortsælge den fæstejord, det ejede[21]).

Udviklingen i salget af fæstegods fra grevskabet Frijsenborg

Efter at salget af fæstegods var begyndt i 1852, solgtes hurtigt store mængder. Salget varierede dog betydeligt fra år til år. En oversigt over salget er givet i fig. 1 samt de dertil hørende tabeller 1a og 1b. Som det ses, var salget de første fem år efter den kongelige bevillings udstedelse meget stort. Frijs' ønske om at sælge måtte altså modsvares af et ønske hos fæsterne om at købe jorden. Ligeledes udtrykker det store salg i de første år, at det var fæsterne eller deres arvinger, der købte jorden. Der kunne umuligt indtræde fæsteledighed i så mange tilfælde på én gang. En gennemgang af de bevarede salgskontrakter fra ni af de sogne, Frijsenborg besad bøndergods i, bekræfter, at det var fæsterne eller disses arvinger, der købte fæstestedet[22]). Salgskurvens generelle tendens, den stærke aftagen i det årlige salg, må opfattes som en naturlig konsekvens af det store begyndelsessalg, idet mængden af tilbageværende fæstegods derved hurtigt blev formindsket. Kurven vil derfor, selv om det eksempelvis forudsættes, at der hvert år solgtes en konstant procentdel af det tilbageværende, få en aftagende tendens.

Det ses imidlertid klart, at kurven påvirkes af andre faktorer end den aftagende mængde fæstegods. Da grevskabet ikke i det tidsrum, fig. 1 omfatter, skiftede besidder, og da der heller ikke skete fundamentale ændringer i de ydre faktorer, der betingede viljen til salg af fæstegodset, vil det være naturligt at se variationerne i salget som variationer i fæsternes evne til at købe. Som illustration til fæsternes økonomiske kår er anført kapitelstaksten for rug i Århus stift i den periode, fig. 1 omfatter (se fig. 2). Udviklingen for byg er tilsvarende; en lignende kurve kan opstilles for Viborg stift. Hele grevskabet ligger i disse to stifter. Der må tages mange forbehold ved at anvende kapitelstaksten som udtryk for en gårds indtjening, f. eks. varierede den indhøstede kornmængde jo fra år til år; men i den periode, kurven omhandler, stammede hovedindtægten af en gård

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

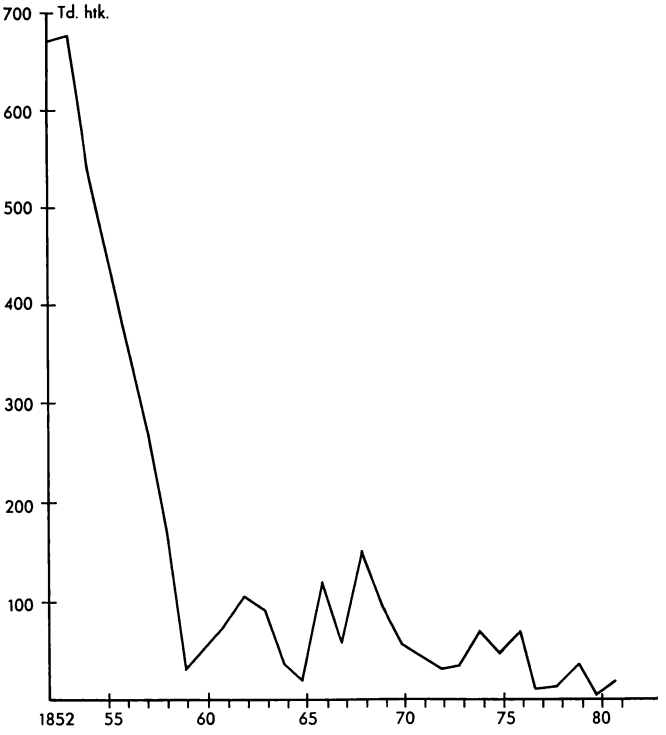

Fig. 1.

Grevskabet Frijsenborgs salg af fæstegods i td. htk.[37]).

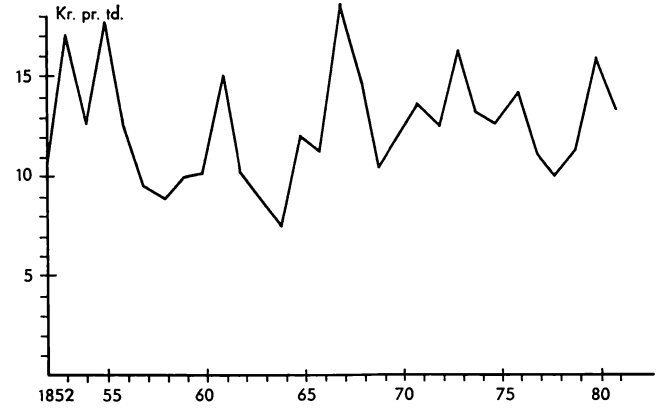

Fig. 2.

Kapitelstaksten for rug, Aarhus stift[38]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra kornsalg. Sammenlignes fig. 1 og fig. 2, ses det, at det lave salg af fæstejord til selveje i 1859 og 1865 følger efter de lave kornpriser i henholdsvis 1857–59 og 1864; ligeledes følger de relativt store salg i 1862 og 1868 efter de høje kornpriser i 1861 og 1867. Efter 1876 er salget nede på meget små værdier (se tab. 1a og 1b). Der kan derfor ikke sluttes noget om konjunkturernes indflydelse på salget, da rene tilfældigheder vil spille for stærkt ind ved værdier af denne størrelsesorden.

Undersøgelsen af salget af fæstegods slutter i 1912, da det benyttede arkivmateriale ikke går videre.

Fæsteafløsningen set fra fæsternes synspunkt

For den enkelte fæster, der ønskede at købe sin fæsteejendom, må tre faktorer have været væsentlige, når besidderen ønskede at sælge: 1. købesummen, 2. finansieringsformen, 3. de øvrige til købet knyttede betingelser.

Da der for perioden 1850–59 ikke findes statistik over gennemsnitspriser for solgt fæstehartkorn i de amter, grev Frijs solgte sit i, må perioden 1860–69 vælges for at sammenligne salgsprisen for fæstegods solgt fra grevskabet med salgsprisen for den omliggende fæstejord. Fra grevskabet Frijsenborg var salget i perioden 1860–69 på 829 td. htk. til en samlet salgspris af 891.080 rbd.[23]). Hvis man forsøger at beregne, hvad jorden ville have kostet, hvis den var blevet solgt til gennemsnitsprisen i det samme område, får man en pris mellem 936.615 rbd. og 950.441 rbd.[24]). Det ses altså, at C. E. Frijs har solgt under gennemsnitsprisen. Dette stemmer med beretninger om grev Frijs godssalg, som de fremtræder i forskelligt trykt materiale[24a]).

For at undersøge, hvordan salgene finansieredes, er en del af kontrakterne for grev Frijs' salg af fæstegods gennemgået, i alt 205[25]). I intet tilfælde er det konstateret, at en del af købesummen er blevet erstattet med en årlig kornafgift, som den kongelige bevilling muliggjorde. Til sammenligning kan nævnes, at dette i stort omfang skete ved Det Classenske Fideicommis' fæstegods' overgang til selveje[26]).

Finansieringen af det store jordsalg fra Frijsenborg, alene i perioden 1852–73 for 3.241.318 rbd.[27]), skete relativt let. Dette skyldtes, at Frijsenborg var et grevskab. De 90 % af købesummerne, som besidderen ikke selv fik, skulle investeres i noget, og hvad var naturligere end at sætte dem i den jord, der blev solgt til selveje. Den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

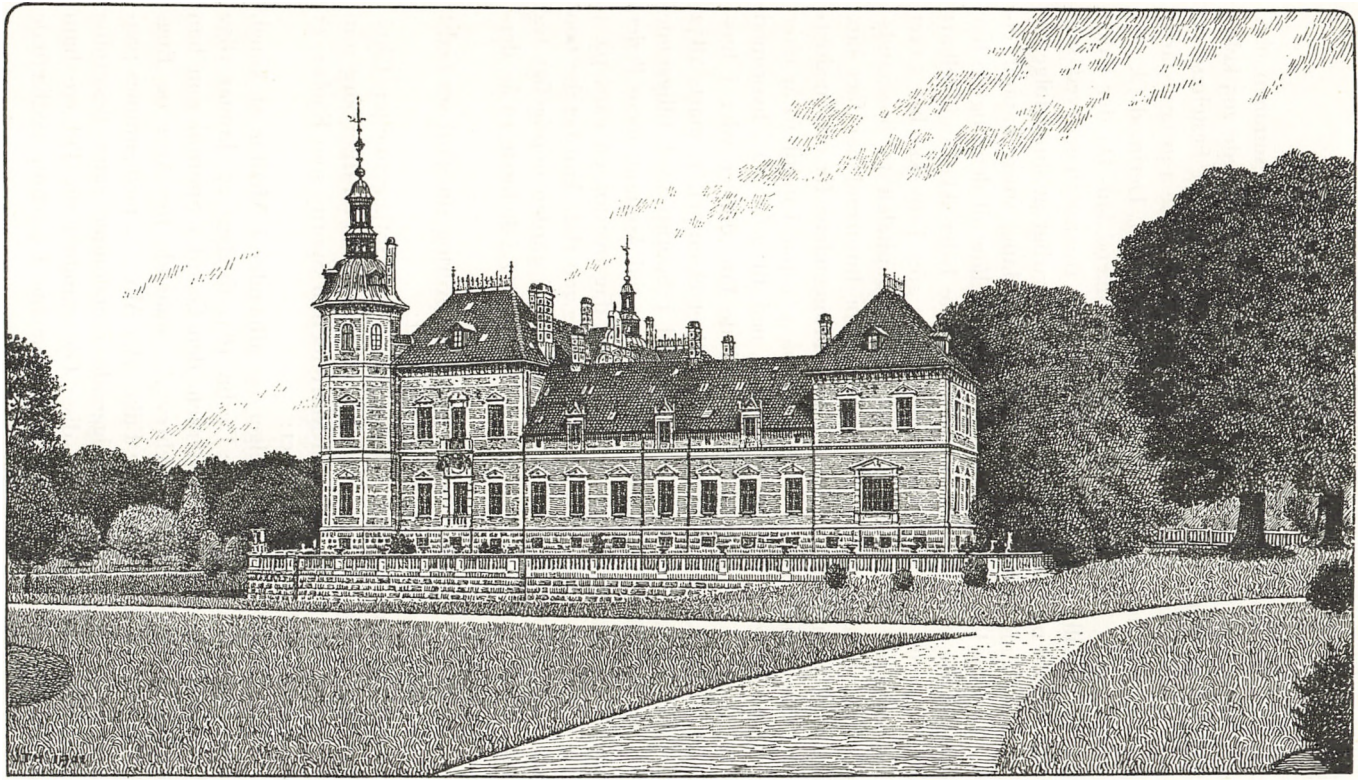

Frijsenborg, som det tog sig ud efter ombygningen i 1860'erne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kongelige bevilling tillod da også, at indtil 3/4 af købesummen blev indestående mod 1. prioritets panteret. Af de gennemgåede 205 købekontrakter vedrører 130 salg af fæstegårde, 73 salg af fæstehuse og 2 andet (en bygade og et gadekær). Ved salget af de 130 fæstegårde blev der i 129 indestående en del af købesummen. Derimod fik ved salget af de 73 husmandssteder kun 31 husmænd lån. Da der i den kongelige bevilling ikke blev skelnet mellem finansieringen ved salg af fæstegårde og salg af fæstehuse, er det naturligt at slutte følgende af tallene: Enten har fæstehusmændene haft langt større kapital, eller grev Frijs har ikke været interesseret i at låne til dem, og de har måttet skaffe pengene andetsteds. Det første lyder ikke umiddelbart sandsynligt, og man bestyrkes i troen på, at grev Frijs ikke har været så interesseret i at udlåne fra fideikommiskapitalen til husmandsbrug ved at sammenligne de tilfælde, hvor husmænd har fået lån, med dem, hvor gårdmænd har fået. Gårdmændene fik ofte nedsættelse i den almindelige maksimalrente på 4 % p.a. i indtil 10 år efter handelens indgåelse, nedsættelser helt ned til 2 % p.a., hvorimod dette meget sjældent forekommer ved de lån, der er ydet i husmandssteder. Resultatet kan angives ved et eksempel. 1. marts 1852 overtog Niels Lauersen et husmandssted i Sporup med tilliggende 0 td. 0 skp. 1 fjd. 2 1/4 alb. for en sum af 200 rbd. kontant, mens Peder Pedersen Jensen, der i samme by samme dag overtog en gård på 4 td. 4 skp. 3 fjd. 1 alb. for en købesum af 2.200 rbd., kun betalte 600 rbd. kontant. De øvrige 1600 rbd. indestod i gården uopsigeligt fra kreditors side i 30 år og med en rentefod på 2 % i de første 10 år, derefter på 4 %[28]).

På hvilke betingelser i øvrigt en fæster overtog sin gård ses bedst ved gennemgang af en typisk købekontrakt:

»Imellem undertegnede Kammerherre og Hofjægermester Christian Emil Greve af Juel Vind Frijs til Grevskabet Frijsenborg som Sælger og Gaardfæster Michael Mortensen af Sporup som Kjøber, er indgaaet følgende Kjøbekontract:

Jeg C. E. Juel Vind Frijs sælger og afhænder i Medfør af kongl. allernaadigst Bevilling af 18de Decbr. 1851 tinglæst 27. Januar 1852 til Gaardfæster Michael Mortensen, den Gaard i Sporup, som han fortiden besidder ifølge Fæstebrev ... staaende for Ager og Engs Hartkorn ... 5 Tdr. 1 Skpr. 2 Fdkr. 1 1/4 Alb. ..., med sammes paastaaende Bygninger og underliggende Eiendomme samt Besætning og Inventarium, saaledes som disse Gjenstande i sin Tid ere ham overleverede ved den Kjøberens ovennævnte Fæstebrev vedhæftede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Synsforretning. Alt med de samme Rettigheder og Forpligtelser, hvormed Grevskabet hidtil har eiet samme.

Forøvrigt staar Salget paa følgende aftalte Vilkaar og Betingelser.

1. At han erlægger en købesum af 2400 Rbd, . . .«. (600 rbd. betales kontant, 1800 rbd. udlånes af fideikommiskapitalen mod udstedelse af en obligation).

»Ved denne Obligation giver Kjøberen første Prioritets Panteret i den her solgte Eiendom med Besætning og Tilbehør. Obligationen clausuleres ligesom for offentlige Stiftelsers Midler, og forøvrigt med de Bestemmelser, at Kjøberen de første 10 Aar ikkun svarer $2^1/_2$ pCt. Renter af Capitalen aarlig, derefter 4 pCt. aarlige Renter, ligesom ogsaa, at Capitalen kan forblive indestaaende i den samlede Eiendom m.m. uopsigelig fra Kreditors side i 30 Aar, saafremt Debitor opfylder de indgangne Betingelser.

2. At Kjøberen for Fremtiden svarer alle kongelige Skatter, Communeafgifter, Tiender eller andre Præstationer til det Offentlige eller Private, efter de nu gældende, eller for Fremtiden udgaaende Bestemmelser og Forordninger.

3. Den ene Sjettedel af Bankhæftelsen er indfriet og Actieretten herfor Kjøberen uvedkommende. Den øvrige Bankhæftelse overtages af Kjøberen uden Afgang i Kjøbesummen.

4. Forsaavidt Kjøberen tidligere som Fæster har havt Ret til Græsning, Engslet eller nogen anden Brug af Jord i Grevskabets Skove, bliver han fra nu af aldeles udelukket derfra, og bliver en saadan eventuel Brugs- eller Frugtsret paa lovbefalet Maade at taxere og ansætte til Hartkorn samt fradrage Eiendommens foran anførte hartkorn, forsaavidt saadan ikke allerede maatte være skeet. Omkostningerne herved udredes af Sælgeren.

5. Ligesom jeg forbeholder Lenet de Skovhoveder og enkelte Træer, der maatte findes paa denne Eiendoms Mark udenfor Skovhegnet, saaledes reserveres ogsaa 5 Aar til disses Borttagelse og Ret til, naar de skoves, at lade dem bortfjerne over Eiendommen.

6. Forsaavilt Leiebreve, Opholds Contracter eller andre Documenter vedrørende denne Eiendom, maatte være forsynede med Lensbesidderens Approbation, er Kjøberen pligtig, uden Godtgørelse, at op-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fylde og efterkomme samme, samt taale de Byrder og Forpligtelser, de muligen maatte paalægge Eiendommen og dens Besidder.

7. Indtil den i 1'ste Post for Kjøbesummens Berigtigelse bestemte Tid, udreder Fæsteren den ved hans Fæstebrev betingede aarlige Fæsteafgift, saaledes at der efter tides svares en quota Deel af hele Aarets Afgift. Berigtiges Kjøbesummen ikke til den bestemte Tid, svarer Kjøberen fulde Renter af hele Beløbet, indtil Berigtigelsen finder Sted, dog kan han naturligvis desuagtet ved Søgsmål tvinges til at opfylde sin Forpligtigelse.

8. Naar Kjøbesummen paa den i 1'ste Post bestemte Maade er berigtiget, meddeles Kjøberen Skjøde paa det solgte, dog er han pligtig at taale det Ophold, som sammes Indsendelse til Approbation af Justitsministeriet, overensstemmende med Bevillingens 6te Post, maatte medføre.

9. Kjøberen udreder paa Anfordring alle af denne Handel i enhver navnlig Henseende flydende Omkostninger, samt ved denne Contracts Underskrift 2 pCt. af Kjøbesummen til Godsforvalteren for Documentets Forfattelse og Expedition.

10. Kjøberen renuncerer selvfølgelig paa sit Fæste og er forpligtiget til, hvis fornødentgjøres, paa lovbefalet Maade at frasige sig dette.

Frijsenborg den 1'ste Mai 1852, C. E. Juel Vind Frijs. ... «[29]).

Påmindelsen i punkt 2 til køberen om at svare alle skatter og afgifter »efter nugældende eller for Fremtiden udgaaende Bestemmelser og Forordninger« viser, at den gamle patriarkalske indstilling stadig eksisterede; bestemmelsen er en genganger fra mange fæstebreve.

Bankhæftelsen, som køberen ifølge kontraktens punkt 3 overtog sammen med jorden, stammede fra statsbankerotten i 1813. For at skabe ny basis for seddeludstedelsen, pålignede regeringen alle jordejendomme en prioritet på 6 % af vurderingen. Denne prioritet skulle enten indbetales eller forrentes.

I punkterne 4–7 synes Grev Frijs at have sikret fideikommiset rigeligt. Det er dog et spørgsmål, i hvilket omfang disse punkter blev anvendt ved søgsmål.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De i punkt 9 anførte udgifter for køberen kan angives ved et eksempel. Da gårdfæster Jørgensen i Skjoldelev købte sin gård, måtte han udover en købesum på 6000 rbd. betale følgende:

	Rbd.	Mark	Skilling[30])
2 %	120	0	0
Stempelmærke til kontrakt	0	2	10
Stempelmærke til skøde	0	2	10
Stempelmærke til obligationen	32	0	0
Afgift til fattigkassen	0	2	0
Gebyr for kort	1	1	2
Gebyr for skødets tinglysning	13	3	13
Gebyr for obligationens tinglysning	6	0	15
	174	1	2

De 2 % godsforvalteren fik for »Documentes Forfattelse og Expedition« må siges at være et pænt beløb, når det tages i betragtning, at »Documentet« var en trykt formular, der blot skulle udfyldes. Det virker i hvert fald urimeligt set i sammenhæng med, at fæstegodsets besidder grev Frijs fik 10 % af købesummerne til personlig ejendom.

Fæsternes økonomiske forhold i sammenligning med selvejerens

Det skal her ikke vurderes, hvad det betyder for en landmand at eje sin jord; men det er muligt at undersøge, hvad det økonomisk betød for bønderne, der var fæstere under Frijsenborg, at de købte deres jord. Et typisk eksempel kan anføres:

Christen Jensen havde i 1852 matrikel nr. 5 i Voldby i fæste. Gårdens hartkorn var 4 td. 2 skp. 0 fjd. 1/2 alb. For året 1852 skulle han yde følgende:

	Rbd.	Mark	Skilling[30])
Landgildepenge	5	0	0
Smørpenge	2	0	0
Hoveripenge	26	3	0
I alt	33	3	0

Derudover: 2 tønder byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns og 1 snes æg[31]). I 1852 var kapitelstaksten for byg 4 rbd. 3 skilling pr. tønde[32]), omregnes de to tønder byg nu i penge fås, at Christen Jensen skulle yde 41 rbd. 3 mark 6 skilling samt lammet, fjærkræet og ægene.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Imidlertid købte Christen Jensen 14. april 1852 sin gård for en sum af 2.000 rbd., hvoraf 500 rbd. betaltes kontant, mens 1.500 udlåntes af fideikommiskapitalen til en rente af 3 % p.a. i de første 10 år, derefter 4 %. Lånet var uopsigeligt fra kreditors side i 30 år[33]). Christen Jensen skulle altså betale 45 rbd. om året de første 10 år, derefter 60 rbd. Dertil kom dog forrentningen af de 500 rbd., der blev betalt kontant. Sættes renten til 4 % p.a., bliver den årlige ydelse i alt 65 rbd. de første 10 år, derefter 80 rbd. Det ses således, at Christen Jensens årlige ydelse efter købet var betydelig større end før, selv om der ikke medregnes afdrag på gælden.

Husmændene fik som tidligere omtalt i ringere omfang lån af fideikommiskapitalen. Af ni husmænd i Voldby, der mellem 1852 og 1854 købte deres fæstested, betalte fem straks hele købesummen. Før købet betalte de fra 2 til 9 rbd. om året[34]). Hvis det antages, at de lånte hele købesummen til 4 % p.a., hvad de sandsynligvis har været nødt til, ville de efter købet komme til at betale fra 4 rbd. 13 skilling til 13 rbd. 2 mark 6 skilling.

Af de øvrige fire husmænd fik to lån af fideikommiskapitalen, mens to indbetalte hovedparten af købesummen og derefter fik resten eftergivet[35]). Dette betegner et smukt træk ved grev Frijs.

Grev Frijs' stilling til fæstejordens overgang til selveje

I det foregående er grev Frijs' personlige indstilling til fæstegodsets overgang til selveje flere gange berørt. I folketingssamlingen 1868–69 gav bondeføreren Gert Winther en vurdering af grev Frijs som jorddrot; denne vurdering kan man stort set tilslutte sig. På dette tidspunkt var grev Frijs konseilspræsident. Anledningen til Gert Winthers tale var behandlingen af et forslag om en tvungen fæsteafløsningslov. Gert Winther sagde: »Den ærede Konseilspræsident har som Jorddrot vidst at tilveiebringe Salg paa sit Gods saaledes, at den store Fleerhed af dem, der have kjøbt, have været særdeles vel fornøiede med det Kjøb, de have gjort, og han selv har som en god Oeconom sikkert heller ikke ladet sit Fideikommis tage nogen Skade ved den skete Handel. Det var heldigt, naar der var en Mand som han i Spidsen for Regeringen, at et saadant Lovforslag eller denne Sag, vil jeg hellere kalde det, blev reist, thi da maatte han kunne berolige sine mere ængstelige Standsfæller ved at henlede deres Opmærksomhed paa, hvorledes han af sin Erfaring kunde sige dem, at der var en Løsning af dette Forhold, som kunde gjøres (Bille: Uden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tvang[8]) – jeg siger –, han maatte kunne paapege, at der er en Maade, hvorpaa det kunne gjøres (Bille: Uden Tvangslov!)«[36]). Den nationalliberale og senere højremand Bille havde imidlertid ret i sine tilråb. Grev Frijs ville nok sælge sit fæstegods, men han ville ingen tvangslov.

Tabel 1 a.

Grevskabet Frijsenborgs salg af fæstegods i td. htk.

År	Td.	Skp.	Fjd.	Alb.
1852	664	5	2	0 1/4
1853	673	7	2	2 5/8
1854	539	4	0	1 1/4
1855	434	0	2	2 1/4
1856	353	6	0	2 3/4
1857	270	4	2	2 1/4
1858	161	3	3	0
1859	29	1	2	1 1/2
1860	53	0	1	0 1/4
1861	75	2	3	0 1/2
1862	106	7	1	1 1/2
1863	88	7	2	0 1/2
1864	38	6	1	2 3/4
1865	18	6	2	1 3/4
1866	140	5	3	2
1867	59	5	1	1
1868	151	3	0	0
1869	95	3	0	1 1/2
1870	59	2	3	2 3/4
1871	40	7	3	1 1/4
1872	34	7	0	2 3/4
1873	36	1	3	1 3/4
1874	68	5	2	0 1/4
1875	48	7	3	0 1/4
1876	68	1	3	2
1877	11	5	0	2
1878	15	3	1	2
1879	36	4	2	0 3/4
1880	6	4	2	1
1881	20	7	1	0

Tabel 1 b.

Grevskabet Frijsenborgs nordlige dels salg af fæstegods i td. htk.

År	Td.	Skp.	Fjd.	Alb.
1881	5	3	1	0
1882	3	2	3	1 3/4
1883				
1884	12	3	0	0 3/4
1885				
1886	5	4	0	0 3/4
1887	0	5	1	2 3/4
1888	0	0	1	2 3/4
1889				
1890	5	7	2	0
1891	0	0	0	1/2
1892				
1893	2	0	2	1 1/2
1894				
1895	7	2	0	0 1/4
1896	2	5	0	2 1/2
1897				
1898	1	6	0	2 1/4
1899				
1900	0	0	2	1 1/4
1901				
1902	5	5	3	1
1903	0	4	1	1 3/4
1904	0	3	3	0
1905	0	0	0	1 1/4
1906				
1907				
1908	0	0	3	0 3/4
1909	0	0	2	2 1/4
1910				
1911				
1912	23	3	0	1 1/4

1 td. (tønde) = 8 skp. (skæpper) = 32 fjd. (fjerdingkar) = 96 alb. (album). For de år, hvor der intet er anført, findes ingen opgivelser.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

NOTER OG HENVISNINGER

1. J. J. Hansen: Større Danske Landbrug, 1933, V, s. 589.
2. S. Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, 1950, s. 16.
3. Do s. 77.
4. Schultz Danmarkshist. IV, s. 395.
5. Stat. Tabelværk V rk, litra C, nr. 4, s. 167.
6. Stat. Medd. IV rk, 24. bind, 2. hæfte, s. 115.
7. J. A. Hansen og C. C. Alberti: Landbosagerne i sidste Rigsdagssamling, 1869, s. 123.
8. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik II, 1950, s. 98.
9. Falbe-Hansen: Stavnsbånds-Løsningen II, 1889, s. 98.
10. Hans Jensen s. 215.
11. Do. s. 216.
12. Den Danske Rigsdag I, 1949, s. 358.
13. Hans Jensen s. 294.
14. Beregnet efter J. J. Hansen, V, s. 589 og Stat. Medd. II rk., 6. bind.
15. Do. og Salmonsens Leksikon IX, s. 28.
16. Frijsenborg godsarkiv (LaN).
17. Salmonsens Leksikon IX, s. 249.
18. Hans Jensen s. 46 ff.
19. Do. s. 283.
20. Hans Jensen s. 293 og Frijsenborg godsarkiv.
21. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fideicommis gennem 150 år, 1942, s. 420.
22. Frijsenborg godsarkiv.
23. Do.
24. Af de 829 td. htk., Grevskabet Frijsenborg solgte, lå 446 i Viborg og Århus amter og 383 i Vejle amt, Frijsenborg godsarkiv. Gennemsnitsprisen for en td. htk. var 933 rbd. i Viborg amt, 964 i Århus amt og 1359 i Vejle amt, Stat. Medd. II, 10, s. 56.

24 a. Biografisk Leksikon 2den udg. VII s. 444 og Danske Slotte og Herregaarde, IV, 1945, s. 428.

25. Frijsenborg godsarkiv.
26. Jørgensen og Skrubbeltrang s. 421.
27. Frijsenborg godsarkiv.
28. Do.
29. Do.
30. Do.
31. Do.
32. Stat. Medd. IV rk. 15. bind, 1. hæfte.
33. Frijsenborg godsarkiv.
34. Do.
35. Do.
36. Folketingets Forhandlinger 1868–69, sp. 1037.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Maleren Poul Steffensen

Af *Poul Steffensen*

Den danske kunstner, maleren og tegneren Poul Steffensen, der her skal mindes, er så uløseligt knyttet til sine forudsætninger som nogen, og lidt kendskab til disse må siges at være af betydning i lige høj grad for dem, der kender og holder af deres barndoms tegner og maleren, de mødte senere, og for dem, der først i nutiden kan falde over billederne. Det er det jyske bondebarn med den rene mildhed i sindet, der så naturligt går i spand med det kunstneriske udtryks fordringsløshed.

Min farfar var født 2. december 1866 i Vejerslev sogn som søn af møllebygger Steffen Iversen. Så længe han kunne huske tilbage, tegnede han alt, hvad han så omkring sig. Som alle småkårsbørn på den tid måtte han tidligt ud at tjene, og den lille hjorddreng tegnede ivrigt sine dyr, når de gav ham stunder dertil. Han blev fortrolig med kreaturerne i de lange ensomme dage i alt vejr, og det har næppe været anderledes for ham og utallige andre, end hvad der berettes om i de optegnelser om hyrdekår, som H. P. Hansen gengiver i »Hyrdeliv på heden«.

Senere kom min farfar i malerlære og fik som svend arbejde i Århus, hvor han blev bekendt med maleren Andreas Fritz, der beboede en strandvejsvilla, og hvem han ofte besøgte. Senere kom han til København og fik arbejde på en skiltefabrik samtidig med, at han frekventerede kunstakademiet som elev af Bache og Exner. Han opnåede imidlertid ikke afgang, da den lungetuberkulose meldte sig, som skulle blive hans plagsomme følge nogle år, og som på et tidligt tidspunkt gjorde, at han måtte klare sig ved halvanden lunge. Han var i disse unge år indbegrebet af den pseudoromantiske forestilling, velbjergede mennesker gør sig om »den unge nødlidende kunstner, der skaber bedst, når han halvsulter og fryser«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Disse magre dage blev delt af to. Han var 1892 blevet gift med Sidsel Katrine Poulsen, datter af gårdmandsfolk i Bøgeskov i Gullev sogn. Det var et overordentligt harmonisk og lykkeligt ægteskab, som uden tvivl var stærkt medvirkende til, at han i disse år malede nogle af sine stærkeste billeder på trods af fattigdommens hæmmende indvirkning, der bl. a. gav sig udslag i, at han tegnede og forhandlede postkort til muligt velvillige døråbnere.

Han placerede sig harmonisk i den linie, der begynder med den friske, unge naturiagttagelse hos folk som Lundbye, Danquart Dreyer og Kyhn, senere kaldet guldalderen, og som vel må siges at være romantik af reneste vand, noget under indflydelse af teoretikeren N. L. Høyens ideer om en national-folkelig idylfølelse; deres bestræbelser som kunstnere kom dog til at række ud over Høyens tidsbestemte hensigter. Denne kunst, der som senromantik trak sig sporadisk ind i dette århundrede, har et indhold i sin farves blondhed og sin renfærdige troskyldighed, som gør, at vore dage har så let ved flot at tale om naivitet og verdensfjernhed. Kun den helt for sig selv arbejdende, geniale Hans Smidth har en ram realisme, der uden hindring virker i dag.

Dette farfars tilhørsforhold til romantisk kunst giver sig smukt udtryk i et tidligt maleri »Spindestuen« malet i 1891 i gården i Bøgeskov, hvor den unge hustru med sin moder og yngre søster arbejder med at karte og spinde uld. Med den høje smalle flade af lysmættet orangegult midt i rummet som udgangspunkt breder der sig en organisk farvebevægelse af brungult og lakrødt, som følsomt spiller mod kalkvæggens gråhvide, kjolernes bløde gråblå og kakkelovnens blanksorte. Lyskilden gennem den åbne dør og fra vinduet »svæver« i rummet og forbinder planer og bevægelser. En gøren lyset udefra til det billeddannende, som har en idyllisk tone, men som kvalitativt er på højde med Niels Bjerres »Guds Børn«, hvor havlyset udefra strømmer ind til de kuede mennesker under missionens svøbe.

Et andet betydeligt billede malede han i 1893. Portrættet af »Den grå dame« – hustruen. Det må være et af de første malerier, farfar fik antaget på Charlottenborgs forårsudstilling. Også her er lyset udslagsgivende – klart og køligt i den dejlige grå farve i kjolen, hvor der er gjort fint rede for stoflig tyngde, og som kontrasterer mod de hvilende hænders og ansigtets porcelænsagtige matrød-hvide åndfuldhed – en forelsket mands hyldest til sin kvinde.

Monumentalitet – enkelhed – er dette billede, der så harmonisk knytter sig til ældre dansk portrættradition fra nyklassicisme og høj-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kunstneren ved arbejdet.
Foto i privateje.

romantik. Maleriet er fra 1893, og mærkeligt er det at tænke på, at Edvard Munch netop samme år malede »Skrik«, dette sære, vilde billede, der er profeti om kommende vanvid. Ligeledes mærkeligt, at kun tre år forinden malede van Gogh »Fugle over kornmark« som det sidste i rækken af solsvedne Arles-billeder. Farfar har trods dårligt helbred og økonomi været en lykkelig kunstner ved arbejdet, og så skete det, som skulle bringe helt ændrede tilstande.

Den gamle forlagsboghandler Pauli ved Jespersen og Pio's forlag skulle finde en illustrator til udgivelse af Carit Etlars allerede på dette tidspunkt (1891) klassiske roman »Gøngehøvdingen« med fortsættelsen »Dronningens vagtmester«. Om den gamle Carl Brosbøll, som pseudonymet som bekendt dækkede, havde haft nogen indflydelse på valget, ved jeg ikke; men senere skulle det vise sig, at han blev over al måde begejstret. Opgaven, som var særdeles omfattende, da det skulle være en fuldstændig gennemillustrering af teksten, var efter datidens forhold lukrativ. Det ville faktisk med eet slag bringe gode dage til huse. Farfar valgte at dele tegningerne op i henholdsvis tuschlaveringer og pennetegninger, og da resultatet af grundige studier af dragthistorisk og våbenteknisk art forelå klar til kliché og tryk, var det blevet til 200 tegninger. Ude i sin store mørke Gentofte-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

villa sad den gamle fortæller med de store, danske hunde ved fødderne og skrev til farfar: »Kjære Hr. Poul Steffensen! Min Hustru har bedet mig for Dem at udtale hendes og min Beundring for dette nye Bevis paa Deres fremragende Talent; den kunstneriske Sikkerhed, den Fantasirigdom og Skjønhedssans, som hver Tegning røber, har henrevet os. Idag vil jeg ikke indlade mig paa Enkeltheder, det gjemmer vi, til vi atter faae den Glæde at see Dem, idag blot dette: jeg har ikke funden det ringeste at udsætte, og De kan tro, jeg er kritisk; min Hustru er henrykt over det sidste Billede og takker Dem for Deres Imødekommenhed, som gjorde Billedet langt rigere – nu er det Hele hos Hegel*), og haaber vi snart at sende Dem god Efterretning. – Med vore hjerteligste Hilsener til Dem og Deres og mit kjære Jylland er jeg Deres altid hengivne og beundrende. – Den 25 August 1897. Carl Brosbøll«. »Gøngehøvdingen« gjorde, at flere illustrationsbestillinger hurtigt meldte sig, først og fremmest flere af Etlars bøger i genoptryk og enkelte nye. Chr. Erichsens børnebogsforlag indledte et samarbejde, der skulle vare mange år, og som betød stakke af børne- og ungdomsbøger i en grad, så der faktisk ikke udkom ret meget uden farfars illustrationer. Han blev simpelthen datidens illustrator i den almindelige bevidsthed og fik en overordentlig stor popularitet – måske også for stor, da det sandt at sige ikke var alle bestillinger, der var lige spændende og derfor måtte resultere i svagere tegninger. Men populariteten var berettiget i de tilfælde, hvor der er nået den forbindelse mellem tekstens episke indhold og den billedlige form, som passede som hånd i handske.

De ændrede økonomiske forhold satte min farfar i stand til 1899 at bygge villaen Ahlmanns Alle 6 i Hellerup. Villa »Hesselbjerg«, et stort, hvidt hus med udsigt over Øresund. Der blev altid holdt åbent hus, og utallige jyske studenter sad her tidligt og silde. Familien Steffensen, der i mellemtiden var blevet forøget med tre børn, var dog ikke blevet københavnere. Ofte rejste de til Jylland, og farfar malede bedst, følte han, her, hvor hjertet var hjemme. På Sjælland var og blev det udlændighed – alt for trangt og småt.

I 1906 solgte familien Helleruphuset og rejste hjem. Villaen blev senere erhvervet af en anden maler, Einar Nielsen, var en overgang balletstudieskole og er i dag hotel.

Farfar havde rejst rundt i Jylland for at finde ud af, hvor de ville slå sig ned. Valget kom til at stå mellem Grejsdalen ved Vejle og

*) Jacob Hegel (1851–1918), ejer af Gyldendals forlag.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ryegnen og faldt på det sidste sted. I Ry stationsby, der som alle lignende var et nyt bysamfund, opstået omkring jernbanestationen, erhvervede han et vidunderligt stykke jord, der gik ned i engdrag til Gudenåen, udstykket fra godset Ry Nørreskov.

Her på Klostervej ud mod Emborg byggede han et anseligt, hvidkalket hus med ovenlys i atelieret; godt inde mellem graner og fyr lå det. I dag har byen vokset sig et betydeligt stykke videre ud ad vejen; men dengang lå det yderst.

Her kunne han arbejde på livet løs. Det hele lå lige uden for døren. Han sejlede i sin motorbåd op ad åen og gik i land og malede. Han lånte bøndernes køer og havde dem gående i engen, hvor han havde sin lille transportable malerhytte. Malede køer – ja, disse kobilleder nåede et meget stort antal, og uheldigvis gik det sådan, at mennesker, der manisk sværmer for »det typiske«, hvad det så siden er, mener, at et maleri uden køer ikke er »en rigtig Poul Steffensen« – ak, det samme skete med Johannes Larsens Fugle og Anchers Fiskere og flere andre. Retfærdigvis må det også siges, at mange af disse malerier kører »i frigear« og »bestandig overgår sig selv« for at ihukomme en engang feteret teatermaler.

Men paradebilleder gjorde det ikke; med eet trængte billedglæden sig på, vanen faldt fra øjnene, og herlige, friske billeder blev lavet, hvor farven »synger« – som regel små fordringsløse billeder af en strandeng eller lave huse mellem lyngbakker – der skete det – det uforklarlige – det lykkelige, for det er med kunst som med kærlighed. Det kan ikke forklares i ord, men den, der har elsket, spørger ikke.

Jeg har valgt her at gengive en tegning, lavet i de lykkelige år, en dag i engen med dyrene. Se hvor fast og suverænt blyantens gråtone ligger i stregforekomsterne, hvor bevægelsen skyder sig frem i bølger over papiret, snart vider stregen sig ud i enkeltlinie, levende, dirrende, snart lukker den sig bastant sammen i gråmasse. Der opnås en god stram og tæt form, der så fint dækker indholdet af en problemfri naturiagttagelse.

Selv har jeg af gode grunde ikke kendt min farfar. Otte år skiller os; men mandens værk, billederne, har præget mig varigt gennem barndom og opvækst, og omend min udtryksform ligger fjernt fra hans, er det der en tak kan rettes hen.

Mit kendskab til min farfars person har jeg fra min far, komponisten, koncertsanger Alfred Steffensen. To af børnene blev kunstnere. Den anden var pianistinden Meta Steffensen, der i sin tid turnerede meget med Fini Henriques, og som døde 1931, kun lige så gam-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Studekøretøj.
Se teksten s. 46.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mel som århundredet. Min far døde i 1949, kun midt i halvtredserne ligesom hans far.

Hjemmet i Ry, og det var så helt udtryk for hans person, hans kunst og livssyn, hvor ofte har jeg ikke hørt folk, der kendte ham og kom der, sige, det var »paradiset på jord« – og der kom utrolig mange der i huset. Af kendte: Aakjær, Skjoldborg, Anton Berntsen og den vel i dag helt glemte Alfred Ipsen.

Min farfar, hans kunst og »Rymiljøet« var det nu ikke »verden af i går« – er det ikke »møde med en svunden tid«, som Stefan Zweig kunne fortælle om med ædel vemodig resignation? Jo, til en vis grad, en tid og et livssyn, der er håbløst passé og forekommer fjernere end oldtid og middelalder, der på en underlig vissionær måde er nærværende.

Det var verden, før man havde vilje til at se mennesket som rovdyr, før fascisme trak sin blodstrøm over jorden, og man endnu troele på uskyld, og blomsterduften ligesom overskyggede den samfundselendighed, man ikke havde for øje.

Men det er dog kun halv sandhed. Det er ikke eskapisme, farfar og hans lige kan stå som exponenter for. Det er en kunst og et liv, der vist udmærket havde blik for gebrækkeligheder af enhver art; men som havde lyssyn og tro, godhed. Han var et positivt, varmt menneske, ikke nogen nyskaber, en revolutionær, men en fin kunstner, der knyttede sig stilfærdigt til ældre tradition. Der er vedblivende værdier at hente for den, hvis syn ikke er låst fast i originalitetsjag og mondæn negativitet.

Gode og festlige dage var det i Ry – farfar sang sågar til husbehov og morede sig kongeligt som »Glunt« på højskolen. Men selvfølgelig kom der ærgelser og skuffelser. Således et år, hvor han netop stod foran det eftertragtede »U.C.« (uden censur) på Charlottenborg. Efter en vis årrække har man den for udstillingen karakteristiske ordning, hvor det indsendte materiale går glat igennem. Man kan mene mangt og meget om denne ordning, der utvivlsomt har sin del af skylden for den slendrian, som gjorde Charlottenborg til indbegrebet af småborgerlig stilstand; men i det foreliggende tilfælde kan der næppe have været tale om kunstneriske, nye signaler fra komiteens side. Udstillingsmaterialet var uændret. Desuden var der måske lidt brødnid med i spillet, og han viste sig, svagelig som han var, ikke meget på parnasset mellem kolleger. Hvorom alt er, de indsendte billeder blev refucerede. Skuffet sendte farfar da de pågældende tre billeder til Berlinerudstillingen, hvor de to blev antaget.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kalkmanden.
Privateje.

»Die Woche« købte reproduktionsretten, og billederne blev solgt på udstillingen. Omkring samme tid var det, han tilkendtes den Neuhausenske præmie og blev repræsenteret på musæerne i bl. a. Ribe, Kolding og Randers.

Farfars rejser var få og korte. Det vaklende helbred tillod ikke for megen besvær. Paris skulle dog besøges; med min farmor og sin meget gode ven, dr. med. Kristen Isager i Ry og dennes hustru drog han af – og strandede i Bruxelles, da en jernbanestrejke lammede hele trafikken, så han kom der aldrig. Dr. Isager, kendt for sit arbejde med skeletfundene ved Øm og sanatorielæge, for øvrigt den første landlæge, der blev dr. med., aflagde hver eneste dag farfar besøg på vej til eller fra sanatoriet, og hver gang nappede han en kvist af en gran, han passerede i haven, af hvilken grund bemeldte træ blev kaldt »doktorens gran«. Jo, de har hygget sig, de to.

Farfar var sig sit væsens rod bevidst. Han interesserede sig levende for efterforskningen og indsamlingen af den jyske, åndelige og ma-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

terielle bondekultur. Således var det ham en stor ærgelse, at svigermoderen i Bøgeskovgården på sine gamle, mere »dydige« dage brændte det hefte, hvori hun som ung pige og kone havde nedskrevet gammel skæmt, viser og remser. Ak ja, hvad har ikke en senere tids forkerte indstilling overset, glemt eller direkte tilintetgjort af gammel hævd. Tænk bare på overkalkning af »uartige« kalkmalerier.

Farfar døde kun 57 år gammel i 1923, et myreflittigt liv var slut. Han ligger begravet på Ry kirkegård; men udenfor ligger det midtjyske land, han elskede. Årene skrider, men hans landskab er der altid. Hvis een og anden vil benytte denne skildring til at beskæftige sig med hans værk, skulle formålet med disse linier være nået.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Branden i Skanderborg i året 1746

Af *Anna Thestrup*

»Deres Excellence skulle ieg allerydmygst tilmælde, at Fredagen d. 15. Aprilis sidstafvigte om Eftermiddagen Klocken hen ved 4 slet er een ulykkelig Ildsvaade opkommen udj Peruqvemagger[1]) Friderich Benners Ladehuus, som i een Hast toeg saaledes overhaand, at den antændte Tagget paa Frue Oberstinde Brockdorfs Ladehuus og at Ovret paa begges Lade- eller Udhuuse vare faldne førend Brandfolket kunde komme til hielp med Sprøyten, men da de vare didkomne og havde faaet Sprøyten i gang, begyndtes med at nedbryde, hvilket og skeede med saa god Success, at ald Ilden for Aften var dempet, brandene slukkede og langt ud paa Marken udbragte, og blev da der nest een deel af Brandfolkene satte paa Vagt ved den afbrændte Plads og havde Sprøytten hos sig, samt en del Kar opfyldte med Vand, hvilket og var høit fornøden og kom til stor nytte Løverdagen d. 16. Aprilis der efter, da der om Formiddagen Klocken ongefhelig 8 slet antændtes Ild i Mønnen[2]) af Peruqvemaggerens Brøghuus hvilket var farligere end første dags Brand, formedelst samme huus var indbygget med hans vaanehuus[3]) ganske tæt ved Frue Oberstjndens Kiøcken og Waanehuus, men Gud hjalp dog ved tilstædeværende Brandfolk, at Ilden strax blev dempet, imidlertid blev dog continueret med vagtholdelsen af Brandfolkene, som og fremdeelis vare forsynede med Sprøyten og fornøden Vand, Og da Vagten skulle afløsses Søndagen d. 17de Aprilis var atter Ild antændt i Benners huus i Værkstæddet, hvor dog icke nogen skal have soved om Natten, men saa snart Brandtfolket var kommen der ind med Sprøyten, blev denne Ild og strax dempet, endskiønt den havde antændt Halmen i den Eene Seng, et Skillerum og een Stolpe.

Endskiøndt vi efter diise overstandne 3 farligheder havde ventet at blive befriede for videre for denne gang, saa har det dog be-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

haget Gud sidstafvigte Løverdag d. 23. Aprilis at hiemsøge os med een langt større, thi samme Dags Formiddag Klocken imellem 7 og 8 optændtes een forskrekkelig Ild nesten midt inde i Byen paa den anden Siide af Gaden (efter Folkes berætning) mellem Farver Sortrups og hans Naboes Jesper Skomaggers Lade- eller Udhuuse og samme jld udbredede sig med saadan utroelig hastighed, saa vel imod som med Vinden, at alle Udhuusene paa den Eene side paa den store gade, lige fra Baraquerne[5]) og til Byens Port, 4 undtagne, i een hast henfaldte i aske, saa at ickun hr. Regimentskriver Moldrups og Birkeskriver Wissings tilhørende Gaarders Stuehuuse, Hans Pedersens, Glarmesterens, Christopher Ermandingers og Provst Høegs heele gaarders bygninger er bleven fra jlden conserveret[6]), men der jmod den heele vestre siide af den store Gades[7]) Huuse og Gaarde i Aske er nedlagt og nogle med nedbrækning ruineret, undtagen Frue General Majorjnde Samiz gaard hun nylig har indkiøbt og aldt begyndt der af at lade nedbryde til den Reparation og nye Istandsættelse hun aldt forhen havde resolveret[8]), dog blev samme Gaards Stald- eller Ladehuus ligesaa af Ilden blev lagt i aske, og paa den anden Siide af bemelte gaard blev det huus nest Byeporten Envold Jensen i Fuldbroe mølle tilhørende ligesaa conserveret, hvilket i aldt jeg finder mig forpligtet Deres Excellence Underdanigst at tilkiende give og at en 11 à 12 Gaarder saaledes er nedlagt og ruineret . . . «[9]).

Sådan berettede amtsforvalteren i Skanderborg om brandene i året 1746. Inden vi ser nærmere på omstændighederne ved brandene, vil vi kaste et blik ud over byen ved den tid. Af omfang var Skanderborg lille; der var »Den store Gade«, det vil sige nuværende Adelgade, »Den lille Gade«, som i dag hedder Borgergade, samt »Strædet til Lillegade« og »Paa Bakket«, som genfindes i vore dages Skolegade og Bakken. Den store gade strakte sig mod nord indtil Vestergade, eller måske knap så langt; det hele omfattede ca. 100 gårde og huse[10]).

Vi vender tilbage til branden og ser, at en senere opgørelse viste, at ikke 11–12 gårde, men hele 18 havde taget skade, nogle var fuldstændig nedbrændt, andre delvis, eller udhusene var ødelagt[11]). Omkring en femtedel af byens gårde var ramt af ildebranden, og både placeringen ved byens hovedgade og samtidige kilder fortæller, at det var den bedste del af byen, de største gårde, de bedste købmandshandeler[12]) o.s.v., kort sagt de bedste skatteydere. De vurderedes til at yde mellem en fjerdedel og en trediedel af byens skat[13]).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som allerede nævnt rasede ilden på begge sider af Adelgade, hvor kun barakkerne og få gårde slap helt uskadt. Når ilden fik et sådant omfang, er der flere årsager; der var stærk blæst, som selvfølgelig gjorde det let for ilden at brede sig med vinden, men ilden gik også imod, et bevis på, at husene var bygget af brandfarlige materialer. Det var især bindingsværksgårde med stråtag, og flere huse var bygget sammen. Også brandvæsnets manglende effektivitet bør nævnes. Man havde nok en sprøjte og vand klar i spande, men brandvæsnets største indsats bestod alligevel i at nedrive de nærmeste bygninger for derved at begrænse ildens hærgen. Det har sikkert været svært at blive enige om, hvilken gård der skulle rives ned, da enhver gerne ville spare netop sine egne bygninger, med det resultat, at man ikke gik tilstrækkelig radikalt til værks.

*

Da ilden endelig var slukket, var der andre problemer. Nogle havde stadig en smule bygninger, de kunne bo i, andre fik husly rundt i byen eller måtte flytte på landet. De bedst stillede havde midler og kunne leje sig ind i andre gårde[14]). Flere kunne ikke skaffe sig føden ved eget arbejde, men måtte ty til medlidende menneskers hjælp[15]). Det er indlysende, at man ikke kunne ernære sig som farver, når redskaberne var gået tabt, eller som tobaksspinder, når lageret af tobaksblade var brændt[16]).

Det vigtigste måtte dog være en genopbygning af de brændte eller nedrevne bygninger, men hvordan? Kun de færreste ejede kontanter, og nogen brandforsikring var der ikke tale om, idet en brandforsikring for købstæder først 15 år senere blev obligatorisk[17]). Så var der mulighed for kredit, men det var dog begrænset, hvad leverandørerne kunne eller ville levere på kredit[18]). Bysamfundet som sådant havde ingen midler, og tilbage stod statsmagten som eneste hjælper. Også for staten var det en fordel at få genopbygget byen, så de brandlidte igen kunne tage fat på deres håndtering og blive skatteydere. Beboerne henvendte sig til amtsforvalteren, som var deres nærmeste øvrighed, idet Skanderborg var så lille, at den ikke var forsynet med hverken byfoged eller magistrat, som andre købstæder havde[19]).

Amtsforvalteren boede i byen og havde således ulykken nær inde på livet. Han var i stand til at sætte sig ind i forholdene og var de brandlidte en god talsmand. Midt i juni 1746 forfattede amtsfor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

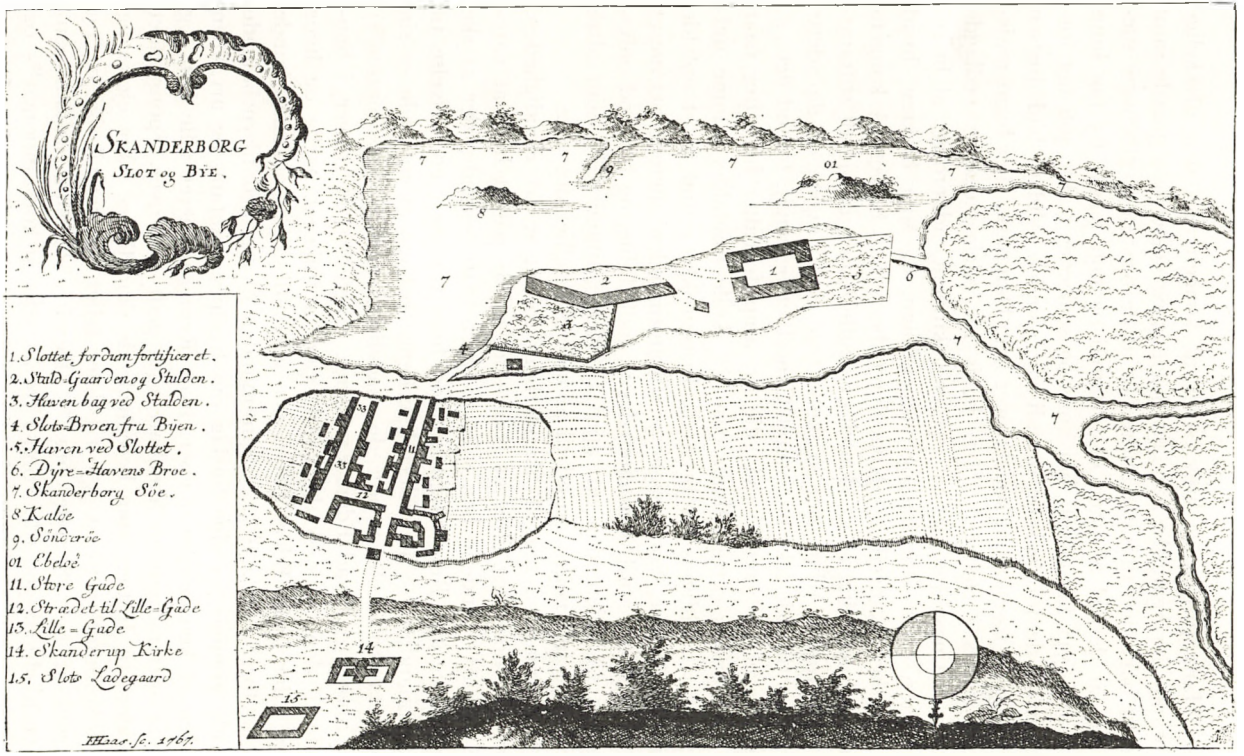

Stik fra 1767 i Erik Pontoppidans Danske Atlas.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

valter Hans Justsen et brev, stilet til kongen, om den ulykkelige ildebrand, der »gandske har lagt 9 goede og velbebygte gaarde samt ud eller baghuuse til aatte andre fast af de bæste og velbebygte stæder saa at derved af ilden er fortæred og lagt i aske 65 fag huus 2 loft høi, 341 fag et loft høi huus og saaleedes i aldt 406 fag foruden hvad de forulyckede derudi var eiende«. Videre bad Justsen om hjælp og foreslog en kollekt over hele Danmark, eller hvad majestæten syntes i stedet[2]). Som bevis for ødelæggelserne vedlagde Justsen et tingsvidne, det vil sige et dokument, udfærdiget af birkedommeren efter afhøring og vidneudsagn, og som beskrev, hvad der var sket. Kancelliet i København besvarede brevet på kongens vegne og meddelte, at de skadelidte skulle henvende sig til stiftamtmand Benzon i Århus, der så skulle tage sig af sagen, og da »dette ulychelige tilfælde icke har været Cancelliet bekiendt, førend det ... nu er blevet indberettet, saa ville hr. amptsforvalter her efter naar slig eller anden extraordinair casus[21]) skulle forefalde, samme indberette«[22]). Heldigvis for byen fik Justsen ikke grund til at opfylde denne forpligtelse. For øvrigt var stiftamtmanden allerede orienteret ved brev af 25. april, som citeredes til indledning, og han lod oplysningerne gå videre den 29. april til Rentekammeret[23]), som altså ikke havde følt nogen grund til at lade Kancelliet det vide.

Stiftamtmanden tog til Skanderborg for at se på elendigheden, formentlig dog først efter at Kancelliet havde pålagt ham at varetage sagen[24]). Endelig hen sidst på året 1746 begyndte der at ske noget reelt, idet Rentekammeret lod høre fra sig i en skrivelse til stiftamtmanden: »Ville Eders Excellence behage at meddele os sin gode betænkning, hvor højt de skadelidtes aarlige consumption[25]) kand ansees, og hvad Eders Excellence eragter[26]), at enhver, i henseende til den tagne skade, kunde være at tillægge aarlig og hvor længe, eller hvad Eders Excellence ellers til disses opkomst kunde viide at foreslaae ...«[27]). Stiftamtmanden fik hermed tilsyneladende ret vide grænser for sine forslag om hjælpens omfang og art, men omtalen af konsumtionen viser, hvor Rentekammeret ville hen, og det var stiftamtmanden åbenbart også godt klar over. Spørgsmålet gik videre til Justsen, som beregnede de skadelidtes, både ejeres og lejeres konsumtion til ca. 350 rigsdaler årligt, hvilket vil sige ca. en trediedel af hele Skanderborgs[28]). Derefter foreslog stiftamtmanden en hjælp på 300 rdl. årligt i tre år, ydet af konsumtionen[29]) og Rentekammeret godkendte beløbet uden indvendinger[30]). Justsen var dog ikke tilfreds, og bag ham stod sikkert byens borgere. Tid-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ligere havde han forsøgt at få stiftamtmanden til at stille sagen ret grelt op, for »jo gunstige[re] Deres Excellences forestilling bliver, jo naadigere kongl. Mai'ts resolution sikkerlig kand vendtes«[31]). Justsen mente, at en hjælp på 10 rdl. pr. fag hus à én etage og 24 rdl. pr. fag à to etager ikke nær kunne dække den halve skade, og tilbød endda, at de skadelidte, der var begyndt at bygge og altså havde erfaret priserne, kunne aflægge ed derpå. Når udgifterne var så store, forklaredes det med, at bygningsmaterialer skulle hentes i »Aarhuus, Horsens og flere vidt fraliggende stæder«[32]). Priserne gjorde han sådan op: »100 tagstene som købes for 7 mark ja og vel for 7½ mark, er et læs for en bondevogn og derfor må betales 5½ og 6 mk til vognfragt, en læst kalk[33]) koster i ringeste 4 rigsdaler dertil behøves 4 vogne og fragten af hver vogn ligesaa 5½ à 6 mk. og saa kostbart er det og med alle andre materialiers hidbringelse«[34]). Tallene viser tydeligt den dyre fragt, f. eks. blev tagstenene næsten dobbelt så dyre i Skanderborg som i købstæderne ved vandet. Intet under, at de fleste valgte at tække med strå, skønt Justsen på det punkt ikke var enig med byens borgere; tværtimod forsøgte han at få Benzon til at gribe ind, da »de som bygger bør tilholdes at tække med steen tag, ... thi erfahrenheden ved den her sig tildragne ulyckelige hændelse har vist hvor fahrlige straaetagene er«[35]). På det punkt havde Justsen intet held trods sine gode hensigter[36]), og hvad angår bygningshjælpen, blev den betydelig mindre, end Justsen havde foreslået; efter en udførlig udregning blev der knap tre rigsdaler pr. fag hus[37]).

Da meddelelsen om hjælpen nåede Skanderborg, skrev man februar 1747[38]). Derefter blev holdt møde, hvor betingelserne for hjælpen blev diskuteret; men her viste det sig, at den kongelige resolution, hvorefter pengene skulle fordeles i forhold til de bygninger, der blev opført, ikke var så let at praktisere, idet nogen erklærede, at de ikke kunne bygge, når hjælpen ikke var større, andre ville sprede byggeriet over flere år og var ikke i stand til at oplyse, hvor stort det ville blive. Den kalamitet kom stiftamtmanden ud over ved simpelthen selv at bestemme grundlaget for fordelingen. Det blev i stedet de tidligere bygninger, dog således, at hjælpen først faldt, når et tilsvarende antal fag var opbygget, eller byggeriet var så nær forestående, at øvrigheden kunne sikre sig, at pengene gik til bygningsmaterialer. Man skulle nu have pengene fordelt, de enkelte bygningstyper vurderet imod hinanden, og nåede da til at sammenligne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De Skadelidtes Navne	De afbrændte Stæder		Hvor meget afbrændt og ruineret af					Hvor mange Fag enkelt Vaanings-huus det i alt efter Reduktion kand beløbe sig	Hvad enhver af den bevilgede biergnings-hjelp proportionaliter kand tilkomme		Annotationer
	No.		Stue- og Brygger Huuse		Udhuuse		Halvtag				
			Fag 2 Etager	Fag 1 Etage	Fag 2 Etager	Fag 1 Etage	Fag	Fag	Rdr.	ß	
Borgmester Lindemann i Vejle	1.	Terckild Pedersens Gaard, som nu beboes til Leje af Tobachspinder Niels Marcusen		6		7		$8^{4}/_{5}$	24	75	
Envold Jensen	2.	Den Gaard som beboes af Frue oberstinde Brochtorff				8		$3^{1}/_{5}$	9	2	
Generalinde Samitz	3.	Den Gaard Frue Generalinden selv beboer				10		4	11	26	
Envold Jensen	4.	Præste Enckens Mad. Udtsens beboede Leje-Vaaning		24		9		$27^{3}/_{5}$	77	70	
	5.	Tobachspinder Niels Marcusens Gaard		12		4		$13^{3}/_{5}$	38	29	
Jens Pallesen Skomager	6.	Den Gaard han selv beboede ..		7			4	$7^{8}/_{15}$	21	20	
Christen Pallesen	7.	Hans egen forhen beboede Gaard		26		9	11	$31^{1}/_{15}$	87	47	
Mad. Haunstrup	8.	Den Gaard som til Paaske 1746 var beboet af Mad. Udtsons ..		20		14		$25^{3}/_{5}$	72	9	
	9.	Hendes egen paaboende Gaard	22	10	12			55	154	85	
Ole Christensen i Stilling og Niels Christensen i Faastrup	10.	Den Gaard hvorudi Capellanen Hr. Peder Rutzow boede		15		8		$18^{1}/_{5}$	51	26	

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Major Pültz	11. Hans egen paaboende Gaard ..	7			33		$23^{7}/_{10}$	66	71
Christ. Gündorph	12. Den Gaard, som Frue Generalinde Samitz tilforn beboede ...		30		11	2	$34^{2}/_{3}$	97	60
	13. Farverens Mathias Sorterups Gaard	21			22	3	$40^{7}/_{10}$	114	59
Jesper Rasmussen	14. Af Hans iboende Gaard 3 Fag Dobbelt Stuehuus samt 5 Fag Bryggers Huus paa overdeelen een stor deel beskadiget, som igien er istandsat, og alt ansættes for	3					$12^{1}/_{10}$	34	8
	Der foruden gandske lagt i Aske				19				
Herlov Bamborg	15. Af Hans iboende Vaaning er overdelen af 6 Fag Stuehus, med 2 Fag Qwist, saa og overdeelen af 2 Fag Halv-Tag, gandske været nedbrecket og ruineret – men til deels igien istandsat, og ansættes i alt for		3				$4^{1}/_{5}$	11	80
	Detzuden gandske lagt i Aske .				3				
	16. Slots Degnens Boelig paa overdeelen paa Et Fag eendeel Spoleret, men igien istandsat og icke for noget bliver at ansætte								
Paruqve-Mager Frid. Benner	17. Birkeskrifver Wissings Gaard ..				10		4	11	26
Regimentskriver Moldrup	18. Major Eickstedts til Leje havende Gaard				14		$5^{3}/_{5}$	15	75
	Tilsammen	53	153	12	181	20	$319^{17}/_{30}$	900	–

Aarhuus, den 19. Maij 1747 – *I. Benzon.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»2 Fag VaaningsHuus af 2 Etager mod 3 Fag dito paa 1 Etage, og 1 Fag UdHuus af 2 Etager mod Et Fag Vaanings Huuse af 1 Etage –
10 Fag Enkelt udhuus mod 4 Fag dito Vaaningshuus – og 3 Fag Halv Tag mod 1 Fag Udhuus – «.

Det må have kostet store anstrengelser at nå så vidt, men endelig »havde samtlig de Skadelidte erklæret sig fornøjet med at nyde de forbemelte 900 rdr.«[39]). »Fornøjelsen« bestod nok især i, at man havde indset, der ikke var mulighed for større hjælp.

Nu kunne endelig den møjsommelige udregning af erstatningerne finde sted på stiftamtmandens kontor. Resultatet ses af vedføjede tavle[40]).

Som det allerede er antydet, betød hjælpen ikke, at alt omgående blev opbygget. Desuden var pengene bevilget over tre år, hvad i sig selv begrænsede byggetempoet. Alligevel må man sige, at der forbavsende hurtigt blev rejst mange huse. Enten har Hans Justsen overdrevet, da han berettede om materialepriser, eller de skadelidte har haft resourcer at tære på, vi ikke kender noget til. Dog var alene tilsagnet om bygningshjælp sikkert med til at åbne for kreditmuligheder. Inden noget af hjælpen kom til udbetaling, havde Justsen udarbejdet en udførlig redegørelse for, hvor meget der var genopbygget, hvordan ejernes finansielle stilling var, og muligheden for yderligere byggeri[41]). Derved belyses nogle dunkle punkter på tavlen, f. eks. nr. 1, der kaldes Terkild Pedersens gård, mens det er borgmester Lindemann i Vejle, som skal have hjælpen udbetalt. Forklaringen er, at Lindemann i mellemtiden havde købt gården. Det var for øvrigt dér, de første ildebrande opstod, idet parykmageren boede der. Han havde siden købt nr. 17, birkeskriver Wissings gård. Om flere berettes, at de havde sat sig i gæld og ikke kunne bygge mere; hjælpen var for lille, der kunne ikke bygges, er det stadige omkvæd. Tidens prisniveau kan belyses af opgørelsen, f. eks. nr. 7, Christen Pallesen, der havde genopbygget 12 fag og nu havde en gæld på 200 rigsdaler, eller major Pultz, ejer af gård nr. 11, der havde genopbygget det hele for over 900 rigsdaler, og derved sat sig i »utaalelig giæld og vidtløftighed«. Herlov Bamborg, der står som ejer af gård nr. 15, var også begyndt at bygge, men evnede ikke yderligere; han meddelte resigneret, at han »nok kunde forestille sig, at hans part af den allernaadigst bevilgede hjælp ickun kunde blive maadelig«. For farveren var udsigterne mørke; han havde købt gården kort før og skyldte penge både på den og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på farverredskaber. Husrum var nødvendig, eller han »med hustru og børn maatte crepere og af sine creditorer bringes i yderste elændighed«. Rækkefølgen af hans kvaler kan kalde smilet frem, set fra en nutidig betragtningsmåde. Det er lidt svært at tro på de »fornøjede« borgere, når man læser om den kritik, her kom til orde. Dog var 190 fag hus af 406 ødelagte genopbygget knap et år efter branden; kvalitetsforskelle kan dog ikke udelukkes. I 1760erne oplyses, at alle huse var af én etage, undtagen fire gamle[42]).

At pengene var bevilget, betød ikke, at de udbetaltes prompte. Først måtte ejermændene dokumentere, at de allerede havde bygget eller stod umiddelbart foran byggeri. Sidst på året 1747 forsøgte man i Skanderborg at få hele beløbet på én gang i stedet for over tre år. Rentekammeret spurgte forsigtigt om stiftamtmandens syn på sagen[43]) og gav dernæst sin tilladelse til, at de sidste 600 rigsdaler udbetaltes, »da mand ikke paatviler hr. stiftbefalingsmand jo imidlertid seer sig forsickret eller have indseende med, at vedkommende deres bygninger opfører og i Standbringer«[44]). Resultatet blev altså, at de bedrestillede fik deres andel, mens de øvrige måtte vente, til de fik startkapital skaffet. Hjælpen var dog ikke gået tabt; flere år efter førtes stadig forhandlinger med de brandlidte. I foråret 1752 søgte myndighederne at få sagen afsluttet ved at meddele efternølerne, at nu måtte de erklære, hvornår de ville bygge, hvis de ville opnå hjælp. Da manglede endnu fire nogle fag baghuse, som de ville bygge det år. Den tungeste ende udgjordes af tobaksspinder Marcussen, parykmager Benner og farveren. De to første ville dog gå i gang det år, mens farveren erklærede, at han kun kunne bygge 4 à 6 fag på grund af manglende kredit. Mathias Sorterup havde da opgivet at føre farveriet videre, og det lader ikke til, at hans efterfølger var økonomisk stort bedre stillet[45]). Løfter er imidlertid noget andet end handling, for i 1757 manglede tobaksspinderen stadig fire fag udhus, og Benner manglede samtlige 10 fag. Nu afsløredes det, at madam Haunstrup havde opgivet at få den ene gård færdigbygget og i stedet havde sat et plankeværk op langs gaden[46]). Det synes lidt uretfærdigt, når man hører, at Benner var den eneste, der ingen penge havde modtaget[47]). De øvrige havde åbenbart modtaget pengene, når de påbegyndte byggeriet, selv om resultatet ikke opfyldte de oprindelig stillede krav. Om Benner nogensinde fik husene bygget op, vides ikke.

Det havde vist sig vanskeligt for nogle at få genopbygget, og både enkeltvis og samlet forsøgte borgerne at skaffe hjælp, direkte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller indirekte. Tre af de dårligst stillede søgte om ekstra hjælp, men fik at vide, at der »kand dennem, frem for andre deres afbrænte Medborgere, ej videre gotgiøres ... «[48]). Det er klart, at statsmagten ikke kunne indlade sig på sligt af hensyn til konsekvenserne, og et forsøg på at få træ fra de kongelige skove glippede også[49]). En kreds af Skanderborg-borgere forsøgte at forpagte konsumtionen[50]) for 10 år, og med et snildt regnestykke, baseret på de sidste 21 års gennemsnit, tilbød de en årlig afgift på 744 rigsdaler mod det dagældende 920 rigsdaler[51]). Den indtægtskilde glippede dog for byen[52]), men en anmodning om tilladelse til at holde et årligt marked gik igennem[53]).

*

Som allerede nævnt var det Adelgade, byens hovedgade, der ramtes af ilden. De to første gårde, som nævnes på listen, lå på den østlige, resten på den vestlige side af gaden, nævnt fra nord mod syd[54]). Hvem var egentlig disse mennesker, der ejede gårdene eller boede til leje i dem? På listen ses flere militære titler, idet Skanderborg havde militærforlægning. Soldaterne, rytterne, boede i de tidligere omtalte barakker, som lå ved Adelgade-Louisenlunds hjørner og på den modsatte side af Adelgade, mens officererne boede rundt i byen. Som medlemmer af dette hieraki finder vi generalinde Samitz og oberstinde Brochdorf, der var enker efter henholdsvis Georg Balthazar Samitz (Samnitz) og Henrich Brochdorf. De to kvinder var søstre, døtre af Valdemar Reedtz og Dorthe Trolle. Deres fader var adelsmand og militærmand og havde giftet sine døtre ind i de samme cirkler. General Samitz var fra Nedreungarn, mens Brochdorf var dansk af fødsel, begge var adelige[55]). De to søstre, Ingeborg Reedtz, gift Samitz, og Elisabeth Charlotte Amalie hørte afgjort til »det bedre selskab«; de kunne tillade sig at tage på sundhedskur til Aachens bad i sommeren 1738, rejsen startede den 2. juni, og den 27. juli var de tilbage i Skanderborg[56]). Allerede som 30-årig var Elisabeth Samitz enke, søsterens ægteskab varede kun fire år[57]). Den ligeledes adelige major Frederik Pultz havde gjort karriere inden for militæret og var derefter blevet skovrider i Skanderborg-distriktet. Hans efterladte skænkede til hans minde et orgel til Skanderborg slotskirke[58]), hvor en mindetavle over familien stadig hænger. Som aktiv militærmand træffer vi major Alexander Ernst Eicksted. Han kom til Skanderborg omkring 1740 og var der, indtil han fik sin

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stik fra 1767 i Erik Pontoppidans Danske Atlas.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

afsked i 1753. Hans slægt stammede fra Pommern, hvor han selv endte sine dage[59]). Dermed er de adelige omtalt[60]), og kun regimentskriveren står tilbage i de militære kredse. Han var dog kommet så højt på strå, at han tituleredes ædle eller velædle, trods hans jævne fødsel, der havde givet ham navnet Niels Olesen. I 1732 blev Niels Olesen Moldrup regimentsskriver og giftede sig kort efter med forgængerens datterdatter[61]).

Blandt de brandlidte fandtes også gejstlige og deres familier. I gård nr. 4 nævnes præsteenken, madam Udsen. Hun var enke efter Laurits Udsen, som var præst i Gosmer–Halling indtil sin død i 1735. Allerede som 15-16 årig blev hun gift og kunne som ca. 40 årig overlade præstegården til en svigersøn, hvorefter hun selv bosatte sig i Skanderborg. Hendes navn var Elisabeth Marie Hansdatter Leemann[62]). Som lejer finder vi også kapellanen Peder Christophersen Rutzou. Han kom til Skanderborg som kapellan i 1737; vi ved endda, at han første gang prædikede over teksten i Lukas evangeliet, kapitel 14, om den vattersotige[63]). Senere blev han præst i Feldballe–Nødager i Randers amt[64]). Heldigst var slotsdegnen, Jens Christensen Wibye, sluppet fra ildebranden; hans skader var så ringe, at han ikke fik del i den kongelige bygningshjælp. Wibye var degn både ved slotskirken og ved Skanderup og Stilling kirker[65]).

Den største gruppe af Adelgades beboere udgjordes af håndværkere. Vi finder tobaksspinder Niels Marcussen som boende i gård nr. 1, da hans egen gård, nr. 5 var ødelagt af ilden. Når hans navn ikke er anført i rubrikken »De skadelidtes Navne« ud for nr. 5, må det bero på, at myndighederne allerede dengang var klar over, at han kunne få vanskeligt ved at genopbygge gården og måske ville sælge brandtomten, hvorefter den ny ejer skulle have hjælpen. Det samme gælder farver Sorterup, og her blev enden da også, at han solgte. Ved branden havde han mistet sine farverredskaber, foruden bohave, kreaturer, korn og udsæd[66]). Sorterup rejste kort efter branden til København[67]), måske i forsøg på at låne penge, måske for at finde arbejde. Han kom dog tilbage, og endnu i maj 1748 så han optimistisk på fremtiden og skaffede sin kone ret til farveriet efter hans død[68]); men i 1749 opgav han og søgte om tilladelse til at sælge farveriet, så den ny ejer kunne overtage gælden[69]), og i foråret 1751 afløste Claus Brandt Sorterup som farver[70]). Midtpunktet for hele ulykken, parykmager Frederik Benner, boede først i gård nr. 1, men købte siden, som det fremgår af listen, birkeskriver Wissings

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gård. Benner mistede to køer og en hest ved branden og drev altså landbrug ved siden af sit håndværk, hvad sikkert de fleste gjorde. Frederik Benner var gift med skomager Jesper Rasmussens datter Vibeke[71]). Skomagere var talrigt repræsenteret blandt Skanderborgs håndværkere, idet der var hele 13 selvstændige[72]), hvoraf to, Jesper Rasmussen og Jens Pallesen, altså boede på Adelgades vestlige side. Jens Pallesen omtales som »denne fattige og vandføre mand«, der havde mistet sin ejendele og hele stuehuset, som kun var på syv fag. Til håndens arbejdere hørte også Envold Jensen, der står som ejer af to gårde. Selv boede han ikke i Skanderborg, men 6-8 km vest derfor på Fuldbro mølle, som han havde erhvervet ved ægteskab[73]). Vi finder også Christen Pallesen blandt ejermændene. Hvad hans profession var, er det ikke lykkedes at klarlægge. Han opgav at have mistet ege- og fyrretræ til 10 fag hus, over 30 skæpper korn, 11 deger[74]) huder, 12 beredte huder, 10 sengesteder samt nogle kister og »vaar som hand icke kunde erindre sig at angive«. Sikken flothed at eje så megen linned, at han ikke kendte tal på det. Skomager kan han næppe have været med så stort et lager af huder, måske garver eller snarere købmand.

Ved en præsentation af de brandlidte i almindelighed omtales de som »til deels af det slags som nærende sig bæst med lidet kiøbmandsskab, deels med øl og brændevinssal[g]«, dels håndværkere[75]). De første er det ikke lykkedes at identificere, men vi må regne med, at en del af de her uomtalte har drevet handel. Der kan næppe være tvivl om, at madam Haunstrup hører til kredsen, og endda har handlet i lidt større stil end flertallet efter hendes tabslister at dømme. Hun havde været i besiddelse af 600 rigsdaler, 90 tønder rug, 150 skæpper malt, 54 skæpper byg, 30 skæpper havre foruden en del mel, gryn, et stort forråd af flæsk, talg, smør og andre fedevarer, kramvarer, vogne, bohave, sengeklæder med videre. I alt anslås hendes skade til 2.000 rigsdaler, foruden bygninger, mens hjælpen beløb sig til ca. 225 rigsdaler. I den sammenhæng lyder tobaksspinderens tab af tobaksblade for 200 rigsdaler ikke af så meget, men det ramte sikkert mindst lige så hårdt.

*

Dermed er elendigheden og tabene dog ikke gjort op. Det viser sig i anden sammenhæng, at der var lejere, som ikke kom på skemaet, uvist af hvilken grund. Måske fordi de kun havde mistet løsøre, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der gaves ingen hjælp til fornyelse. Hos birkeskriver Wissing havde logeret en sekretær, andet steds nævnes konsumtionsforpagteren, der var »geraaden udj en hel bedrøvelig slet tilstand«, da han havde mistet sine papirer og ikke kunne se, hvad andre skyldte ham, og hvad han selv havde lånt til afgiftens betaling. Konsumtionsforpagteren måtte nemlig erlægge afgiften til fastsatte tider, selv om han ikke havde fået beløbet inddrevet. Der er ikke noget at sige til hans bedrøvelige tilstand, når man hører, at han kun havde »funden eendeel ... forbrændte støcker og stumper af papirer, deels af præstemandtaller og dels af andre documenter ...«[76]). Af angst for, at pengene nu ikke kunne inddrives i den forarmede by, skyndte konsumtionsforpagteren sig at søge om nedslag i afgiften, men på det punkt var der intet at hente hos regeringsmagten. Man gik ud fra, at der ville komme håndværkere til byen til genopbygningsarbejdet, disse ville konsumere en del, og hans indtægter ville snarere stige end falde[77]). Det er svært at vurdere, hvem der havde ret i sine argumenter.

Også uden for ejeres og lejeres kreds ramte ulykken; i 1747 kom således et nødråb fra forhenværende farver Sillemann, som Sorterup havde købt farveriet af. Han havde penge til gode hos Sorterup, og det var bestemt, at han skulle have otte rigsdaler årligt, men nu havde Sorterup nægtet at betale for året 1746, skønt han efter Sillemanns opfattelse havde samme virksomhed som tidligere. Sillemann havde dog tilbudt et nedslag på to rigsdaler, men det havde ikke hjulpet [78]). Da Sorterup ikke havde været i stand til at genopbygge det mindste på det tidspunkt[79]), er Sillemanns vurdering af forretningen sikkert noget fortegnet. Den slags små personlige opgør får vi desværre hyppigt ikke nogen slutning på.

Til indledning anførtes amtsforvalter Hans Justsens vurdering af branden i Skanderborg. Vi har imidlertid også en anden beskrivelse. Den er ganske kort og lyder: »1746 som var Een fredag d. 15. April da var der en stor ilde brand i parych Magerens huus i Skanderborg og den 23. udi samme Maaned brændte en stor deel af byen«[80]). Mere nøgtern beskrivelse skal man lede længe efter. Vedkommende har formentlig boet i Skanderborg, men at han ikke selv er blevet ramt, er vi ikke i tvivl om.

Når vi nu vurderer brandene i Skanderborg i 1746, tvinges vi af kildematerialet til at se den med Justsens øjne; dertil kan vi lægge en vurdering. Resultatet må blive, at amtsforvalter Hans Justsens mange beretninger giver et godt indtryk af den ulykke, der ramte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

byen, selv om han nok har overdrevet noget i håb om større økonomisk bistand, når ulykken tegnedes tilstrækkelig mørkt. Vi kan ikke holde os til den ovenfor citerede penneførers ro, men må se branden som et økonomisk tilbageslag, der dog ikke ramte alle nær lige hårdt. Byens indbyggerantal er sikkert ikke forandret væsentligt på grund af branden[81]).

*

Hvordan gik det til, at Skanderborg blev hjemsøgt af fem brande i løbet af otte dage? Sådan har måske én og anden blandt læserne tænkt; det gjorde samtidens mennesker også og med rette. Ved brandene var parykmagerens gård centrum eller svigerfaderens, Jesper Skomagers. Eventuel tanke om forsikringssvindel fra parykmagerens side må udelukkes, hvad det forrige viser. Havde man ikke fået slukket brandene ordentligt, eller hvad er forklaringen? Endnu den 5. maj 1746 forkyndte en række borgere samstemmende i retten, at man ikke kendte de nærmere omstændigheder, men man troede, at ilden var påsat[82]). En uge efter holdtes igen retsmøde, og da havde man én mistænkt, nemlig drengen Hans Marcussen, som var hos parykmager Benner[83]), formentlig som læredreng. Det berettes, at han var født på Sjælland, havde været en tid på Lolland, hvor han havde arbejdet hos en bonde, og siden havde boet flere år i Skanderborg. Han var »13 Aar og mulig i hans 14de«[84]). Hans generalieblad var desværre ikke uden pletter, idet han havde »bandet sin fader«, »skilt Svenden ved nogle Skillinger, og Morten Bager ved Hvedbrød for 1 Skill.«, sluttelig havde han sagt, at han ville hævne sig på sin mester[85]). Parykmager Benner meddelte i et af retsmøderne, at drengen »var et Skarn i ald hans Væsen baade med Ulydigheed og Utroeskabhed«[86]). Det er lidt svært at præcisere Hans Marcussens beskæftigelse, for han kaldes Benners dreng og omtales som arbejdende i dagligstuen sammen med de andre, formentlig hos Benner, men var ofte hos dennes svigerforældre, skomager Jesper Rasmussen og hans kone[87]). Måske har de holdt hånden lidt over ham; i hvert fald forbød Benner parykmagersvenden at slå drengen for ikke at gøre hans »Svigerforældre de gl. Folk uroe og fortræd«[88]).

Et af anklagepunkterne var parykmagerens sølvknappede stok, der var forsvundet. Den var sammen med Benners ejendele båret ud på gaden under ildebranden, og her var Hans Marcussen sat til at passe på sagerne, men han løb derfra, og stokken forsvandt og blev først fundet flere dage efter, liggende i Jesper Skomagers bageovn[89]). Det er ret svært at se argumentationen i dette, især da skriveren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har været yderst mådelig til at give et sammenhængende referat. Det forlyder, at Hans kunne have glødet stokken for at prøve at stikke ild i brændevin, men det er vist kun en hypotese fra anklagerens side[90]). Det kædes imidlertid sammen med, at der havde været ild i en svamp på samme bageovn, dog tilsyneladende flere dage før stokken forsvandt[91]). Et vidneudsagn nævner, at drengen ved den »3de Ildebrand er kommen løbende op af Jesper Skomagers brøghus lowt«[92]), og et andet »at hand et qvarter forved Ildens opkomst var ved Jesper Skomagers Lildhus[93]), hvor Ilden den 5. Gang først saas«[94]). Det sidste havde han selv indrømmet. Den omtalte tredie ildebrand er måske branden i svampen, hvorom skomagerens kone afhørtes som vidne. Retten ønskede at vide, om Hans Marcussen havde været i bryggerset, før ilden udbrød, men det kunne hun ikke svare på, »for de løb tit ud og ind«[95]).

På disse indicier faldt dommen, trods drengens benægten. Dommeren forkyndte, at nu »blef saaledes for Ræt kiendt, det som er bevist, at den indstefnte og arresterede Hans Marchusen har fra først til sidst været gienstridig, ulydig, haardnacket, især begaaed mange smaa Tyverier, som er let her af gandske acten fra først til sidst [at se] baade af de førte Vidners udsigende og af hans egen bekiendelser; efter saadan hans onde opførsel er der og i mange maader vis Formodning at han er aarsag i den ulyckelig Ildebrand, som er opkommen i Skanderborg ... «. Herefter gentoges de forfærdelige ting, han havde gjort: bandet ad sin fader og sagt, at han ville hævne sig på sin mester. Det er tydeligt, at de to ting vejede tungt på hans synderegister, skønt det var flere år siden, det første havde fundet sted. Ifølge dommen »bør han som en Arrestant at arbejde I Viborg Tugthuus til han efter loven bliver myndig ... «[96]), det vil sige, indtil han blev 25 år[97]).

En sådan dom virker frygtelig hård ud fra nutidig tankegang, tilmed når der ingen tilståelse forelå. Om Hans Marcussen virkelig havde stukket ild på, får vi nok aldrig at vide; meget kan tyde på, at han var den skyldige, men dommen afsagdes mere på grund af hans fortid end på bevis for brandstiftelse.

Som undskyldende moment for den strenge straf kan anføres, at datidens samfund ikke kendte andre måder at sikre sig på mod en farlig person, og en brandstifter var farlig, selv om det var et barn. Efter at dommen var afsagt i juni måned 1746, to måneder efter brandene, kendes Hans Marcussens skæbne ikke.

Drengen havde nok en forsvarer, Niels Bang, men hans indlæg

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

virker ret ligegyldigt, nærmest som en formalitet. Anklagerens argumentation med den brændende svamp agtede forsvareren ikke at besvare, men henviste dommeren til vidneudsagnene; småtyverierne burde bedømmes ud fra drengens alder, og iøvrigt »hvad han har forseet sig imod hans Mæster ... hans usle liden krop har nok betalt med hug og slag som Paryquemagersvenden icke self har kundet nægte«. At drengen havde været hos Jesper Skomager flere gange før ilden brød ud, anså forsvareren for ligegyldigt, da der havde været folk alle steder, hvor ilden brød ud, og dermed var hans argumentation slut[98]). Når forsvareren ved eksamination fik prædikatet »Ej ubekvem til dette af Indkomster saa ringe Embede«[99]), kunne man måske ikke forvente større indsats af ham, og som anklager virkede birkeskriver Niels Wissing[100]), som selv hørte til de brandlidte, ikke nogen heldig sammensætning.

Som sammenfattende betragtning kan fremføres, at amtsforvalteren og hans stab, ligeledes personalet på stiftamtmandens kontor var dygtigere embedsmænd end rettens udøvere. Det ser man tydeligt af deres breve og referater. Hans Justsen sad som amtsforvalter i Skanderborg fra 1727 til 1758[101]), og bortset fra, at han de sidste år rystede lidt på hånden, var hans breve klare og meningsfyldte. Det samme kan ikke siges om den tankegang, referatet fra retsmøderne afspejler.

NOTER OG HENVISNINGER

Forkortelser

Hirsch:	I. C. W. Hirsch: Danske og norske Officerer 1648–1814 (Håndskrift, Rigsarkivet).
Justitsprotokol:	Skanderborgske Distrikts Birk. Justitsprotokol 1744–49 (Landsarkivet, Viborg).
Leegaard:	Familien Leegaards Optegnelser (Håndskrift nr. 32, Statsbiblioteket).
Sk. bys breve:	Århus stiftamt. Havreballegård og Stjernholm amter 1683–1799: Skanderborg bys breve, 1720–53 (Landsarkivet, Viborg). Samme 1757–69 (Landsarkivet, Viborg).
Sk. Historie:	L. Thane: Skanderborgs Historie (1908).
Aa. Stiftamt, ikke – koll.:	Århus Stiftamt. Havreballegård og Stjernholm amter 1683–1799. Kopibog over breve til andre end kollegierne, 1743–47 (Landsarkivet, Viborg).
Aa. Stiftamt, rentekammerbreve:	Århus Stiftamt. Havreballegård og Stjernholm amter 1683–1799. Rentekammerbreve 1744–49 (Landsarkivet, Viborg).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1. Parykmager.
2. Mønningen, tagryggen.
3. Våningshus, beboelseshus.
4. Fortsat.
5. Bindingsværksbygninger, hvor soldater var indkvarteret.
6. Bevaret.
7. Nu Adelgade.
8. Besluttet.
9. Sk. bys breve 25/4 1746.
10. Pontoppidans Danske Atlas IV (1768), s. 190.
11. Aa. Stiftamt, ikke – koll., fol. 384 f.
12. Sk. bys breve 25/4 1746.
13. – 18/5 1746.
14. Aa. Stiftamt, ikke – koll., fol. 384 f.
15. Sk. bys breve 18/5 1746.
16. Justitsprotokol, fol. 230 f.
17. Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring (1911), s. 29 f.
18. Sk. bys breve 7/11 1746 og 23/3 1747.
19. – 13/6 1746; P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark I (1900), s. 206 ff.
20. – 13/6 1746.
21. Tilfælde, ulykke.
22. Sk. bys breve 1/7 1746.
23. – 25/4 1746.
24. – 11/7 1746.
25. Var en art forbrugsafgift, der hvilede på blandt andet øl og brændevin.
26. Mener.
27. Sk. bys breve 19/11 1746.
28. – 8/12 1746 og 6/12 1747; Leegaard, s. 52.
29. – 23/12 1746.
30. Aa. Stiftamt, rentekammerbreve, 4/2 1747.
31. Sk. bys breve 7/11 1746.
32. – 23/3 1747.
33. En læst kalk = 12 tønder (R. W. Bauer: Haandbog i Mønt-Maal og Vægtforhold (1882), s. 11.
34. Sk. bys breve 7/11 1746.
35. – 11/7 1746.
36. Pontoppidans Danske Atlas IV (1768), s. 190.
37. Aa. Stiftamt, ikke – koll., fol. 384 f.
38. – rentekammerbreve, 4/2 1747.
39. – ikke – koll., fol. 383.
40. – ikke – koll., fol. 384 f.
41. Sk. bys breve 23/3 1747 (ligger under året 1746).
42. Pontoppidans Danske Atlas IV (1768), s. 190.
43. Sk. bys breve 4/11 1747.
44. – 23/1 1748.
45. – 14/3 1752; 2/6 1749; C. Nyrop: Danske Farvere, (1900), s. 173.
46. – 22/12 1757.
47. – 20/11 1752 (ligger under året 1757).
48. – 11/1 1752.
49. – 2/5 1752.
50. Da regeringsmagten ikke havde nogen effektiv kontrolforanstaltning, forpagtedes konsumtionen hyppigt ud til private, som så skulle yde en fastsat årlig sum og derudover selv tage fortjenesten eller bære eventuelle tab.
51. Sk. bys breve 6/12 1747.
52. – 18/6 1759.
53. – 23/3 1750; Sk. Historie, s. 56.
54. – 25/4 1746; Sk. Historie, s. 274.
55. Hirsch II, s. 211 og IX, s. 346.
56. Leegaard, s. 38.
57. Hirsch II, s. 211 og IX, s. 346.
58. Sk. Historie, s. 79 f.; Hirsch VIII, s. 250.
59. Hirsch III, s. 283; Leegaard, s. 40 og 51.
60. Personalhistorisk Tidsskrift, 1, VI, s. 69 f.
61. Skanderborg – Skanderup – Stilling kirkebog, 5/5 og 14/5 1736; Aarhus Stifts Aarbøger, 1928, s. 144 ff.; Embedsudnævnelser

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

under Rentekammeret II, s. 277 og s. 492 (Håndskrift, Rigsarkivet).
stehistorie I (1870), s. 468.
stehistorie I (1870), s. 354.
62. Wiberg: Almindelig dansk Præstehistorie I, (1870), s. 468.
63. Leegaard, s. 36.
64. Wiberg: Almindelig dansk Præstehistorie I, (1870), s. 354.
65. Sk. Historie, s. 274.
66. For de følgende oplysninger om tab som følge af branden henvises til Justitsprotokol, fol. 230 f.
67. Sk. bys breve 8/12 1746.
68. C. Nyrup: Danske Farvere (1900), s. 173.
69. Sk. bys breve 2/6 1749.
70. C. Nyrop: Danske Farvere (1900), s. 173.
71. Leegaard, s. 28 f.; Justitsprotokol, fol. 234.
72. Sk. Historie, s. 57.
73. Leegaard, s. 25.
74. En deger = 10 stk.
75. Sk. bys breve 18/5 1746.
76. Justitsprotokol, fol. 231.
77. Aa. Stiftamt, rentekammerbreve, 4/6 1746.
78. Sk. bys breve 10/5 1747.
79. – 23/3 1747 (ligger under året 1746).
80. Leegaard, s. 54. Citatet er hentet fra en art dagbog, som igennem flere generationer er ført i en Skanderborg-familie. Originalen er gået tabt, men afskrifter findes både på biblioteket i Skanderborg og Statsbiblioteket i Århus. Hvem der har indført det citerede stykke, vides ikke, men både før og efter har medlemmer af familien Leegaard anvendt den. Nogle af notitserne er yderst tørre, andre giver i små glimt et billede af byens liv eller af dagbogsførerens.
81. Pontoppidans Danske Atlas IV (1768), s. 190 f.
82. Justitsprotokol, fol. 231.
83. – 235.
84. – 248.
85. – 249 f.
86. – 235.
87. – 250.
88. – 235.
89. – 235.
90. – 250.
91. – 244.
92. – 244.
93. Lokum.
94. Justitsprotokol, fol. 244 f.
95. – 235.
96. – 251.
97. Christian den Femtes Danske Lov 3-17-2.
98. Justitsprotokol, fol. 250.
99. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer 1660–1869 (1935), s. 28.
100. Justitsprotokol, fol. 250.
101. H. Bruun: Danmarks Amtsforvaltere 1660–1848 (1919), s. 48 f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Polske begravelser i Århus og Kolding 1659

Af *Jørgen Steen Jensen*

De polske hjælpetropper under den anden Karl Gustavs-krig 1658–60 var dygtige soldater, der under kommando af Stefan Czarniecki gjorde en indsats ved generobringen af Als og Koldinghus fra svenskerne, og en tilbagebleven afdeling kæmpede tappert i slaget ved Nyborg[1]); men desværre efterlod de sig ikke det bedste ry. Utallige beretninger fortæller om vold og overgreb, og det er nylig blevet fremhævet, at de var smittebærere for den fatale plettyfusepidemi, omend det indrømmes, at de samtidige beretninger omtaler smitsom sygdom hos alle andre end polakkerne[2]). Blandt Czarniecki's soldater var en vis Jan Pasek, der senere for sine undrende landsmænd genfortalte sine danske eventyr. Håndskriftet blev først almindelig kendt 1836; men senere er erindringerne udgivet talrige gange, og afsnittet om Danmark blev oversat til dansk 1896[3]). Som dansk i Polen må man ofte svare på spørgsmål – ikke blot fra historikere – om de danske piger stadig er, som da Pasek var her!

Sprogvanskelighederne begrænsede de kulturelle kontakter mellem de polske allierede og den danske befolkning. Anføreren, Stefan Czarniecki, lod sig dog 1659 male af Broder Mathiesen, sikkert mens han var i Århus, hvor han siden 10. februar havde vinterkvarter[4]). Billedet har overlevet alle omskiftelser og har i dag en fremtrædende plads i Nieborów museet, vest for Warszawa. Det findes også på Frederiksborg-museet i en gentagelse fra 1660[5]).

I mindst to danske kirker, Århus domkirke og Kolding Skt. Nikolaj, blev der begravet højtstående polske officerer. Her skal der gøres rede for deres begravelser og de desværre forsvundne gravminder.

Polakkerne fik tillagt vinterkvarter i området fra Kolding, over Vejle og Horsens til Århus[6]). Mens de var i Århus, kom de flittigt i domkirken. Sognepræsten, Johannes Rhumann, skrev nogle år se-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nere, at de skattede altertavlens topstykke med Maria himmelkroning »som et sanctum sanctorum«, d.v.s. det allerhelligste, og de »faldt til jorden«, når det åbnedes[7]). Den begravelse polakkerne lod vederfares to »panner« – eller herrer som ordet egentlig betyder – var et skuespil, der gav de danske tilskuere et glimt af en helt anden kultur.

Rhumann har givet os to lidt forskellige beskrivelser af begravelsen[8]). Man gjorde et »Theathrum« foran koret, klædt omkring med rødt sengeklæde og besat med »vie lys«, og under prædikenen blev liget sat derpå. Efter den polske prædiken skete noget mærkeligt; en polsk pan kom ridende ind i kirken med et »spær« i hånden, »som han red til og rendte itu på den dødes kiste ... og blev spæret, der det var brudt, liggende ved kisten«. Derefter blev liget sænket i graven, alle samledes med Czarniecki på gulvet, én takkede på latin Czarniecki og den polske konge, hvorefter Czarniecki's sekretær svarede på latin og »berømmede den dødes mandelighed«. Til sidst blev der »givet tre gange salve af soldatesken«.

Hesten har i umindelige tider optrådt i stormænds og krigeres begravelsesfølge[9]). Men både Rhumann og en nutidig læser overraskes dog ved scenen med rytteren, der rider ind i kirken og bryder et spyd mod den dødes kiste. Łoziński's klassiske polske kulturhistorie fortæller os imidlertid, at det faktisk var normalt ved storstilede begravelser, særlig af hærførere. Den jernklædte rytter skulle falde af hesten, og det helst med et stort brag, hvilket kunne medføre, at han selv kom slemt til skade, og at den skræmte hest for ind i mængden af sørgegæster[10]).

Rhumann sluttede: »Siden blev hængt op over ham i kirken på pillen hans standard med en lang fane på, som de husarer fører, og hans våben, og en panserhue med tre pile igennem«. Måske var standarden en gravfane, måske blot en blyplade (se nedenfor). Łoziński oplyser, at gravfaner brugtes i stedet for epitafier, forsynedes med navn, familjevåben, dødsdato og undertiden også et malet portræt af den afdøde. De kunne være meget kostbare og er i øvrigt sjældent bevarede[11]). Det fremgår af håndskriftet Rhumann II[12]), at begravelsen fandt sted i korsgangen ved den nørre side, og fra senere håndskrifter ved vi, at der var to polske gravminder. Begravelsesceremonien må vel så være blevet gentaget.

Det såkaldte Schive II håndskrift fra ca. 1730 giver en nærmere beskrivelse af de to polske gravminder[13]). De polske herrers »insignal«, d.v.s. insignier, var af tin eller bly og hang ned fra hvælvingen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i en hampeline. På den ene side var deres familjevåben, som gengives (fig. 1–2), og på den anden side »sad den polske herre på sine knæ med sin sabel hængende ved siden og oprakte begge sine hænder for et krucifiks, som stod foran ham, hvor neden under stod samme hans våben ... oven over ham var hans navn samt charge med forgyldte latinske bogstaver, som ganske var ukendelige, efter som forgyldningen var næsten borte«. Vi hører intet om den standard med en lang fane på, som Rhumann omtaler, og måske er den identisk med tin- eller blyepitafiet.

Polske epitafiebilleder var normalt ovale portrætter, malede på blik og beregnede til indsættelse i marmorrammer; det er brystbilleder, undertiden viser de modellen i halv figur. Portrætmaleriet var realistisk med fremhævelse af modellens individuelle træk[14]). Motivet med en knælende person foran et krucifiks synes sjældent i datidens polske epitafiemaleri[15]), men er meget almindeligt på dc danske epitafier, og vi kan derfor formode, at det var en dansk maler, polakkerne brugte.

Desværre kan vi ikke lægge alt for megen vægt på detaljerne i Schives beskrivelse, for de to gravminder blev taget ned allerede 1699. Af samme grund må de to tegninger, der ledsager hans tekst, bruges med et vist forbehold. Den ene (fig. 1) fremstiller en nærmest kvadratisk plade med trapez-agtig øvre afslutning, ophængt i en øsken. På pladen er et våben, der i heraldisk højre side har et horn, som mest af alt minder om en lur; til heraldisk venstre er et halvt hjortegevir; som hjelmtegn en arm, der svinger et sværd. Der er ingen som helst tvivl om, at det er et fortegnet Rogala-våben. Det beskrives i en våbenbog fra midt i 1600-tallet således: Skal have hjortehorn i det første, hvide felt, og bisonhorn i rødt felt på venstre hånd; i hjelmen er der på højre side bisonhorn, på venstre hjort[16]). Den mand, der har aftegnet våbnene, oven i købet andenhånds, må have misforstået det helt ukendte bisonhorn, desuden er der byttet om på heraldisk højre og venstre. Men hvorfra kommer hjelmtegnet, armen med sværdet?

Det andet våben (fig. 2) er på en plade af samme form. Det har cirkelfelt med tre kors, nærmest som malteserkors; hjelmtegnet er en femtakket krone, hvorover en person med udstrakte arme, der rider overskrævs på et dyr. Dette hjelmtegn kan let identificeres som våbnet Rawa eller Rawicz: jomfru på bjørn. Ved hovedvåbnet synes at være to muligheder: Brodzic eller Szaława. Det første våben havde tre kors eller afstumpede sværd, gyldne, med spidserne vendt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mod hinanden, i rødt felt[17]). De tre kors sidder temmelig langt fra hinanden, og det er derfor mere sandsynligt, at våbnet er Szalawa. Dette våbens tre gyldne kors på rød bund er fæstet til en gylden ring, hvad der passer godt med, at vort våben jo er rundt. Desuden er der grund til at bemærke, at hjelmtegnet er arm med sværd, altså det tegn vi til vor overraskelse fandt på Rogala-våbnet. Da tegningerne ikke er førstehånds, kan der let være sket en ombytning, men noget sikkert derom kan vi naturligvis ikke sige.

Den polske adel, »szlachta'en« var meget talrig og polsk heraldik er desværre mere indviklet end dansk heraldik. Våbnet Rogala føres af langt over hundrede familjer, Brodzic og Szalawa føres af en halv snes hver, arm med sværd findes som hjelmtegn i en halv snes forskellige våbner, og endelig er Rawicz-våbnet lige så almindeligt som Rogala[18]). En identifikation støder også på tekniske vanskeligheder. Den eneste samling af stamtavler, der omfatter hele alfabetet, er K. Niesiecki's; den udgaves i 10 bind 1839–46 i Leipzig, men er i øvrigt fra 1700-tallet. I 1900-tallet begyndtes to udgivelser, men ingen af dem blev færdige. S. Uruski's nåede med bind XV i 1931 til Rz-, og A. Boniecki's – der anses for den bedste – nåede med bind XVI. til Ma- i 1913; manuskriptet til resten brændte i Krasiński-biblioteket 1944, da tyske særkommandoer efter nedkæmpelsen af Warszawa-opstanden systematisk ødelagde byen. En eftersøgning i de nævnte stamtavler har ikke givet noget resultat, og vi må nøjes med bestemmelsen af de to våbner.

Men tegningerne har mere at fortælle os. Under våbnerne er en jernkæde, hvori der er ophængt noget, som gør et forvirret indtryk. Tegneren har også følt det, og han forklarede med bogstaver: »dette er gjordt jern som den kalot B – dette er af jernpanser C, som er gjordt fast om kalotten og er oven midt udi D' (se fig. 1). Jernkalot og panser udgør tilsammen en såkaldt »misiurka«[19]) – den af Rhumann omtalte panserhue. Det var en hjelm af orientalsk type, med en skål af jern, stål eller sjældnere af messing, der undertiden øverst afsluttedes med en lille bevægelig ring. Skålen kunne være glat, kanneleret eller skællet. Den var forbundet med en ringbrynje, der dækkede pande, ører, kinder og hals og ofte samledes under hagen. Navnet »misiurka« er af østlig oprindelse, og kommer af »misr«, det arabiske ord for Ægypten. Hjelmtypen var meget almindelig i Ungarn, Rusland og i hele den nære Orient, den optræder i Polen fra 1500-tallet og til midt i 1700-tallet[20]). Misiurkaen anvendtes udelukkende af det mellemsvære kozak-rytteri (ikke at forveksle med de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

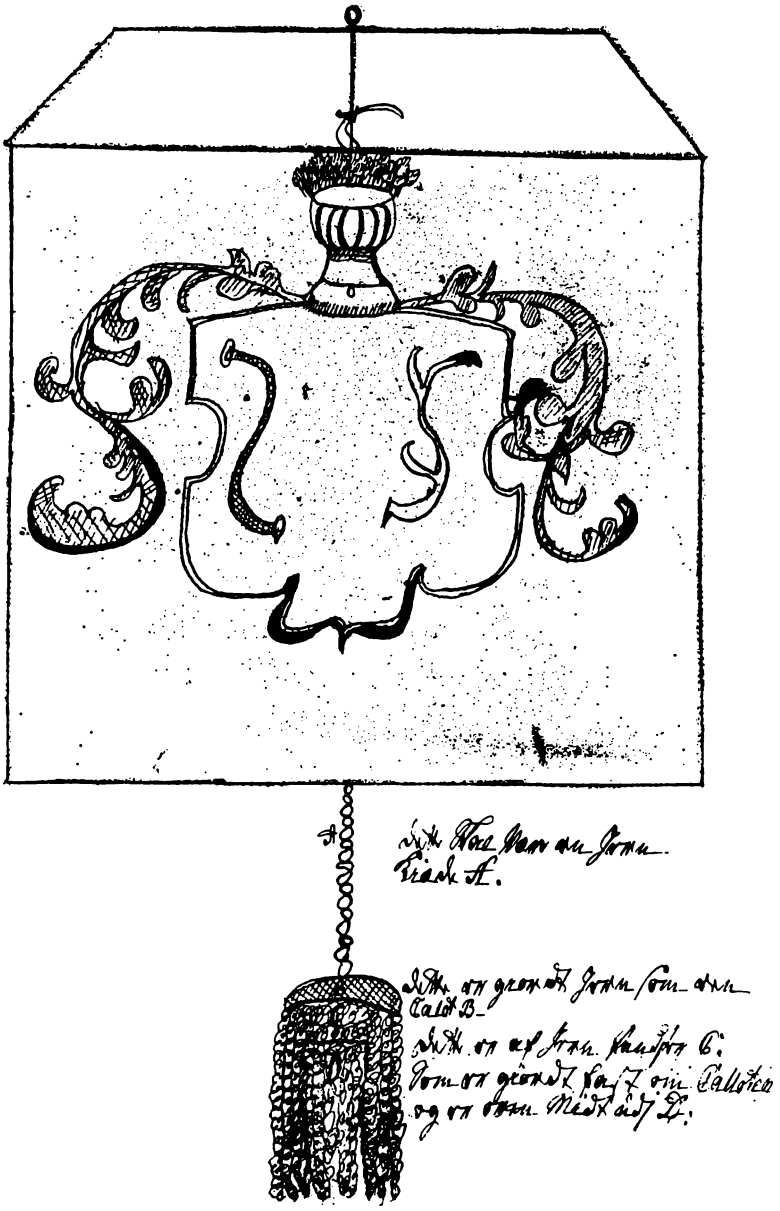

Fig. 1–2. De to polske våben fra Århus domkirke. Under hvælvingen i nordre korsgang var 1659–99 ophængt to bemalede metalplader, der på den ene side viste de afbildede våben, på den anden en knælende mand. I en jernkæde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

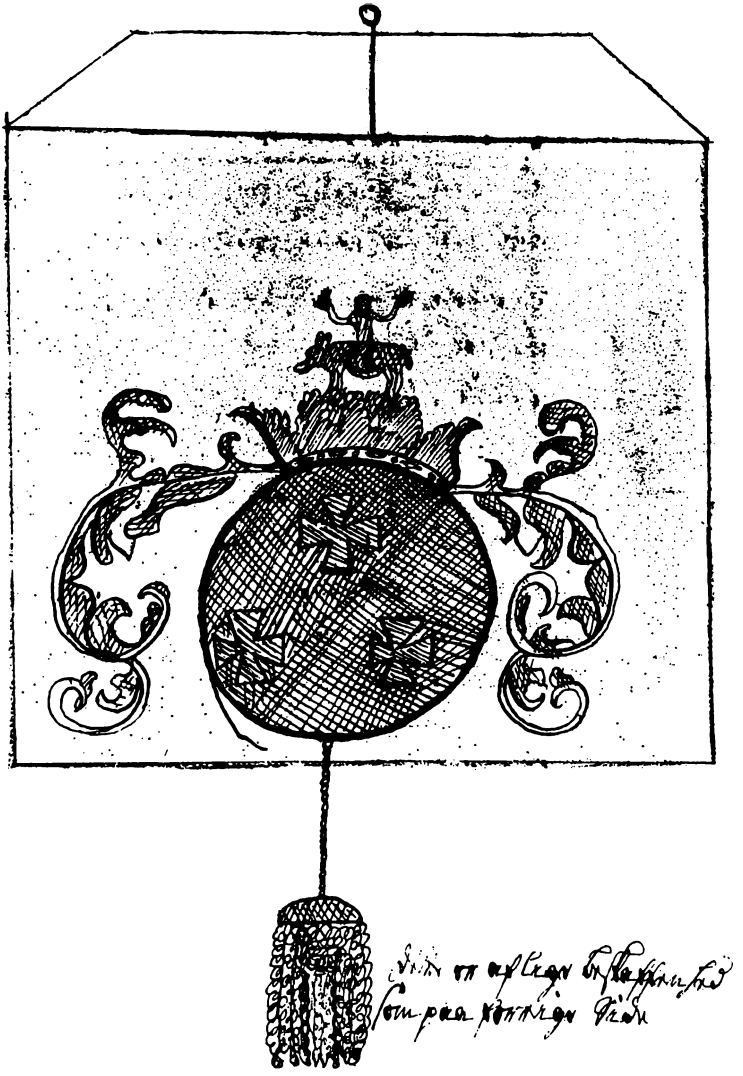

underneden var ophængt en »misiurka«, en beskyttende hovedbeklædning, der bares af det mellemsvære kozakrytteri. Fig. 1 er et Rogala-våben, fig. 2 formodentlig et Szaława-våben; som hjelmtegn har det Rawa-våbnet, jomfru på bjørn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ukrainske kosakker), senere kaldet de pansrede, der fra slutningen af 1500-tallet udskiltes af husar-rytteriet og dannede selvstændige afdelinger. Kozak-rytteriet bestod udelukkende af polakker[21]). Det var altså to officerer fra dette rytteri, der begravedes i Århus domkirke, og Czarniecki's nærvær ved begravelsen viser, at de må have været højt på strå.

Heller ikke med anvendelsen af denne oplysning er det lykkedes at identificere de to »panner«. Den polske militærhistoriker Jan Wimmer har for nylig opstillet en liste over ritmestre og løjtnanter, der var med Czarniecki i Danmark[22]). Men ingen af disse førte et Rogala, Szaława eller Brodzic våben. En enkelt, Jan Dembiński, førte Rawicz-våben; der er dog ingen af de tilgængelige oplysninger, der tyder på, at han døde i Danmark[23]).

I domkirken har man formodentlig set på de to våben som mærkelige kuriositeter fra et fremmed folk, der pludselig dukkede op som allierede i en ufredstid og atter var draget bort. Domkapitlet har ærgret sig over, at der ikke blev betalt noget for begravelserne »endog efter flittigste anmodning«[24]). Da indskriften var blevet ulæselig, nedtog man som sagt de to våben i 1699; de inventariseredes som »2 stk. polske bly våben« og omstøbtes endelig 1707/08[25]). Beretningen om begravelsen har altid været omfattet med en vis, kuriøs interesse; den udgaves første gang 1731, senere hos Pontoppidan i Marmora Danica og 1878 af D. H. Wulff[26]).

Det er i denne forbindelse naturligt kort at omtale et gravminde fra samme tid i Kolding kirke. I forsommeren 1659 foretog Danmarks allierede, de kejserlige, brandenborgerne og polakkerne, nogle mislykkede angreb mod svenskerne på Fyen, og blandt de faldne var en polsk ritmester. I Kolding kirkebog står ganske kort under 30. juni 1659: »En polsk panna med stor pomp og sparres brydelse«[27]) – det var altså en ceremoni af samme art som et par måneder før i Århus. Over den polske officers gravsted i Skt. Nikolaj kirke hængtes en gravfane med indskrift på dansk og latin; den hang 1730 over kvindestolene i den store gang. Fanen må være fremstillet af en dansk håndværker, siden den foruden indskriften på latin har en dansk indskrift. Den danske indskrift fortalte, at »Cnisus Christophorus de Russa«, der var ritmester hos general »Garnecki«, blev skudt »med en kugle tvært over fra Middelfart i den storm, som mod Fyen blev begyndt«, juni 1659. I den latinske indskrift oplyses yderligere, at den døde var 28 år gammel, da han faldt den 2. juni[28]). Datoen viser, at han må være faldet under Czarniecki's delvis mis-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lykkede angreb ved Middelfart[29]). Her har vi navnet på polakken, man det hjælper os ikke meget. »Cnisus« står formodentlig for ordet »kniaž«, der betegner en fyrste fra det daværende Polen-Litauens russisk-ukrainske områder, der også kaldtes Ruś – betegnelsen er imidlertid så ubestemt, at man let kunne fristes til at tro, at det var en noget luftig fyrste. Da den fine begravelse viser, at manden faktisk var anerkendt af sine landsmænd, må vi snarere tro, at det er sprogvanskeligheder, der er skyld i den usikre navne- og titelangivelse. Desværre har det heller ikke været muligt at identificere denne officer. – Gravfanen blev bevaret meget længe. Den omtales i Danske Atlas (V, 897), og endnu 1820 opbevaredes den i våbenhuset[30]).

De polske gravminder blev betragtet som kuriositeter; men de var dog blandt de få håndgribelige minder fra de polske troppers ophold i Danmark. Deres historie viser den kløft, der delte danske og polakker. Krigen 1658–60 var lige til moderne tid den eneste gang, større kredse fra de to folk kom i forbindelse med hinanden. Dog var forskellene i kultur så store, at man først og fremmest så på hinanden som mærkelige væsener.

NOTER OG HENVISNINGER

1. St. Rosznecki: Polakkerne i Danmark 1659 efter Jan Paseks Erindringer, København 1896; artikler af W. Czapliński i Rocznik Gdański IX–X, 1935–36 og XII, 1939 samt af A. Kersten i Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F, vol. XIV, 1959 (1962). Sidstnævntes store biografi: Stefan Czarniecki, Warszawa 1963, er i det følgende citeret som »Kersten«.
2. Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, Århus 1958, s. 49, 52, 117, 142. A. Kerstens indvending mod disse beskyldninger er gengivet af Karl-Erik Frandsen i Historisk Tidsskrift, 12, II, 1, 1966, s. 250.
3. Harald Ilsøe: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700, København 1963, nr. 71, anfører en del Pasek-udgaver, hvoriblandt den danske oversættelse af Rosznecki (jfr. note 1). Her ud over må nævnes en udgave ved W. Czapliński i serien »Biblioteka Narodowa«, serie I, nr. 62, Wrocław 1952.
4. Kersten, s. 398.
5. Eksemplaret i Polen er signeret »Brodero Matthisen fecit Anno 1659«, se W. Drecka i Biul. Hist. Sztuki, XV, 1, 1953, s. 67–74 (oplyst af D. Albrycht-Rapnicka). Også gengivet hos Kersten mellem s. 400 og 401 samt i detalje ved s. 449. Frederiksborg-eksemplaret er signeret: B. M. fecit Arhusius Anno 1660. Otto Andrups overvejelser om B. M.s identitet (Weilbachs Kunstnerleksikon I, 124 og II, 356) løses ved den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fulde signatur på Nieborów-billedet.

6. Kersten, s. 398.
7. Vedrørende Rhumann- og Schivemanuskripterne henvises til min artikel i Århus stifts årbøger, bd. 57, 1964, s. 104–21. Citatet er fra Rhumann I (Landsarkivet Viborg, Topografica Århus amt og by. Inscriptiones Arhusienses ... af J. W. Rhumann), kap. III, 1.
8. Rhumann I placerer episoden under kap. [VIII], Rhumann II (Kongelige bibliotek, Ny kongelig samling 749 d, 4°) derimod rigtigt under kap. X, i den nordre korsgang. Ved en fejltagelse er henvisningen i min artikel placeret efter kap. VII. – Rhumann's to redaktioner supplerer hinanden og er her sammenarbejdet.
9. B. Stoklund: Sjælegave og offerdyr, Skalk nr. 1, 1963, s. 11–15; Kulturhistorisk leksikon I, sp. 417–19, artikel: Begravningsvapen.
10. W. Łoziński: Życie polskie w dawnych wiekach, sidste udgave, Kraków 1964, s. 193 ff.
11. T. Dobrowolski: Polskie malarstwo portretowe, Kraków 1948, s. 112 omtaler blot én gravfane fra 1660 og én fra 1705.
12. Se note 8.
13. Kongelige bibliotek, Ny kongelig samling 414, fol. Fol 53 a–54 b.
14. Dobrowolski, s. 34, 53, 107.
15. Dobrowolski har på tavlerne 80–81 to indbyrdes beslægtede epitafier fra 1642 og 1645. Her er der – rent undtagelsesvis på træ – malet to borgerkvinder, der knæler foran en lille Madonna.
16. W. W. Kojałowicz: Herbarz Rycerstwa W. X. Litewskiego, udgivet i Herold Polski, I, Kraków 1897, s. 264.
17. Kojałowicz, s. 32.
18. De polske adelsvåben er overskueligt gengivet hos Z. Leszczyc: Herby szlachty polskiej, I–II, Poznań 1908; ved hvert våben anføres hvilke familjer, der brugte det.
19. Oplyst af magister A. Dziubiński, Historisk institut, Warszawa universitet.
20. B. Gembarzewski: Bojowe ochrony głowy, Przegląd Wiedzy Wojskowej, I, Warszawa 1924, s. 116; artiklen »Misiurka«, Encyklopedia Wojskowa, V, Warszawa 1935 samt W. Dziewanowski: Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce, Warszawa 1935, s. 157 og tavle 32 nr. 5. På det polske militærmuseum i Warszawa er der udstillet en del misiurka'er.
21. Artiklen »Kozacy«, Encyklopedia Wojskowa, IV, Warszawa 1934; Jan Wimmer: Wojsko polskie w drugiej polowie XVII w., Warszawa 1965, s. 266 ff.
22. Wimmer, s. 118 f. (note 112). Wimmer vurderer det samlede antal polske soldater i Danmark til ca. 4500.
23. Det er i det hele vanskeligt at forlige de forskellige oplysninger om Jan Dembinski med hinanden. Således anfører Boniecki's stamtavle (IV, 214), at han døde allerede 1658, mens en ældre stamtavle, udgivet i Złotą Ksiażka Szlachty Polskiej, IV, 1882, s. 37, anfører årstallet 1658 for enkens nye ægteskab.
24. Landsarkivet, Viborg. C 617.46. Århus domkirkes regnskab 1645–74, bemærkning ved regnskab for 1658/59.
25. Landsarkivet, Viborg. C 617.48. Århus domkirkes regnskab 1696–1715.
26. Nye Tidender om Lærde og curiøse Sager, nr. 35, 30. august

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1731, s. 553–55; Erik Pontoppidan: Marmora Danica, II, København 1741, s. 98 f.; Samlinger til jysk Historie og Topografi, VII, 1878–79, s. 195 f. (Wulff benyttede håndskriftet Rhumann I).

27. Kolding kirkebog 1635–1712, fol. 252 a (læst efter kirkebogsfilm 8518, Rigsarkivet). Citatet gengives hos Chr. Villads Christensen, Historisk Tidsskrift 6. rk., 5. bd., s. 549.
28. Colding Kirkes Inscriptioner samlede i Aaret 1730 ... tilstillede af Jacob Ørsted Rect: Scholæ ..., håndskrift i Nationalmuseets 2. afdeling, s. 19. – Afskrifterne i Kongelige bibliotek, Ny kongelig samling 416, fol., fol. 7 b og samme 751,4°, s. 22 gør et sekundært indtryk.
29. Rosznecki, s. 155.
30. E. G. Tauber: Breve fra Kolding. En topographisk Skizze, Odense 1822, s. 27.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stednavne i Marselisborg Skov

Af *Knud Birkelund*

Med korttegninger af *Anna Birkelund*

I Marselisborg skov findes et stort antal stednavne, hvoraf mange er af gammel dato. De er gået i arv fra den ene generation af skovarbejdere og skovfogeder til den anden, således bl. a. i en skovfogedslægt, der gennem fem generationer og i mere end 150 år var skovfogeder i Marselisborg skov.

Skovrider N. J. Bang, der var skovrider fra 1919 til 1946, blev efter sin tiltræden hurtigt interesseret i de gamle stednavne og begyndte at notere dem op og afsætte dem på skovkortene.

Under dette indsamlingsarbejde traf skovrideren engang en gammel sadelmager, der som dreng havde været vogterdreng hos den ovennævnte skovfogedslægt, og da Bang tog ham med på en køretur i skoven, dukkede de gamle navne op i sadelmagerens erindring, og henved 100 stednavne, der ellers ville være gået i glemmebogen, blev opnoteret og dermed bevaret for eftertiden (Demokraten 29-10-44).

Stednavnene er nyttige i det daglige arbejde som henvisningssteder, og de interesserer det skovsøgende publikum. Men det er kun et fåtal af navnene, der er kendt af andre end skovens egne folk.

Gennem de 27 år, N. J. Bang virkede som skovrider, fortsatte han med at opnotere, hvad han hørte om stednavne i skovene, og det er på grundlag af disse notater samt oplysninger fra avisudklip, breve og samtaler med folk, der har eller har haft tilknytning til skoven, jeg har samlet stoffet til den efterfølgende oversigt.

Marselisborg skov, der strækker sig fra gaden Skovbrynet i nord til Giberå ved Moesgård strand i syd, opdeles naturligt i fem dele, såkaldte skovparter. Nærmest byen ligger Havreballe skov, der har Carl Nielsens Vej som sydgrænse. Derefter følger Kirkeskoven og Hestehaven, der strækker sig til Varnabækken. Syd for denne og indtil Hørhavemarken ligger Thorskov. Så følger Skåde skov, der ved bækken syd for Ørnereden går over i Strandskoven.

I den følgende beskrivelse vil jeg gå frem skovpart for skovpart.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

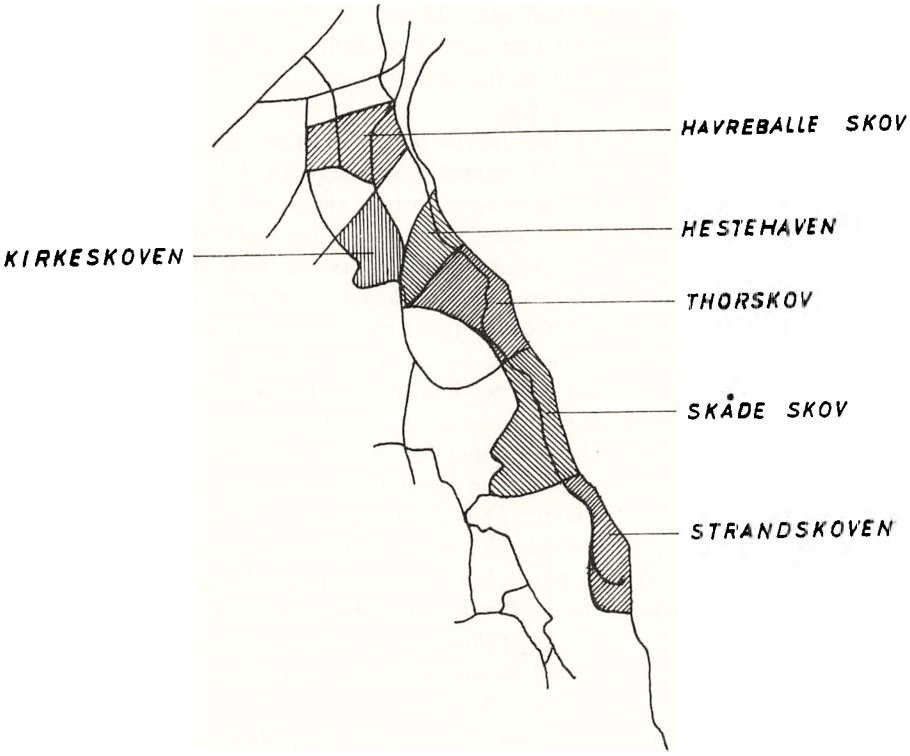

OVERSIGTSKORT

Havreballe skov

Skoven har navn efter Havreballegård – det senere Marselisborg – og navnet kendes helt tilbage til 1309. Havreballegård var Århusbispernes ladegård.

Skoven har dog ikke heddet Havreballe skov gennem alle de mere end 600 år. Ved reformationen i 1536 tilfaldt Havreballegård og de tilhørende skove kronen, der i 1661 solgte dem til den hollandske storkøbmand Gabriel Marselis. Han fik i 1680 Havreballegård ophøjet til et baroni under navnet *Marselisborg*.

I en beskrivelse fra 1768 kaldes skoven nu *Ladegårdsskoven* og ligeledes i en jordebog for Marselisborg gods fra 1792. Hvornår

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

navneændringen er sket, ved man ikke, men det er formodentlig efter, at Havreballegård har fået navnet Marselisborg.

Men foruden disse to navne har skoven også været kaldt *Forskoven* og *Friheden* samt *Basballe skov.*

Navnet *Forskoven* ses ikke nævnt på nogle af de gamle skovkort, men J. Hoffmeyer anvender navnet i sin bog om Århus fra 1904.

Indtil 1896 var godset og skovene privat ejendom, og skovene var indhegnet og forsynet med aflåsede led. I 1857 bekendtgjorde justitsråd Ingerslev, at leddene var blevet forsynet med nye låse, og der blev ført liste over, hvem der fik udleveret nøgler, så ingen uvedkommende fik adgang til skoven. Justitsråden var dog ikke afvisende for århusianernes ønske om nu og da at få adgang til skoven, og gennem en lang periode åbnedes leddene for Ladegårdsskoven hver søndag sommeren igennem. I de årlige bekendtgørelser herom bad Ingerslev blot om at blive forskånet for de løse hunde. Det er sikkert fra denne tid, hvor århusianerne således fik en særlig frihed til at færdes i denne skov, at navnet *Friheden* er opstået.

I et foredrag i 1923 sagde skovrider Bang bl. a.: »»Friheden« er ikke særlig kønt, skoven burde have bevaret sit gamle navn Basballe skov eller Ladegårdsskoven«. Navnet Basballe skov findes ikke nævnt i skovens arkiver eller på noget skovkort. Der har i gammel tid været tre borgmestre i Århus med navnet Basballe, men om skovens navn har tilknytning til en af disse, vides ikke.

Navnet Ladegårdsskoven anvendtes indtil 1924, da skovrider Bang foreslog skovudvalget, at man genoptog det oprindelige navn Havreballe skov. Forslaget blev godkendt og stadfæstet af byrådet den 11. december 1924. Samtidig blev det vedtaget, at navnet *Friheden* fremtidig kun skulle være gældende for restaurationen i denne skov. Restaurant Friheden blev opført i 1904.

Selve navnet Havreballe er dannet af plantenavnet havre, medens balle nok her har betydningen »åben, dyrket plads i en skov«. -balle = skovryd.

Om de i Havreballe skov kendte stednavne kan nævnes:

Bomskolen: afledt af det tyske Baumschule = planteskole.

Området er indhegnet med et kampestensdige. Der hersker nogen uklarhed om, hvornår denne planteskole er anlagt. Ved en aldersbestemmelse i 1962 af nogle af de største og ældste træer, der findes på området, beregnedes en eg at være fra 1798 og en lærk fra 1806.

Man har tidligere antaget, at bomskolen var anlagt af den tyske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

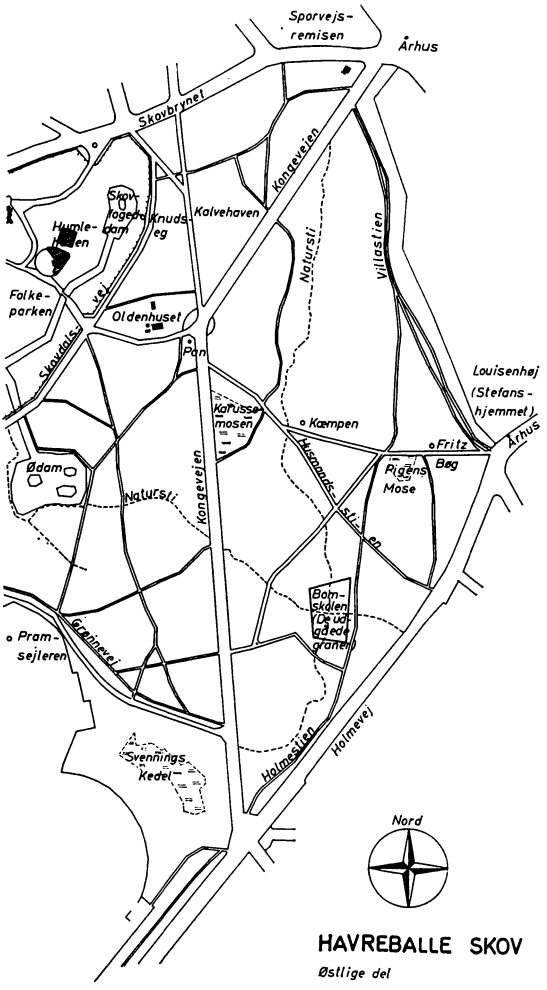

forstmand Johan v. Langen, der virkede i Danmark ca. 1760–1770. Han arbejdede imidlertid kun i Nordsjælland. Men frø og planter er derfra leveret til forskellige godser, hvilket kan forklare traditioner om Lagenske plantager rundt om i landet.

Det findes angivet, at Bomskolen skulle være anlagt i 1769, men desværre uden kildeangivelse. Marselisborg gods ejedes fra 1719–

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1770 af greve Frederik Danneskjold-Samsøe. Han var blevet afskediget som chef for marinen i 1767 og tog da ophold i Århus, hvor han bl. a. påbegyndte forbedringer på godset og i skovene. Det er derfor ikke usandsynligt, at planteskolen kan være anlagt i 1769 med frø fra von Langens import, selv om ingen af de træer, der i dag findes på området, er helt fra den tid.

Det er muligt, at von Langen og Danneskjold-Samsøe har kendt hinanden, da de begge har virket i København på samme tid.

Bomskolen kan dog også være af en senere oprindelse. Den følgende ejer af skovene, baron C. R. Gersdorff, fra 1772 til 1800, ødelagde meget i skovene, men ejeren fra 1805 til 1824, baron Fr. J. Güldencrone, tog sig meget af skovene og ansatte i 1805 en tysk forstinspektør ved navn Georg Wilhelm Hampe, der var en meget dygtig og virksom mand. Han kan også have anlagt denne »Baumschule« – eller måske genoptaget driften af den.

Stedet kaldes også »De udgåede graner«, der omtales senere.

Folkeparken: Navnet stammer fra omkring 1925–30, da Friheden fik en mere parkmæssig karakter, og der indrettedes en plads til folkemøder o.l. I 1953 påbegyndtes anlægget af et egentligt tivoli, der åbnede 2. maj 1958 under navnet Folkeparken Friheden og fra sæsonen 1965 omdannedes til Tivoli Friheden A/S.

Fritz' bøg: Eksisterer ikke mere. Under denne bøg plejede den tidligere lejer af Louisenhøj fra 1881–1906 (nu Stefanshjemmet), kunstmaler Andreas Fritz, ofte at sidde og hvile sig på sine ture i skoven. Træet knækkede i en storm i december 1929, men de nederste 5 m af stammen blev stående i mange år efter.

Grønnevej: Vejen mellem Stadion og Kongevejen. Vejen lå i mange år – før Stadion blev anlagt – hen som en ubenyttet, græsklædt tværvej, hvilket formenes at have givet anledning til navnet.

Holmestien: Fører fra Villastien til Holmevej nu Carl Nielsens Vej. Stien er afsat på et kort fra 1899, men uden navn, og med navn på et kort fra 1908.

Humlehavehuset: Var opført i 1840 og var skovfogedbolig til 1928. Huset nedbrændte 2. maj 1958 ved indvielsen af folkeparken Friheden, da en raket fra fyrværkeriet faldt ned på stråtaget og antændte dette. På grunden er nu opført et cafeteria, der kaldes Humlehaven. Navnet stammer fra den tid, da Marselisborg gods havde humlehave på dette sted.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Husmandsstien: En sti, som daglejerne fra Donbækhusene og Skåde fulgte, når de skulle ind at arbejde på Marselisborg. Husmændene boede billigt eller gratis i godsets huse mod at gøre arbejde på hovedgården.

Kalvehaven: Har været benyttet af godset som græsningsareal. »Have« har i stednavne ofte betydningen indhegnet areal om indhegnet græsgang eller indhegnet skov. Stedet kaldes også *Skovdammen,* da engen kan sættes under vand om vinteren og anvendes til skøjteløb.

Karussemosen: Ligger ved Kongevejens østside, men er nu helt opfyldt og tilplantet. Navnet tyder på, at der i ældre tid har været så meget vand i mosen, at der har været karusser i den.

Knudseg: Et ca. 400 år gammelt egetræ, der er navngivet af skovrider N. J. Bang efter træets naboskab til skovfoged Knudsgaard i Humlehavehuset. Knudsgaard var skovfoged fra 1904 til 1928 og holdt meget af dette træ.

Kongevejen: Fører gennem Havreballe skov fra sporvejsremisen til Marselisborg slot.

Kæmpen: Træet, som væltede i en storm i november 1940, blev betegnet som skovens højeste træ. Det målte 35 m, og toppen af dets krone kunne ses ude fra Århusbugten og andre steder, hvor man havde udsigt over skoven. Træet var ca. 300 år gammelt og skulle have været fældet i vinteren 1940/41 på grund af råd, men stormen kom brændehuggeren i forkøbet.

Louisenhøj: Var allerede i 1819 bolig for godsets forstinspektør. Senere enkebolig og forpagtet af forskellige. Ejendommen blev i 1916 solgt til private og skiftede flere gange ejer, indtil den i 1923 omdannedes til det nuværende Stefanshjem. Ejendommen er rimeligvis opkaldt efter Marselisborgs ejer fra 1805 til 1824, baron Frederik Güldencrones anden hustru Louise Charlotte Knuth.

Luksusdam: En dam, hvor der tidligere var mange åkander. I 1928 omtales den som »dammen med de dyre, brogede åkander« – hvilket sikkert har været betragtet som en luksus. Dammen er anlagt i 1919 ved udgravning af en mose.

Naturstien: Anlagt 1927 af lektor A. E. Skjøt Petersen med lignende stier i U.S.A. som forbillede. Langs stien ophænges til stadighed sed-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

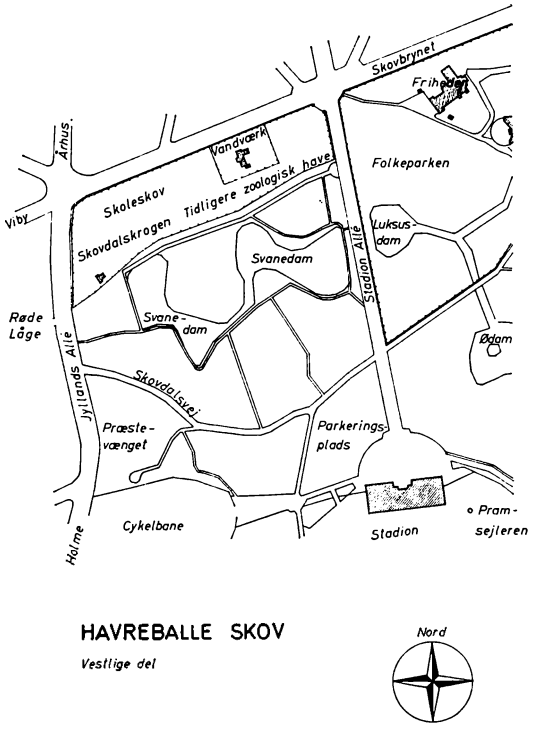

ler, der giver oplysning om ting, som skovgæsterne bør lægge mærke til.

Oldenhuset: Olden = frø af bøge- og egetræer. Huset er opført 1933 som skovfogedbolig, og navnet blev foreslået af skovrider N. J. Bang og godkendt af skovudvalget 6. januar 1933.

»*Pan lærer fuglene at synge*«*:* Broncestatue af billedhuggeren Elias Øllsgaard, opstillet 1938.

Pigens mose: Der fortælles, at den har navn efter en ikke helt ung dame, der havde en handskeforretning på Søndergade. Hun overhældte sig i mosen med petroleum, satte ild til og brændte ihjel. Grunden menes at være ulykkelig kærlighed, men den rette årsag var måske nærmere tungsind, som lå til hendes familie. Hendes broder, der var cykelhandler, aflivede også sig selv. Hvornår, begivenheden har fundet sted, vides ikke, men navnet optræder første gang på skovkortene fra 1923.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pramsejleren: Gammelt bøgetræ, der stod øst for Stadion. Det omtales i 1926 som et gammelt træ, men ingen ved, hvorfor det hed Pramsejleren.

Præstevænget: Ligger i skovens sydvestlige hjørne lige nord for cykelbanen. Arealet stødte tidligere op til Viby præstegårds jorder, hvilket bl. a. fremgår af et kort fra 1899.

Røde led eller *Den røde låge:* I skellet mellem skoven og Viby kommune ved Rosenvænget og Skovdal. Benævnes Røde led i 1923. Findes endnu, men er nu kun en portal uden låger.

Skoleskoven: Oprettet i 1960 på den nedlagte zoologiske haves areal = Skovdalskrogen (se denne).

Skovdalskrogen: Skovens nordvestlige hjørne, der tidligere stødte op til det nu nedlagte gartneri Skovdal i Viby kommune. Arealet blev i 1934 taget i brug ved udvidelse af Zoologisk have. Da den blev nedlagt i 1960, blev der anlagt en skoleskov på arealet. En del af arealet fragik skoven ved gennemførelsen af Jyllands Alle i 1948.

Skovdalsvej: Vejen fra Skovbrynet gennem skoven syd om Friheden til Skovdal. Vejen findes på kortene fra 1899.

Skovfogeddam: Dammen bag skovfogedhuset Humlehavehuset. Fremkommet ved udgravning af en mose i 1928/29.

Svanedam: Anlagt 1919 ved udgravning af et moseareal. Der blev udsat svaner i dammen.

Svennings kedel: Et moseareal. Navnets oprindelse har ikke kunnet efterspores. I en skrivelse fra 1908 kaldes den Svenningsmose. I mosens vestrand ind mod galopbanen ligger resterne af en vold, som tyskerne opkastede i 1849. Kedel er det samme som kilde, og jeg har engang hørt en skovarbejder kalde den Svennings kilde.

De udgåede graner: Skovrider Bang fortalte herom: I min forgængers tid fremkom en anonym skribent i en avis med kritik over nogle store, udgåede graner et sted i skoven, og da disse træer endog var bemærket to år i træk, fandt han anledning til at slå særlig hårdt. Skovrider Pries, der kendte sin skov, brød sit hovede med, hvor disse træer kunne stå og skrev omsider et lille indlæg med en anmodning om nærmere oplysninger. Den anonyme indfandt sig derefter på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skovridergården og førte smilende skovrideren til en samling gamle lærketræer – disse står som bekendt altid nøgne om vinteren! Fra den tid hedder stedet »De udgåede graner«. Området er i øvrigt det samme som Bomskolen.

Villastien: Stien fra Kongevejen til Carl Nielsens Vej bag strandvejsvillaerne.

Zoologisk have: Oprettet 1932, udvidet 1934, nedlagt 1960.

Ødam: Dam med tre øer. På kort fra 1899 vist som mose, men på kortet fra 1923 som dam.

Kirkeskoven og Hestehaven

Kirkeskoven er af gammel oprindelse. Skoven hørte oprindelig til Viby kirke, og navnet kan i hvert fald følges tilbage til 1631. I 1771 købte baron Gersdorff på Marselisborg såvel Viby kirke som Kirkeskoven, men uden pligt til fremtidig at lade kirken og skoven følge hinanden ved senere salg. Siden 1771 har Kirkeskoven altid haft samme ejer som Marselisborg hovedgård og har altså tilhørt Århus kommune siden 1896.

Hestehaven er også af gammel oprindelse. I 1566 fik lensmand Holger Rosenkrantz ordre til at »indtæppe« en hestehave – hvilken er den nuværende Hestehaveskov. På den tid gik hestene en stor del af året løse i skoven og fandt deres føde. -have = indhegnet areal i en skov, jfr. Kalvehaven.

Af stednavne i Kirkeskoven kan nævnes:

Dichshøj: Kæmpehøj, der er navngivet efter Kai de Cros Dich, der i 1910–11 var fører i F.D.F. i Århus. Under de øvelser, som blev afholdt i skovene, var det nødvendigt at navngive forskellige punkter i skoven, og denne høj fik således navnet Dichshøj. Skovrider Bang fik i 1926 kendskab hertil og påførte navnet på et skovkort. Navnet er dog ikke blevet påført senere kort og kendes ikke af nogen i dag.

Dunbæk eller *Donbæk:* Løber gennem Sortemose og Dunbækskoven og forbi Donbækhusene. Navnet har muligvis forbindelse med plantenavnet »dunhammer«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

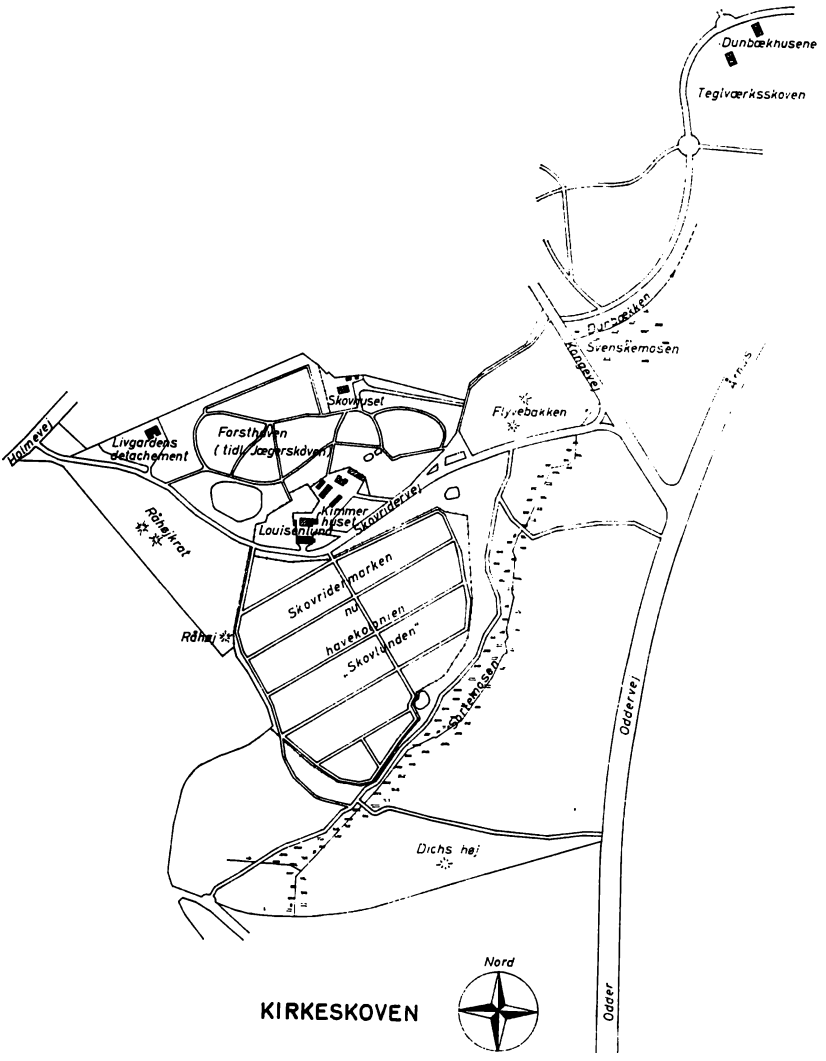

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Donbækhusene.

Donbækhusene: I Mindeparken. To tidligere arbejderboliger til Marselisborg. Det ene hus er opført i 1828, det andet lidt senere. – Benyttes nu af stadsgartneren.

Flyvebakken: To kæmpehøje. Benyttedes tidligere såvel til skiløb som til kælkning. En brat ujævnhed på bakken gav de kælkende og skiløberne en kort flyvetur.

Forstbotanisk have eller *Forsthaven:* Anlagt 1923. Her findes omkring 1100 arter og varieteter af løv- og nåletræer.

Jægerskoven: Den del af skoven, hvor nu Forsthaven er anlagt. I denne del af skoven har der i hvert fald siden 1771 været bolig for skovridere og skytter.

Kimmerhuset: Anneksbygning til skovridergården. Navngivet af skovrider N. J. Bang, der har taget navnet efter et hus i Boserup skov. Betyder »huset i kimmingen«.

Livgardens detachement: Opført 1913 til brug for livgarden ved Marselisborg slot. Benyttes for tiden af hjemmeværnet.

Louisenlund: Skovridergård fra begyndelsen af 1800-tallet. Nuværende bygning opført i 1844, senere ombygget. Formodes navngivet efter baron Güldencrones hustru Louise Knuth – jfr. Louisenhøj. Güldencrone ejede Marselisborg gods fra 1805 til 1824, og hun boede som enke på Louisenhøj fra 1840–47.

Råhøj: Gammel kæmpehøj. Navnet findes på et kort fra 1908 og på alle senere skovkort.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Råhøjkrat: Skoven omkring Råhøj.

Skovhuset: Arbejderbolig, opført i 1909.

Skovlunden: Havekoloni, anlagt 1933 på *Skovridermarken.*

Skovridermarken: Gammel tjenestejord til skovridergården. Udlagt som kornmark indtil 1933, da der blev anlagt kolonihaver på jorden.

Skovridervej: Vejen fra Kongevejen til Carl Nielsens Vej forbi skovridergården.

Sortemose: Antagelig navngivet efter den sorte jordbund.

Svenskemosen: Beliggende lige op til Kongevejen i den del af skoven, der nu hører under Mindeparken. I denne mose er begået to mord, og i dem begge var svenskere impliceret, den ene gang som morder, og den anden gang som den myrdede. Den 19. oktober 1858 var isenkræmmer Søren Jensen, der havde butik på hjørnet af Lille Torv og Borgporten på Frederikshøj kro for at indkassere nogle penge. Dette blev bemærket af en svensker, der fulgte efter ham og slog ham ihjel i mosen. Morderen blev pågrebet, men erklæret sindssyg og indlagt på sindssygehospital. Natten mellem 4. og 5. maj 1862 blev en svensker, Ole Jensen, myrdet på dette sted. Begravelsen omtales i Aarhuus Stiftstidende 19/5 1862.

Teglværksskoven: Den del af skoven, der ligger omkring Donbækhusene og nu hører under Mindeparken. Her har ligget et teglværk. I 1899 indkom 100 kr. ved salg af inventar fra det nedlagte teglværk.

I Hestehaven findes følgende stednavne:

Andekæret eller *Andedam:* Et lille, nu næsten tilgroet vandhul.

Bysporet: Stien mellem Frederikshøj og Frydenlund. Ifølge skovrider Bang er navnet af nyere oprindelse.

Damvejen: Fører fra Oddervej til Varna forbi Pouls dam, Thorsmølledam og Varnadam.

Danielsens have: Se Frederikshøj kro.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

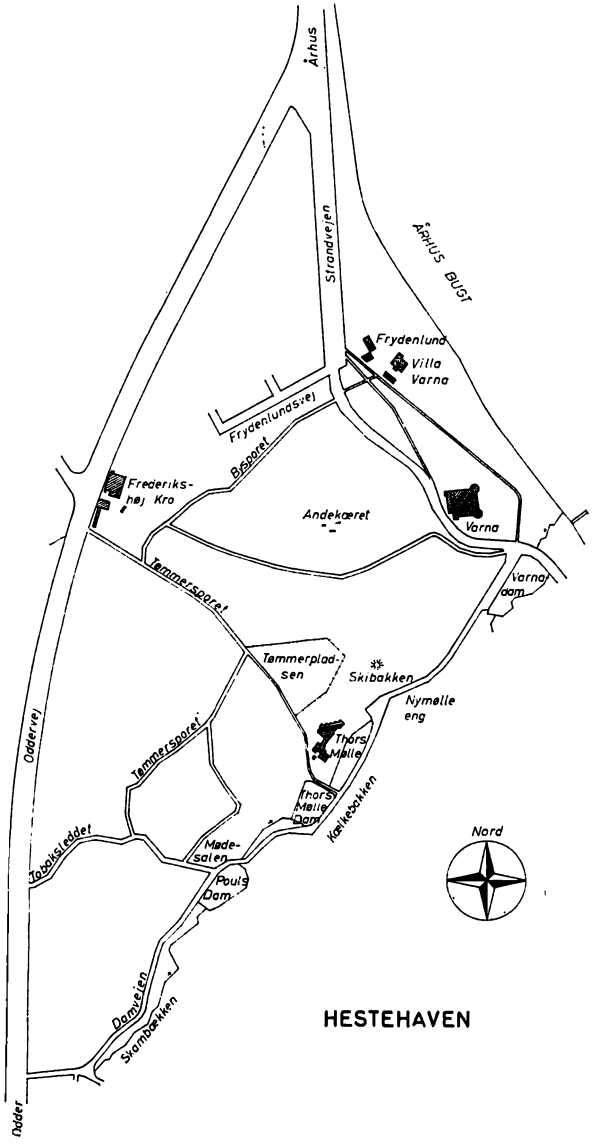

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frederikshøj kro: På dette sted har der været kro siden ca. 1800. Den nuværende bygning er fra 1871. Stedet kaldtes *Toftnæs have* fra 1827 til 1840 efter gæstgiver Niels Thomsen Toftnæs. Senere kaldtes det *Snurom kro,* da vejen svingede stærkt her, og vejen dengang gik bag om kroen. Vejen var en af de vigtigste ind til Århus. Vejen kan endnu skimtes, men ligner nu en grøft. I 1840erne fik kroen navneforandring til *Danielsens have* efter gæstgiver Danielsen, der ejede kroen fra ca. 1840 til 1876.

Borgmester Bernhardt Jensen skriver i sin bog »Den gamle Skovkro Frederikshøj«, 1959, bl. a.:

»Om stedets første bebyggelse findes kun oplysninger fra tiden kort efter år 1800. Der er da tale om et hus, som beboes af skovbetjent Niels Bech, en af Marselisborgs funktionærer. ... Navnet Frederikshøj (eller Friderichshøy) benyttes allerede 1816 om Bechs hus, og da det endnu i 1821 i en udførlig »beskrivelse af godset Marselisborg med afbyggersteder« betegnes som et *nyt* hus, er der grund til at antage, at det stammer fra omkring samme tid som den i 1810 opførte ejendom Frederiksminde (eller Friderichsminde), som ligger syd for Kirkeskoven ikke langt fra kroen, og som siden fik navnet Hestehavegård.

Eftersom de to ejendomme med Frederik-navnet synes at være jævnaldrende, og da betegnelsen »minde« for den ene ejendom tyder på navnets tilknytning til en allerede afdød, kan der være tale om, at enten Frederik den 4., hvis halvbroder generaladmiral Ulrik Christian Gyldenløve ejede Marselisborg 1699–1719, eller Frederik den 5. har givet stederne navn. Sjette Frederik, der 1824 tillod, at gaden Brobjerg i Århus omdøbtes til Frederiksgade, kan naturligvis også være »fader« til navnet. Men den omstændighed, at man ligeledes i skoven finder – som bolig for skovinspektøren – ejendommen Louisenhøj, peger på en af de to førstnævnte Frederik'er, hvis hustruer begge hed Louise. Dog bør for andre gisninger om navnet nævnes, at Marselisborg i den periode, de to først omtalte steder synes opført, nærmere bestemt 1805–24, havde en Güldencrone som indehaver med fornavnet Frederik og gift med en Louise (komtesse Louise Charlotte Knuth)«.

Betegnelsen -høj i stedets navn forklares let ved den oldtidshøj, der ses i udkanten af ejendommens have.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

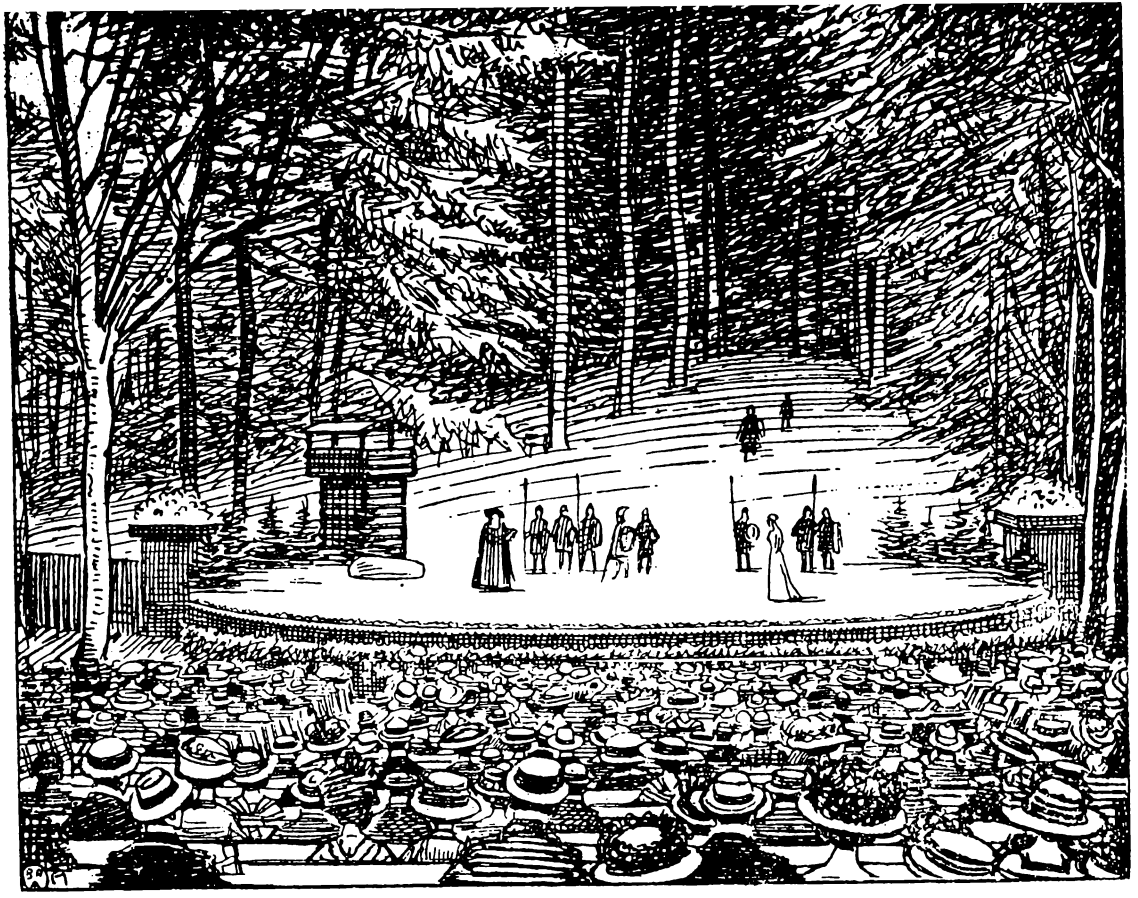

Friluftsteatret i Marselisborg skov under opførelsen af »Hagbarth og Signe« 1910. Tegning i Demokraten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Thorsmølle.

Frederiksminde: Opført 1810 som skovfogedbolig til Marselisborg gods, men er nu i privat eje. I 1924 blev navnet ændret til *Hestehavegården* (Oddervej 32).

Frydenlund: Tidligere skovfogedbolig, opført 1842. Navnets oprindelse kendes ikke, men hentyder måske til husets smukke beliggenhed. I en hovedbog for Marselisborg gods kaldes stedet *Skindertoften* indtil 1844 og fra 1845 Frydenlund.

Mødesalen: Her har tidligere været friluftsteater, bl. a. i årene 1910–1916. Ungdomsforeningerne benyttede også en årrække stedet til afholdelse af friluftsgudstjenester hver Kristi Himmelfartsdag.

Skibakken: Har tidligere været anvendt til skiløb.

Snurom kro: Se Frederikshøj kro.

Thorsmølle: Her har været vandmølle gennem flere århundreder. I 1643 leveredes herfra 19½ tønde krudt til Christian IV til krigen mod svenskerne. Møllen har været både krudt- kobber- og stampemølle og til sidst kradsuldsmølle. Møllen blev i 1801 bestyret af *Thor* Christensen og kaldtes Thors stampemølle. Møllevirksomheden op-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hørte 1877, og nogle år senere påbegyndtes restaurationsvirksomhed på stedet, og det drives endnu som afholdsrestauration, men nu i bygninger, der er opført i 1940. (Se Århus Stifts Årbøger, 1959, s. 26).

Tobaksleddet: Når bønderne fra Hads herred havde været i Århus, fik de piben stoppet i gæstgivergården. De standsede da på hjemvejen ved Tobaksleddet og tændte piberne, mens hestene fik et hvil, og mens de aftalte, hvornår de atter skulle til Århus. Det var naturligt at standse her. Det var det sidste sted, hvor der var læ for alle vinde, inden de kom ud på fri mark. I 1908 var der endnu et led på dette sted.

Tømmerpladsen: Her hentede Marselisborg gods sit tømmer. Arealet er i dag militært område.

Tømmersporet: Vejen, der fører til Tømmerpladsen fra Oddervej.

Varna: Restauration opført 1909 og navngivet efter en nedlagt vandmølle, der har ligget ved Varnabækken. Også navn på en villa lidt nærmere byen, opført 1895–96 af grosserer O. Langballe.

Ejler Haugsted skriver i Turistforeningens årbog 1937: »Navnene Varna og Silistria dukker op i Stiftstidende ca. 1830. Marselisborg tilhørte da baron Chr. A. Gersdorff. Han var oberst i den russiske hær, men om han selv har deltaget i general Diebitschs sejrrige felttog ved Balkanbjergene, ved jeg ikke, men det er jo let at forstå, at han som halvrusser har villet fejre de russiske sejre ved at opkalde to af sine vandmøller efter to tyrkiske fæstninger, der gjorde hård modstand, men til sidst måtte overgive sig«.

Villa Varna anvendes nu til selskabslokaler i forbindelse med det i 1967 indviede »Hotel Marselis«.

Thorskov

Navnet er af gammel oprindelse. I 1592 kaldes den »Tordskouf«. Om navnets betydning vides intet.

I Thorskov findes følgende stednavne:

Ballehage: En pynt, der skyder sig ud i havet. Balle betyder »jævnt stigende forhøjning«, og -hage forekommer ofte som efterled på kystfremspring. Navnet er af gammel dato, bl. a. nævnes det i 1844.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

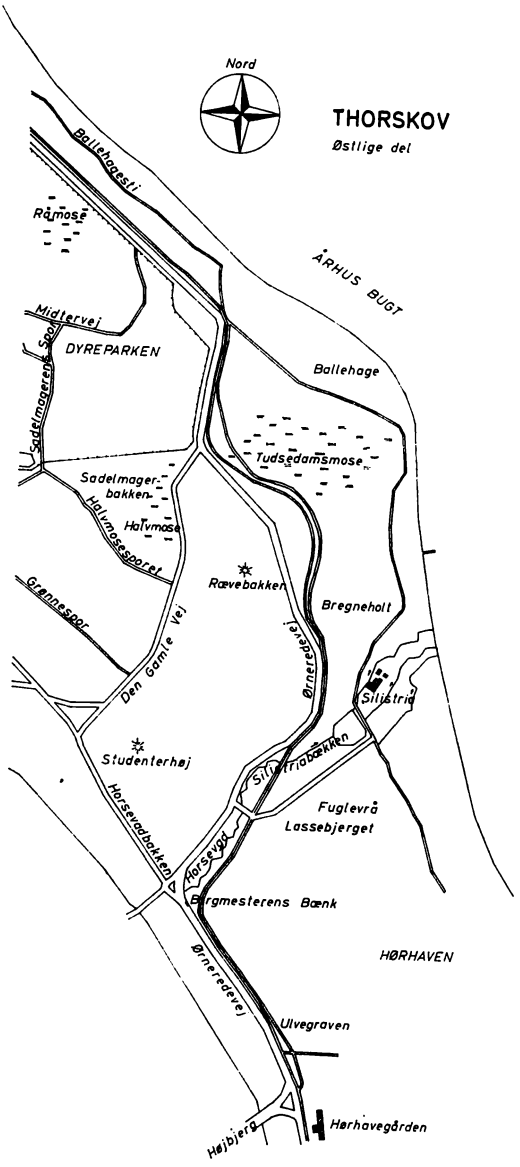

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ballehagesti: Stien fra Varna til Ballehage.

Blåbærbakken: Her må tidligere have vokset blåbær.

Borgbjergs bænk: Bænk af egetræ i Dyreparken lige inden for lågen oven for Varnadammen. Skovfoged Jens Chr. Jensen fortæller den 13-8-1933 i Demokraten: »Det er mig, der har givet bænken navnet, fordi jeg en dag så undervisningsminister Borgbjerg sidde på bænken og se ud over bugten ind mod Århus. Jeg var lige blevet færdig med bænken og havde ikke engang fået fjernet mit værktøj, så jeg syntes, den skulle hedde Borgbjergs bænk«.

Borgmesterens bænk: Borgmester Jacob Jensen (borgmester fra 1919–1932) gav ordre til, at der skulle opsættes flere bænke i skoven, og den første, der blev sat op, fik sin ophavsmands navn. Borgmesteren vidste det næppe selv. Da bænken er afsat på skovkortene fra 1923, må bænken være opsat mellem 1919 og 1923.

Bregneholt: -holt betyder skov, – altså bregneskov.

Dyreparken: Anlagt 1931–32, udvidet i 1941 fra 9 ha til 19 ha.

Ekscellencehøjen: Et smukt udsigtspunkt i Dyreparken. Antages navngivet efter en af de tidligere ejere af Marselisborg gods. Er afsat på et kort fra 1908.

Friluftsteatret i Dyreparken: Anlagt 1948. Blev sidst benyttet i 1958.

Fuglevrå: Navnet er af gammel oprindelse, idet det bl. a. findes nævnt i et fæstebrev i 1784. Vrå = skovbryn(?).

Gamle vej: Har antagelig tidligere været hovedvejen gennem skoven til Ørnereden. Benævnes allerede i 1923 »Den gamle vej«. Den nuværende Ørneredevej findes dog allerede på kort fra 1909.

Grumstolen: Et bakkeareal på ca. 5 ha. beliggende nogle hundrede meter vest for Thorskov. Arealet kom i 1943 under skovvæsenets administration, og en del er senere tilplantet med skov. På arealet ligger en ældre ejendom.

I »Stednavne i Århus og Skanderborg amter«, udgivet af Stednavneudvalget ved Anders Bjerrum i 1964, oplyses, at Grum antagelig betyder »ypperlig, fortrinlig«, og efterleddet -stol er ikke sjældent efterled i bakkenavne. Det kan altså betyde »den ypperlige bakke«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

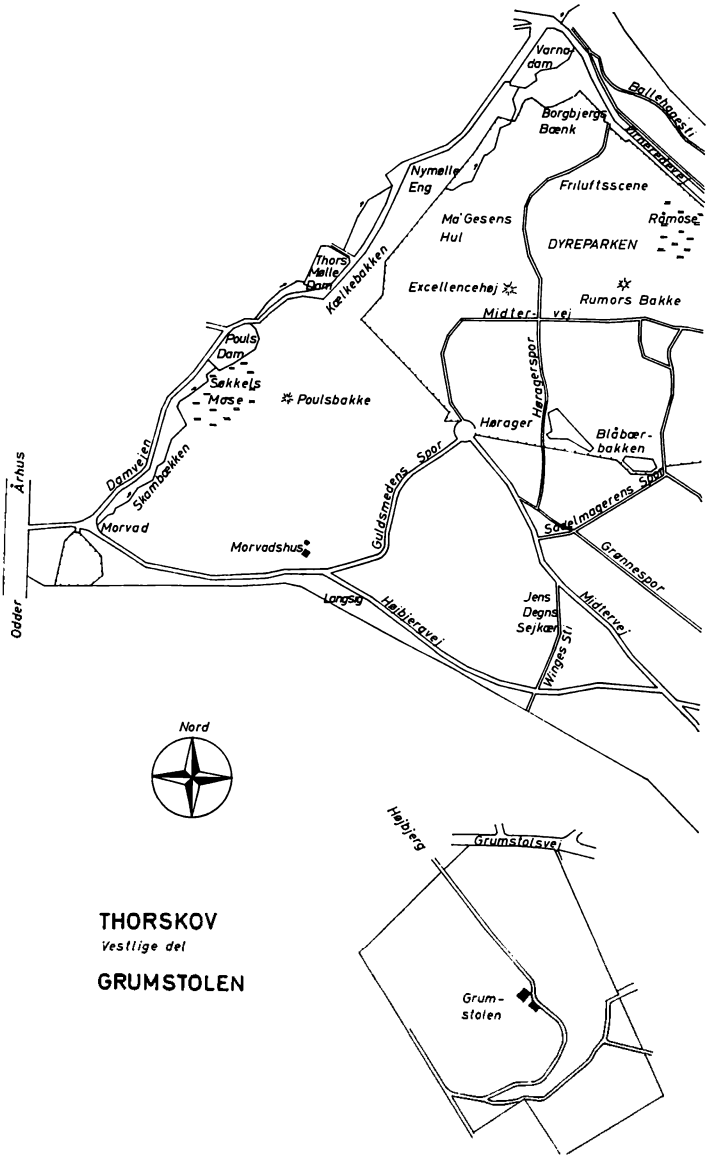

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Men adjunkt Schiøttz-Christensen, der boede i Grumstolen fra 1928 til sin død i 1960, fortæller den 7-6-1955 til Demokraten: »Grumstolen er et norsk fjeldparti, der kun eksisterer i eventyr. Grum er et vikinge-mandsnavn, og stol er betegnelsen for et enligtstående fjeldparti. Ejendommen i Skåde bakker har bratte skråninger til alle fire sider og er derfor også en stol. I sin tid boede Enrico Dalgas derude i sommerhalvåret, og en dag kom en ven på besøg. Han gik og fløjtede den norske vise om Grumstols-eventyrfjeldet. »Der har vi navnet«, sagde Dalgas, og derved blev det«.

Grønne spor: Et skovspor, der går gennem en cypresbevoksning, der er plantet i 1925. Sporet er første gang afsat på kortene i 1933.

Guldsmedens spor: Sti, der fører til en mose, hvor en guldsmed fandtes død. Er afsat på kortene fra 1923, så begivenheden er fra før den tid, sandsynligvis en del ældre, da ingen har kunnet fortælle nærmere herom.

Halvmose og *Halvmosesporet.*

Horsevad: Et gammelt vadested over Silistriabækken.

Horsevadbakken: Ligger oven for Horsevad. På kortene er navnet dels anført på bakken vest for vejen, dels som navn for selve vejen og som navn på det, vi nu kalder Studenterhøjen. I en beskrivelse fra 1908 står, at Studenterhøjen oprindelig hed Horsevadbakken.

Højbjergvej: Vejen fra Højbjerg forbi Morvadshuset til Midtervej.

Hørager: Her har Marselisborg gods antagelig haft hørmark.

Høragerspor: Fører forbi Hørager.

Jens Degns sejkær: Ifølge skovrider Bang var en mand ved navn Jens Degn gået i bløde her og blev først reddet efter lang tids råben om hjælp.

Kælkebakken: Anlagt 1933–35 og indviet i januar 1936.

Langsig: -sig er en mindre lavning i terrænet, der i fugtige perioder er fyldt med vand.

Lassebjerget: Findes på et kort fra 1931 over en skiløberrute.

Må Gesens hul: Skovrider Bang fortalte, at her holdt madam Geertsen stævnemøder. Men skovfoged Axel E. Jensen, Moesgård, har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

oplyst, at dette ikke er rigtigt. Stedet har navn efter madam Gjesing, der var en agtværdig kone fra Skidenpyt (Højbjerg). Hun arbejdede for skovfoged Søren Jensen, Frydenlund, (skovfoged 1864–1911). Han drev landbrug og udnyttede de udtørrede damme til hø. – Stedet er en dyb dal, hvor der efter ovenstående tidligere må have været damme.

Midtervej: Vej fra Horsevadbakken til Dyreparken. Omtales allerede i 1908.

Morvad: Betyder »det bløde vadested«.

Morvadshuset: Opført som skovfogedbolig i 1924 på bakken øst for Morvad.

Nymølle og *Nymølleeng:* Tidligere vandmølle ved Varnabækken. Af dammen er nu kun en eng tilbage. Marcus Bech lejede pladsen i 1836 og opførte i 1837 en kradsuldsmølle, der fik navnet Nymølle. Virksomheden ophørte i 1877, og møllen blev nedbrudt. På samme sted havde tidligere ligget en kobbermølle. Den nævnes første gang i 1638 og igen i 1701, men er derefter blevet nedlagt.

Pouls bakke, Pouls dam og *Pouls mølle:* Bakken ligger oven for dammen og er udgangspunkt for kælkebakken. Dammen er tidligere mølledam til Pouls mølle. Der har ligget tre møller på dette sted. Den første var en papirmølle, anlagt 1635 og nedlagt omkring 1650–55. Den næste var en stampemølle, der opførtes i 1780. Den blev til omkring 1825–30 drevet af Poul Madsen, efter hvem den fik navnet Pouls mølle. I 1830 genopbyggedes den som ny og anvendtes som kradsuldsmølle indtil 1877, da den blev nedlagt og nedrevet. Stedet kaldes også Søkkelsmose. (Se Århus Stifts Årbøger, 1959, s. 22).

Råmose: Dette navn beror muligvis på en fejllæsning. På et skovkort fra 1923 er med blyant skrevet *Rumose* og på en liste over stednavne fra 1926 står der *Rumohrs mose,* men på kortene fra 1933 og senere er det blevet til Råmose. Om navnet Rumohr, se nedenfor.

Rumohrs bakke og *Fru Rumohrs bænk:* Navnet staves også uden h. I en beskrivelse fra 1908 foreslås at anlægge en kælkebakke på *Rumsurs bakke* – »som den hedder fra gammel tid«. Et enkelt sted kaldes den også *Rumorshøj.* I Aarhuus Stiftstidende findes den 8-10-1933 et billede af skovrider Bang siddende på Fru Rumors bænk, en græs-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

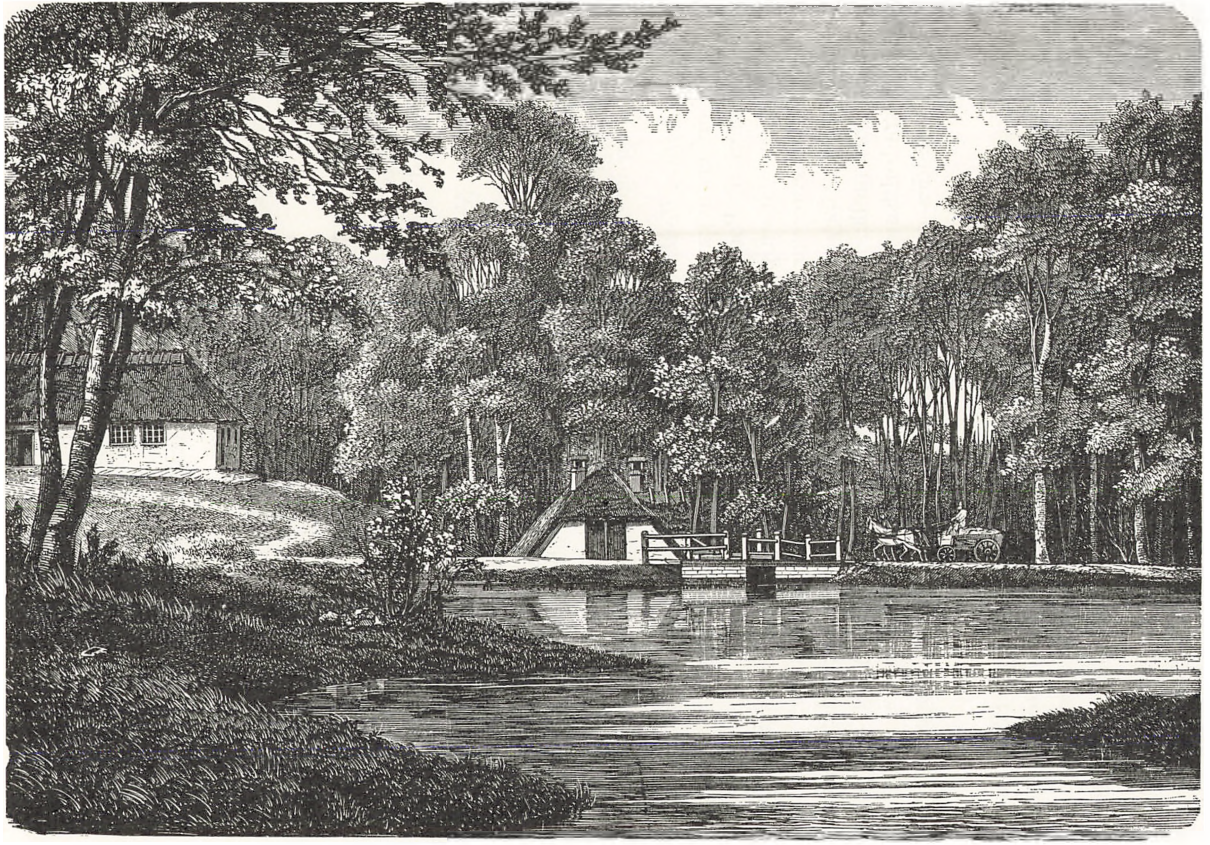

Pouls mølle.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bænk gravet ind i bakken. Det oplyses, at den stammer fra gammel tid, men ingen ved, hvorfor den hedder Fru Rumors bænk. Fra bænken var der en smuk udsigt ned mod Århusbugten.

Rævebakken: Nævnes første gang på skovkortene fra 1933.

Sadelmagerbakken: Ifølge skovrider Bangs notater har bakken fået navn efter en sadelmager, som i længst svundne dage fandtes hængt i et højt træ her. Skovfogeden gravede et hul under ham og skød ham ned.

Sadelmagerens spor: Fører til Sadelmagerbakken.

Silistria: Her har været vandmølle siden før 1661, da Gabriel Marselis købte Havreballegård. I et fæstebrev fra 1784 kaldes den *Ludvigs stampemølle,* og på Videnskabernes Selskabs kort 1789 kaldes den *Skindermølle,* den var senere kornmølle og i vort århundrede traktørsted indtil 1956. Om navnet *Silistria,* se under Varna (se Århus Stifts Årbøger, 1959, s. 49).

Silistriabækken: Bækken, der giver vand til den gamle mølledam ved Silistria. I en fortegnelse over stednavne fra 1926 kaldes den *Skelbækken.* Bækken var indtil 1906 skel mellem Århus og Holme-Tranbjerg kommuner.

Skambækken: Et gammelt navn for Varnabækken. Nævnes allerede i 1573. Skam eller Skammr betyder: kort, d.v.s. den korte bæk. I 1868 kaldtes den *Stampemøllebækken.*

Studenterhøjen: Det var tidligere almindeligt, at de nye studenter stævnede hertil og sang nogle sange. Skikken ophørte, da skoven voksede op og lukkede for udsigten over bugten. I 1908 beskrives udsigten således: »Herfra haves en prægtig udsigt til det stærkt bakkede landskab mod sydvest, medens man mod sydøst kan skimte havet langt ude«. Højen kaldes da også Studenterhøjen, og det anføres, at den tidligere kaldtes Horsevadbakken.

Søkkelsmose: Nævnes på en liste over stednavne fra 1926 som et gammelt navn for Pouls mølle. Mon ikke det har tilknytning til udtrykket »gå i søkk« om at synke i hængedynd?

Tusinddamsmose, Tussingdamsmose eller *Tudsedamsmose:* På skovkortene fra 1923 står der *Tusinddamsmose,* men på en liste over stednavne fra 1926 står der *Tussingdamsmose.* På et kort fra samme

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

år og på alle senere kort står der *Tudsedamsmose*. Tusinddamsmose kan være mosen med »tusind« små vandhuller (jfr. De tusind søers land). Tudsedamsmose kan betyde mosen med mange tudser, mens Tussingdamsmose formentlig er en skrivefejl.

Ulvegraven: Her har en tidligere skovfoged i Hørhavegården fanget ulve, og det siges, at den sidste ulv i Østjylland blev fanget i denne grav. Rester af graven fandtes indtil 1962 som et stort hul, men da det efterhånden var helt ødelagt, bl. a. fordi drenge brugte det som cykelbane, blev det tildækket.

Varnabækken og *Varnadam:* Bækken, der forsynede de gamle vandmøller med vand. Den udmundede i havet ved Varnamølle (se: Varna, under afsnittet Hestehaven).

Winges sti: I 1925 laves en ændring af en gennemgang til skoven ved sagfører S. Winges villa i Skåde. Det fremgår, at gennemgangen er anlagt allerede i 1893. Sagfører Winge og andre beboere havde her indgang til skoven og stien.

Skåde skov

Dette navn er også flere århundreder gammelt. Har navn efter Skåde by, hvis beboere havde deres kreaturer gående i skoven.

I Skåde skov findes følgende stednavne:

Blommehaven: I dag navnet på kommunens campingplads, der oprettedes i 1935, men navnet er meget ældre. Man har ment, at navnet var en udledning af »blomsterhave«, og at haven hørte til det i 1881 opførte skovfogedhus »Kossinghus«, der ligger ved siden af. Men skovfoged Axel E. Jensen, Moesgård, der havde sit barndomshjem i Hørhavegården, meddeler, at dette ikke er rigtigt. Blommehaven var ved gården, hvor nu vejen går forbi savværket. Det, man nu kalder Blommehaven, er gamle teglværksgrave. Her havde Marselisborg gods teglværk. For nordenden af de gamle grave lå ruinerne af et gammelt hus, der havde tilhørt teglværket. Her var der nogle få frugtbuske, og stedet blev kaldt »*Den gamle have*«.

Blommehøj: Skovrider Bang har med blyant tilføjet dette navn på et kort fra 1926. Et højdepunkt lige syd for Djævlekløften. Navnet findes ikke afsat på andre kort, hverken før eller siden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

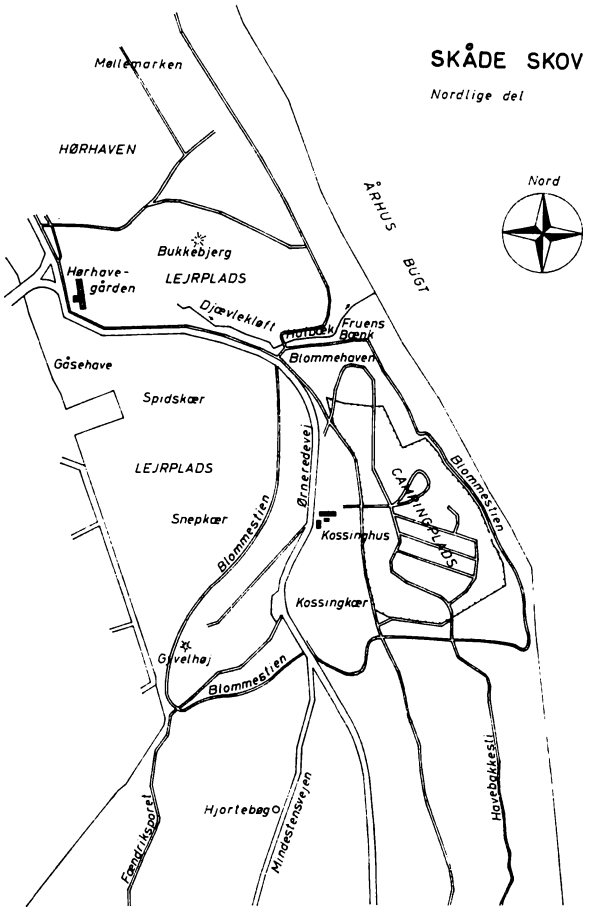

Blommestien: Natursti anlagt 1957/58, jfr. Naturstien i Havreballe skov.

Brokbakken: Brok = grævling. I 1926 boede der endnu grævlinger i bakken.

Den brune jord: Antagelig gamle lyngbakker. Skovrider Bang har i 1923 skrevet: »Jo længere vi rykker mod syd i skovene, des ringere bliver jordbunden og dermed træbestanden. Allerede i Kirkeskoven

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og Hestehaven ser man mindre heldige bakkepartier, pletvis i Thorskov bliver det endnu ringere, og i Skåde skov kulminerer elendigheden ved »Den brune jord««.

Bukkebjerg: En høj på Hørhavemarken. Var tidligere bevokset med ret store bøgetræer, men de blev fældet af tyskerne under besættelsen ca. 1943–44 for at skaffe plads til en kanonstilling. Skovfoged Jensen, Moesgård, fortæller, at navnet er fremkommet ved, at en af hans onkler en vinteraften skød en buk der, bar den ned til havet og sejlede den til Århus, hvor han solgte den for at skaffe penge. Han havde først forsøgt at få penge af skovfoged Jensens bedstefar, skovfoged Jens Andersen, men det var blevet ham nægtet.

Bæksporet: Sti langs bækken til det lige uden for skoven liggende hus: Bækhuset. Stien er første gang afsat på kortene fra 1933.

Djævlekløften, Hulbæk eller *Vagtmesterbækken:* Her skete i 1735 et mord på en vagtmester Helms. En bande »aftakkede folk, liderlige daglønnere og fordrukne personer« fra Århus drog på jagt efter brændevinstøj i Fulden. Hos Peder Hansen i Lille Fulden, hvor der ingen var hjemme, brød fyrene ind i huset og borttog en kedel, som mulig kun har været brugt til ølbrygning. Følgen blev, at en skare harmfulde bønder satte efter dem, bevæbnede med plejle og forke, indhentede dem i Marselisborg skov og dræbte en forhenværende vagtmester Helms. Det skete i Djævlekløften ved bækken, der derefter kaldes *Vagtmesterbækken.* Peder Hansen blev dømt til at halshugges og lægges på stejle og hjul, og dommen blev fuldbyrdet. Navnet *Hulbæk* kommer antagelig af gammeldansk »hol« eller »hola«, der betyder fordybning, kløft el. l.

I Demokraten findes den 18. februar 1953 et digt af Mailand-Hansen, skrevet over det gamle sagn om Djævlekløften.

Der går dybt inde i skoven
en bro, kun spinkel og svag,
men er du en smule forvoven,
du går dog derover i mag.
I tidernes morgen, da gik der
herunder en rivende strøm,
for den, som nu bækken betragte,
det lyder som sagn og drøm.

Fanden regered med mord og brand,
ej nogen med ham turde strides.
Han var til skade for det ganske land
– så efter sagnet det vides.
Da kom en ridder i plade og stål
og undsagde fanden brat.
Han havde sat sig til livsens mål
at dræbe ham selvsamme nat.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Men fanden tog den store sten,
som ligger i kløften nu.
Dog riddersmanden var ikke sen,
til ry og kamp stod hans hu.
Han undveg stenen og hug så til,
og stenen i kløften faldt!
Ude var Fandens djævelske spil.
Og efter ham blev kløften opkaldt.

Flade stykke, Det: Findes på skovkortene siden 1923.

Fruens bænk: Smukt udsigtspunkt. Farver Trauls Erichsen i Århus fortæller herom i et brev til skovrider Bang i 1928: »Det er en græsbænk, som blev anbragt på det smukke udsigtspunkt for den gamle fru Ingerslev, ministerens moder, som holdt meget af dette sted. I 1927 var der endnu en lille forhøjning tilbage. Jeg kan huske den helt tilbage til, da jeg som dreng færdedes i skoven i 1860erne«. Bænken omtales også i »Rejsehåndbog for Jylland anno 1870«.

Futterdal: Navngivet af skovrider Bang efter en lignende dal i Kalbygård skov. Navnet er afsat på kortene fra 1923.

Fændriksporet: Navngivet af skovrider Bang for at bevare det gamle fændriknavn.

Gåsehaven: Skovfogeden i Hørhavegården havde opsyn med godsets hørhave, og på hans jord lå også en stor gåsehave. Jfr. det tidligere anførte om -have.

Gyvelhøj: Ifølge skovrider Bang er navnet af nyere oprindelse og givet efter højens tilsåning med gyvel. Af skovkort fra 1923 og 1926 fremgår det, at området dengang var et markareal. Skovfoged Axel E. Jensen, Moesgård, oplyser, at højen oprindelig kaldtes »*Hørhavens store høj*«. Dette navn findes ikke på noget kort.

Hamborgsporet: Findes i nærheden af Jens Hamborgs mose (s.d.).

Havbakkerne: Bakkerne langs kysten i Skåde skov.

Havbakkesti: Sti gennem Havbakkerne. Er afsat på kortene fra 1899, men uden navn.

Hjortebøgen: Ifølge skovrider Bang blev den sidste kronhjort i skoven set her (ca. 1890). Skytten blev så forbavset, at han glemte at skyde. Men skovfoged Axel E. Jensen giver en helt anden forklaring.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

J. C. F. Pries, der var skovrider fra 1839 til 1885, havde to sønner, Carl og Arthur. Disse var ivrige jægere og havde opdaget en hjort i Skåde skov og gik efter den i lang tid, men uden held. Så tabte deres far tålmodigheden og udbrød: »Det bliver ikke til noget, før jeg får fat i den gamle muskedonner«. Det gjorde han, og hjorten faldt for tre pandeskud ved foden af dette træ, der derefter fik navnet Hjortebøgen. Skovfoged Jensen daterer begivenheden til omkring 1880. Skovrider Kj. Ladefoged har engang under en ekskursion hørt nogle gæster kalde den *Armbøgen*. Den har en stor sidegren, som en arm, der også får den til at se ud som et firetal.

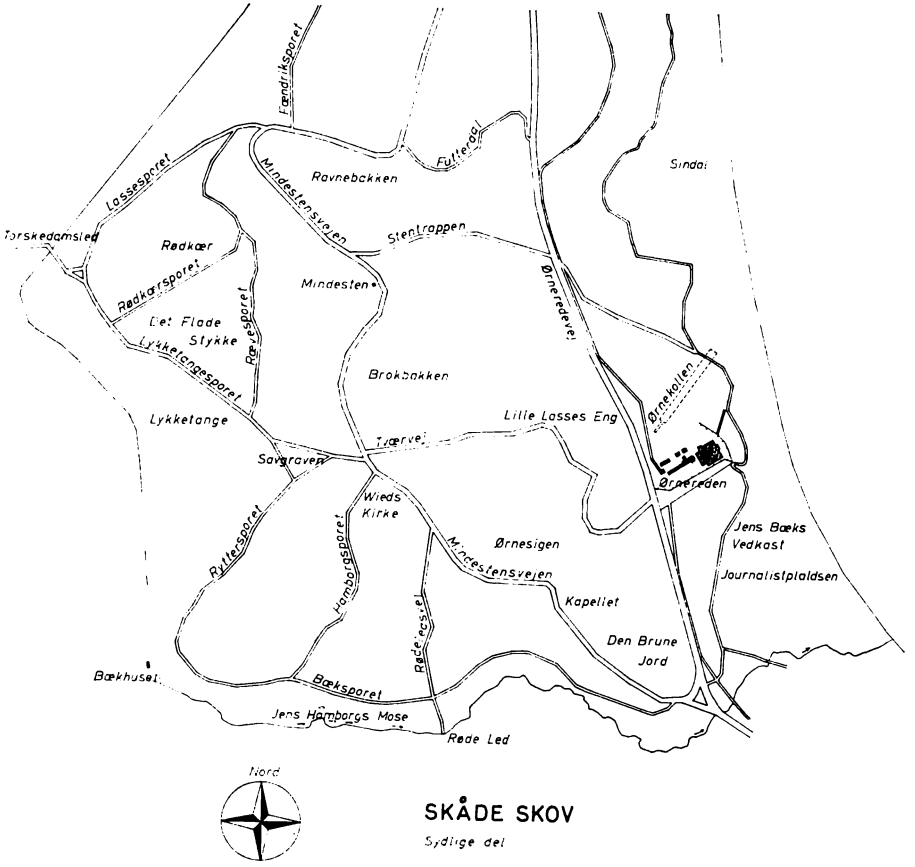

Hulbæk: Se Djævlekløften.

Hvolbæk: Djævlekløften, der omtales således i et fæstebrev fra 1784.

Hørhaven: Marselisborg gods' gamle hørmarker.

Hørhavegården: Skovfogedbolig opført i 1777. Skovfogeden havde opsyn med godsets hørhave. – Nu udlejet til privat beboelse.

Jens Bæks vedkast: En vedkast er en brændeplads. Ifølge skovrider Bang var Jens Bæk en brændetyv, der gemte tyvekosterne på dette sted. Men skovfoged Axel E. Jensen, Moesgård, har også en anden forklaring hertil: Jens Bæk var en hæderlig skovarbejder. Han havde haft det uheld ved træfældning, at nogle træer var væltet over i hinanden, hvilket fik skovrider Pries til at udbryde: »Det ligner jo en hel vedkast«. Det skal være sket i midten af 1870erne.

Jens Hamborgs mose: Navnet har formodentlig tilknytning til den umiddelbart vest for skoven liggende gård, der hedder Hamborg.

Journalistpladsen: Her holdtes i august 1901 et stort journalist-stævne, og pladsen har siden haft dette navn, der benyttes den dag i dag.

Kapellet: Navnet findes i en liste over stednavne fra 1926, men betydningen kendes ikke. Måske er det analogt med det under Wieds kirke anførte, f. eks. stilheden i skoven på dette sted.

Kossinghus: Skovfogedhus, opført 1881. Det har ikke været muligt at opspore, hvad »Kossing« betyder.

Kossingkjær: Se ovenfor om Kossinghus. På det pågældende sted skrider moræneleret ud mod havet, undertiden så hurtigt, at træstammerne spaltes ved roden, og den ene halvdel glider ud.

Lassesporet: Se Lille Lasses eng.

Lille Lasses eng: Skovfoged Axel E. Jensen, Moesgård, fortæller, at hans onkel hed Lars. Han var engang sendt ud for at slå græs mellem nogle planter – og han slog både græs og planter, og stedet fik navnet Lille Lasses eng. Lassebjerget og Lassesporet har navn efter samme Lars.

Lykketange og *Lykketangesporet:* Betydningen af navnene kendes ikke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mindestenen og *Mindestensvejen:* Stor kampesten til minde om Marselisborgs ejer, justitsråd C. P. R. Ingerslev, der ejede Marselisborg fra 1832 til 1864. På stenen står: »Denne Steen er Aar 1866 reist for Casper Peter Rothe Ingerslev til Minde om hans utrættelige Virksomhed i det offentliges Tieneste«.

Møllemarken: Navnet er tilføjet af skovrider Bang med blyant på et kort fra 1926. Det må formodes, at marken har hørt til den nærliggende Silistria mølle.

Ravnebakken: Navnet kendes tilbage til 1908.

Rytterspor et: Findes første gang på skovkortene fra 1933. Oprindelse ukendt.

Rævesporet: Stien findes på kortene fra 1899 og senere, men først med navn i 1933.

Røde led: Ved grænsen til Moesgård skov.

Rødeledsvej: Vejen er afsat på alle kort siden 1899 og fra 1923 med navn. Vejen slutter ved »Røde led«.

Rødkær: Kendes fra 1923, men oprindelse ukendt.

Rødkærsporet: Fører gennem Rødkær.

Savgraven: En grav, hvorover der savedes planker af kævler.

Sindal: I et regnskab fra 1895 staves det Singdal, men på alle skovkort står der Sindal. Betydningen kendes ikke.

Snepkær: Tilholdssted for snepper. Navnet kendes tilbage til kortene fra 1899. Staves undertiden Snipkær, hvilket er jysk.

Spidskær: »Det var et spidst kær, som min far lod dræne, og i min barndom dyrkede vi grøntsager der« – ifølge skovfoged Axel E. Jensen, Moesgård.

Stentrappen: En stejl, stenet vej.

Torskedamsleddet: Uden for skoven findes Torskedam. Nogen forklaring på navnet kendes ikke. Navnet nævnes i en overenskomst i 1906.

Tværvej: Findes på kortene siden 1909 og med navn fra 1923.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

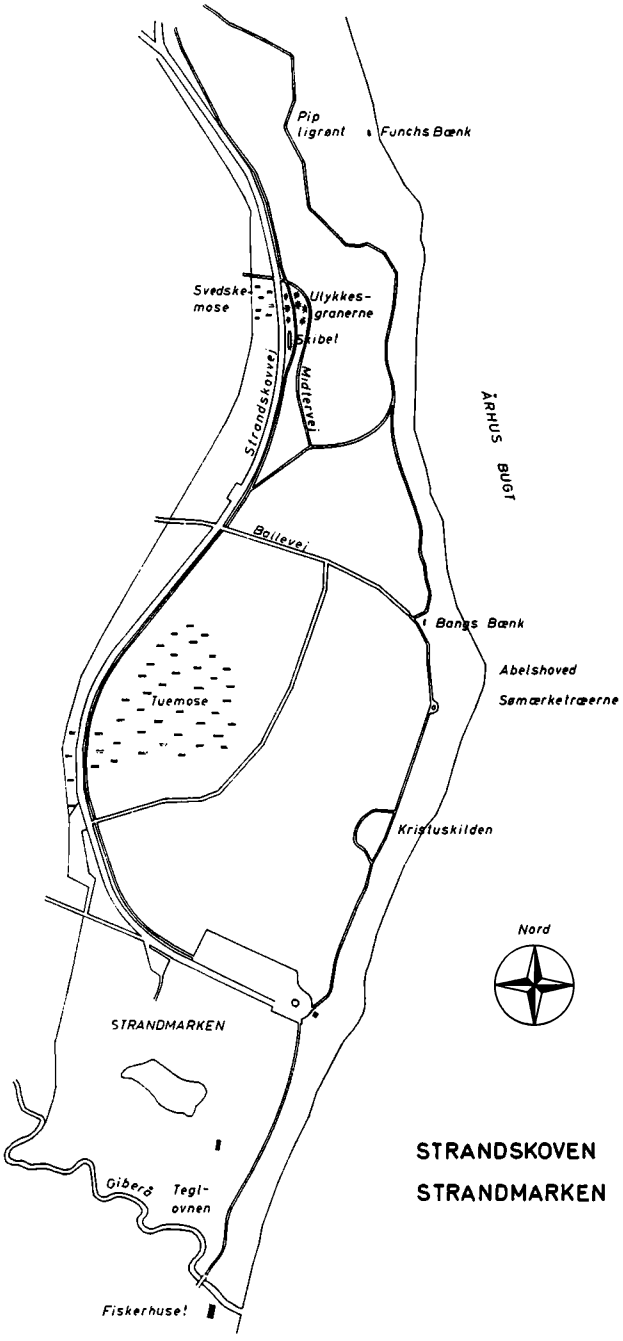

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vagtmesterbækken: Se Djævlekløften.

Wieds kirke: Under en ekskursion faldt fabrikant Wied i begejstring over de mægtige graner, der stod på begge sider af vejen og sammenlignede dem med en domkirke. Navnet findes ikke på noget skovkort.

Ørnekollen: Skihopbakke lige nord for restaurant Ørnereden. Den blev indviet i 1952, men nedbrudt igen i 1962.

Ørnereden: I et stort træ syd for det sted, hvor restaurant Ørnereden nu ligger, fandtes tidligere en rede med havørne. På et kort fra 1924 er markeret, hvor træet stod. Skovfoged Axel E. Jensen kan fortælle følgende: »Skovrider Pries' søn, Carl, og min fader, skovfoged Anders Jensen, var brutale nok til hver sommer at tømme reden for unger. Pries havde en lang brandhage, og med den kunne han nå de underste grene på bøgen. Så klatrede han op og smed ørneungerne ud. Imedens stod min far vagt for at skyde den gamle ørn, såfremt den skulle vende hjem, medens plyndringen foregik«. Det formenes, at det var i årene omkring 1875. Andetsteds fortælles, at den sidste ørn blev nedlagt i 1877 af skovrider Pries' søn efter en drabelig kamp mellem den store, anskudte fugl og den unge jægers hund.

Restaurant Ørnereden blev opført 1909. Før den tid var der servering fra nogle træskure.

Ørneredevej: Hovedvejen gennem skoven fra Strandvejens ophør til Ørnereden.

Ørnesigen: Moseagtig område. Sig = sur, sumpet jordbund.

Strandskoven

I 1935 købte Århus kommune en del af Moesgård skov, og da det ville være misvisende fortsat at kalde dette stykke skov for Moesgård skov, indstillede skovrider Bang til byrådet at give det et andet navn og foreslog forskellige navne. Den 1. oktober 1936 vedtoges det at kalde skoven for Strandskoven og den syd for liggende mark for *Strandmarken.*

I samme møde besluttede byrådet at bevare de gamle stednavne i denne skov. Disse navne er:

Abelshoved eller *Abildhoved:* Navnet kendes allerede i 1783, da pynten kaldes Abelshoved. I 1817 hedder den Abildeshoved. Forleddet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kommer af abild = æbletræ og -hoved anvendes ofte om kystfremspring.

Ballevej: Jfr. Ballehage i Thorskov.

Bangs bænk: I skovbrynet ud mod Strandmarken, opkaldt efter professor Bernhard Bang, som under sine mangeårige sommerophold havde et meget yndet opholdssted her. Bænken findes ikke på noget kort.

Funchs bænk: Opkaldt efter fuldmægtig Funch hos kammerherre Dahl på Moesgård. Funch lod den første bænk anbringe her omkring 1875.

Giber å: Danner skel mellem Strandmarken og Moesgård skov. Giber kan betyde gab.

Kristuskilden: Kilde, der blev opdaget af I. P. Muller, der i 1935 udgav en bog med titlen »Lourdes-Miraklernes Hemmelighed og Kristuskilden ved Moesgård«. Der var de første år herefter meget stor tilstrømning af mennesker til kilden, da det forlød, at vandet havde undergørende virkning.

Midtervej.

Pipligrønt: Et vådt, moseagtigt parti.

Skibet: Fredet, langstrakt dysse. Ligner grunden af et stengærde. Den hypotese har været fremsat, at det skulle være en begravelse i et vikingeskib.

Svedskemose: Oprindelse kendes ikke. Navnet skal måske rettere være Svenskemose og gå tilbage til svenskekrigenes tid.

Sømærketræerne: En gruppe store bøgetræer, der stod på Abelshoved. Træerne blev ødelagt under besættelsen, da tyskerne foretog sprængning på stranden neden for af en del beskadiget ammunition fra havnekatastrofen i Århus.

Teglovnen: Ruin nær stranden. Rest af et gammelt teglværk.

Tuemose: En mose med en mængde tuer.

Ulykkesgranerne: Skovrider Bang har oplyst, at under første verdenskrig havde skovrider Pries under fru Dahls (Moesgårds ejer) fravær afdrevet dette stykke skov med gamle bøgetræer til fruens store sorg.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I stedet blev der plantet gran. Hun benævnte siden stedet Ulykkesstedet eller Ulykkesgranerne. Sidstnævnte benævnelse bruges endnu i dag om stedet, selv om der nu igen er en bøgebevoksning.

***

Det er mit håb med denne fortegnelse at have bevaret de gamle såvel som de nyere stednavne for eftertiden og medvirket til, at de fortsat benyttes. Jeg har søgt at få alt med, som findes på gamle kort, i regnskaber, breve m.v. i skovens arkiv, Marselisborg gods' arkiv m.v., men jeg er fuldt ud klar over, at listen ikke er udtømmende. En del af navnene kan måske forklares nøjere og bedre ved en yderligere gennemgang af arkivalier og gamle kort.

En del af stednavnene henfører til begivenheder, der har fundet sted i skovene inden for de sidste 50–100 år, f. eks. Pigens mose, Sadelmagerbakken, Guldsmedens spor m. fl. Skulle der blandt læserne findes nogle, som kender nærmere til disse eller andre begivenheder med tilknytning til stednavnene, vil jeg være taknemlig for oplysninger herom.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Træk fra Hasle skoles barndom og noget om dens lærere

Ved *Rasmus Bendixen*

Hvornår der er begyndt undervisning af ungdommen i Hasle, kan ikke siges; men der har vel allerede i den senere middelalder været sædedegne, der ligesom præsten fik en gård udlagt og i øvrigt levede fuldstændig som bønder.

I 1539 bestemte Kristian III, at landsbyer, som lå »noget nær købstæderne, skulle tage sig degne af skolerne og lade dem få den sædvanlige rente for en hjælp at studere med«. Senere, »alle sogne, som lå på 2 mil nær nogen købstad, skulle have deres degn af skolerne«. Omkring 1550 var der lagt 12 degnekald til latinskolen i Århus, og senere kom flere. Hasle, som var den landsby, der lå datidens Århus nærmest, må da formodes at være en af de første, der har fået en af disse skoledegne.

Løbedegnene, som de efterhånden kaldtes, var upålidelige folk. De gik i latinskolen fra små drenge til voksne mænd for at læse latin og græsk og andre livsfjerne ting og levede dertil i usle kår, som nødte dem til allehånde kneb for opretholde livet. De behandledes elendigt med en uhyre råhed og brutalitet både af lærere og ældre elever. Skarnsstreger og upålidelighed blev da et af deres karaktertræk, og når de i 15-16 års alderen blev sendt ud i menighederne som degne, åbnede der sig rige muligheder for at vise deres lyder, og det gjorde de ofte i rigt mål. At de samtidig horede, stjal, gjorde falske løfter og bedrog folk, var onder, man vel kunne finde sig i for en tid, men som i længden gjorde dem forhadt blandt folk. Et gammelt mundheld, der stammer fra den tid, sagde: »Man faar ej andet af degne og duer end lokkede møer og skidne stuer«.

Ofte sad menigheden i kirken søndag efter søndag og ventede på, at fyren skulle komme; men han udeblev. Sagen var, at når skoledegpå landet til bønderne, fik han også afsmag for latinen og foretrak at rejse rundt og leve højt hos dem, der ville give ham mad og drikke,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

især det sidste, glemte han sin gerning. I flere uger kunne han ture omkring fra sted til sted, før han fandt for godt at synge i kirken. Boglig kunnen var underordnet for en degn i tiden mellem reformationen og enevælden. Efterhånden indløb der så mange klager til kancelliet over »at en part af degnene var så vankundige og ulærde, at de ikke kunde læse eller skrive, meget mindre at synge eller forstå latin, som en sognedegn bør vide«, at man 1562 så sig nødsaget til at udstede en forordning om, at ingen degn måtte kaldes, »uden han kan læse og skrive og er så skikkelig i latin, at han udi alle høje fester kan synge al messen på latin efter ordinansens lyd og ellers hver søndag om året officium og alleluia på latin«.

Tæt op til 1700 ernærede mere end 15 % af degnene sig som hovbønder, idet deres løn kun bestod af fra 3 til 5 tdr. korn, foruden nogle brød, ost, fårelår, eller hvad bønderne kunne yde dem som nannest. Efter halvandet hundrede års jammer, kamp og klage lykkedes det endelig i slutningen af 17. århundrede købstædernes nabosogne at slippe af med løbedegnene fra skolerne. Der blev nu efterhånden oprettet skoler og ansat skoleholdere overalt.

Skolevæsenet i det 18. århundrede indskrænkede sig dog i almindelighed til religionsundervisning, og kun ganske få lærte skrivning eller regning. Godsejerne var for størstedelen imod det hele, dels af økonomiske grunde, dels af frygt for de sociale følger; hvis bonden blev for oplyst, ville han få flere vanskeligheder med ham. Først efter skoleloven 1814 tog udviklingen fart; men man skal dog helt hen imod 1860-70, før man kan tale om nogen egentlig fremgang i skoleundervisningen. Efter anordningerne var fagene: »Kristendom, læsen, skriven og regnen«. Religionen skulle også dyrkes i kirkerne, idet det efter loven var en pligt for børn over 12 år at møde til gudstjenesten.

Skolestuen på landet bestod kun af ganske få fag hus, hvor skolestuen gik igennem i hele husets bredde og havde fastspigrede vinduer. Her sad børnene ved lange borde, og i nærheden af katederet – hvis et sådant fandtes – var anbragt en spytbakke til at optage degnens sorte mundvand. Skolegangen foregik om vinteren, da børnene ikke kunne undværes i hjemmene om sommeren. Ved »sandbordet«, et bord dannet som en flad kasse bestrøet med sand, sad de mindste drenge og piger og skrev bogstaver i sandet med en pind.
nen fik luft under vingerne fra sit forhutlede liv i byen og kom ud

Datiden lærere havde et arbejde, som nutidens vel knap forstår, nemlig at skære penne, hvorfor en velsleben pennekniv hørte med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til degnens udstyr. Stålpennen blev opfundet i England 1803, men blev først almindelig i danske landbyskoler omkring 1850. Lærernes kundskaber var ofte meget middelmådige. Læreren i Hadbjerg måtte, fordi han »ikke skrev smukt og rigtigt« lide et fradrag i sin løn på 8 td. byg, indtil skolekommissionen måtte finde, at han deri har nået den manglende duelighed«. Lærer Marius Pedersen i Lisbjerg (1816-1847), svarede, da han blev spurgt, hvordan en menneskesjæl så ud, at den måtte lignes ved røgen fra en pibe tobak.

En gammel nu forlængst afdød mand har fortalt mig træk fra sin skolegang i Lisbjerg i 1850'erne:

»Skolestuen havde lergulv, hvori der var store huller; der blev kun fejet gulv ved højtidelige lejligheder, og snavset blev da fejet ned i hullerne. Den rengøring måtte vi børn skiftevis foretage, og så var der en støv, så vi ikke kunne se hinanden, for vinduerne kunne jo ikke lukkes op. Fodbeklædningen bestod jo af de store træsko, vi altid gik med; der var ikke nogen skiften, så man forstår, der støvede, når der en enkelt gang skulle fejes«.

Læreren hed Søren Johansen (f. 1795 i Koldt, kld. til Lisbjerg 1851, d. 1871); om ham fortalte han: »Han gik altid med en stor hue på hovedet, hans frakke var af vadmel og af en ubestemmelig farve; den var stor og lang med store udvendige lommer, som vi havde fornøjelsen af at fylde med alskens ting, lige fra madrester til hestepærer hentet friske fra stalden. Dertil havde han store træsko på fødderne. Han gik gerne frem og tilbage på gulvet med en bog i den ene hånd og tampen i den anden. Altid holdt han et forfærdeligt styr med os; jeg har ofte hørt ham sige: »Jeg skal Fanden gale mig lære jer i Satans unger«, og så brugte han tampen i flæng på onde og gode, til han træt og udaset sank om i sin stol; om det var fortjent eller ufortjent var uvæsentligt.

Men en dag gik det galt. En af de største drenge skulle have en ordentlig omgang af tampen, og degnen tog, som han plejede, drengens hoved mellem sine ben, og så skulle det rigtig gå løs med tampen; men drengen var for stærk, han løftede degnen fra gulvet og brasende ud gennem døren med ham på nakken gik det i fuld fart med hele klassen bagefter til smededammen, hvor degnen blev kastet af, hvor dammen var dybest. Vi fik mange klø, men trods dét var det os en stor fornøjelse at drille degnen, så han blev vred«. Tampen, som aldrig forlod ham, bestod af et indtørret kønslem af en tyr. Den gamle mand sluttede gerne sin beretning med at sige: »Do ka fanme trow, den ku slå«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lyngby seminarium.
Efter Illustreret Tidende 1865.
Efter Trap 3. udg. bd. 5.

Lærernes pædagogiske evner og hele deres undervisningsform må vel også bedømmes ud fra deres uddannelse på seminarierne, og den var ofte mangelfuld. Seminaristerne skulle opdrages til oplyste bønder, der stadig skulle ligne den stand, de hovedsagelig skulle undervise. Seminarierne lå meget isolerede ude på landet, og de ydre vilkår var ikke gode. Således havde Lyngby seminarium på Djursland (oprettet 1812, nedlagt 1874), hvorfra den omtalte lærer Johansen og de fleste af lærerne i Hasle i dette tidsrum var udgået, indtil 1842 kun eet klasseværelse, hvor eleverne sad med front mod hinanden ved to lange borde.

Som helhed kan det siges, at den danske lærers vilkår var slette i 1840-50'erne. Der var ikke mange chancer for udvikling. Mange lærere levede næsten som fattige husmænd, og de nød heller ikke stor anseeelse. Endnu omkring 1840-50erne kunne det ske, at gårdmændene kaldte »degnen« for »unyttig almisselem«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det ser ud, som Hasle tidlig har frigjort sig for løbedegnenes tyranni. Allerede 1724 blev den første degn kaldet til »Hasle, Scheibye og Lisberg Menigheder« og tillige skoleholder for Hasle og Åby sogne.

Niels Isachsen Schanderborg (Nicolaus Issaci Buxenius).

Niels Isachsen blev født 1703 rimeligvis i Skanderborg. Det var ikke sjældent, at en mand, når han forlod sin fødeby, tog navn efter den. Skanderborg kirkebog begynder først 1726, så her kan ingen oplysninger fåes om hans fødsel, men faderen hed Isach Nielsen. I Århus Domsogns kirkebog står: »Anno 1725 d. 6. Iuny blefur trolofuede Ærlig, Velagte, og Vellærde Niels Isachsøn Degn til Hasle, Scheibye og Liisberg Sogne, og Ærlig og Gud Elskende Metthe Nielsdaatter i Aarhuus for hvilche at det uden nogen fare Kunde skee være forlofuere disse efterskrefne, som de egenhændig bekræfter.

Isach Nielsen. *I. I. Braes.*

I margenen står anført, at han er kopuleret i Hasle; men Hasle kirkebog har intet herom, idet den først begynder 1762.

Niels Isachsen Schanderborg blev student fra Århus 1723, 21 år gammel, og blev kaldet til degn i Hasle, Skejby og Lisbjerg menigheder og skoleholder for Hasle sogns ungdom d. 24. juni 1724. Han blev således den første kendte fastboende degn i Hasle.

Men Niels Isachsen synes at have været en i alle måder usympatisk, uduelig, doven og uregerlig person, der efterhånden har tyranniseret såvel præst som menighed. Ingen har turdet sige ham imod eller bebrejdet ham noget af frygt for gengældelse, der til tider kunne gå over til kropslig overlast.

I mange år fandt man sig i den uduelige og uregerlige degns regimente; men endelig brast tålmodigheden, og fire af gårdmændene i Hasle satte sagen i gang ved at sende sognepræsten Th. Barfod (1728–43) følgende skrivelse (Galten, Houlbjerg, V. Lisbjerg, Hasle justitsp. 1738–69, fol. 200):

»Velærværdige og velædle hr. Th. Barfod!

Da vi nu i mange år med megen fortrydelse og større skade have erfaret og oppebåret degnen her i byen, Niels Isachsen Schanderborgs onde sande opførelse og slette både i og uden for kirken og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hans ganske embede, kan vi ikke længere efterlade Dem, vores kære sjælesørger, at tilkendegive, at han forretter degneembedet meget slet og uforsvarligt, idet han ikke kan begynde, mindre udføre en salme i kirken, således at menigheden intet fornøjelse kan udfinde, hvorved den vedbørlige andagt meget betages. 2) Befindes det ikke sjælden, at han kommer drukken i kirken og derunder anstiller sig meget sælsom, ja så snart præsten begynder, alletider går ud af kirken. 3) Er dette det beklageliste og værste, at vores unge børn, som skal undervises i Guds ord og deres kristendom ikke af ham kan blive informeret, da der udi byen er ingen anden skoleholder, så at vi fattige mænd desformedelst haver på belejlige tider af året måttet holde en anden person til dem fra Århus, og have han ej heller i de første 10 år ikke katekeret for ungdommen eller overhørt dem i kirken, men når der til af prædikestolen er bleven advaret, og ungdommen til den ende kirkegulvet opstillet, haver han uden allermindst at foretage, vist dem af kirken. Altså ønskede vi gerne, formedelst ovenanførte og andre af ham onde forøvede gerninger og forargelser i menigheden, at blive ham endtlediget, hvorom vi udbeder Deres velærværdigheds gode assistance og forbliver velærværdig og vellærde hr. Barfods ydmygste tjenere.

Hasle d. 8. aug. 1742.

Christen Laursen, *Rasmus Pedersen,*
Michel Lasen, *Rasmus Sorensen.*

Forestående i dag til mig indkomne klagemål remitteres ydmygst til velædle, velærværdige og højlærde hr. stiftsprovst mag. Fr. Nannestad gunstige foranstaltning.

Hasle d. 8. aug. 1742.

Thomas Christensen Barfod«.

Man forstår vel næppe, at initiativet til angrebet på degnen kommer fra bymændene og ikke fra præsten. Grunden hertil må måske søges i, at pastor Barfod – foruden at være en uhyre beskeden og fredsommelig mand – i flere år havde været meget svagelig og de sidste år måttet lade sit embede passe ved hjælpepræster, og måske har han ikke i længere tid været rask nok til at overvære en gudstjeneste i kirken.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pastor Barfod sendte nu bymændenes klage til stiftsprovsten uden kommentarer, og denne, der kendte forholdene i Hasle, sendte den videre til biskoppen og stiftsbefalingsmanden således:

»Deres exellence højædle og velbårenhed hr. stiftsbefalingsmand og velædle og højærværdige hr. biskop!

Menighedens billige besværinger over degnen i Hasle, Skejby og Lisbjerg sogne Niels Isachsens store og enhver kendelig ubekvemhed til embedet, utilladelige forsømmelse i embedet og grove forargelser både inden og uden embedet, som det her forestående udviser, indstilles han til Deres excellence og højærværdigheds formående kraftige og hastige ordning i følge af den allernådigste forordning om skolerne på landet af 23. jan. 1739 dens 2. art., og det så meget mere som den nyt opbyggede skole i Hasle er unyttig, så længe her endnu anførte klagemål ikke med flid bliver undersøgt, og sagen alvorlig afgjort. Forsikrer mig altså derom, at der uden ophold bliver fornødne anstalter føjet til forargelser med nidkærhed at forekomme og afskaffe, så forbliver,

Deres excellences og højærværdigheds forbundne tjener.

Århus d. 10. aug. 1742.

Friderich Nannestad«.

De Hasle bymænd blev nu betænkelige ved, hvad de havde sat i scene, og i deres skræk for, hvad degnen kunne finde på at foretage sig imod dem og præsten, når han blev klar over, hvad de havde foretaget sig imod ham, søgte de nu kongen om, at degnen måtte blive fængslet, mens sagen stod på, da han gentagne gange havde truet såvel dem som præsten »på liv og ild«, hvis de vovede at foretage sig noget imod ham. En mængde skrivelser gik nu frem og tilbage mellem provst og biskop, amtmand, dommer og kancelli og sluttede med følgende fra kongen:

»Christianus Sextus

Vor synderlige bevågenhed tilforn, da I for Os allerunderdanigst haver andraget, at stiftprovsten mag. Friderich Nannestad som provst over Hasle herred, har leveret Eder den udi Eders forestilling indlagte besværing og klage fra en del Hasle sogns indbyggere anlangende den i bem. Hasle, Skejby og Lisbjerg sognes nuværende degn

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og skoleholder, Niels Isachsen Schanderborgs uskikkelige og udueligh-ed i sit embede samt ugudelige liv og levned både i og uden hans embede, så at det skal være højst fornødent, at slig et ondt og forargeligt menneske på det yderste burde straffes.

Men I derhos allerunderdanigst formener, at både sognepræsten og klagerne samt vidnerne bliver sat i al for stor frygt og fare, dersom sagen imod bemeldte degn ikkun blev begyndt af suspensation, såsom han for trende år siden skal have truet at ville gøre ulykke på personer eller sætte ild på deres huse, som foretog sig noget imod ham; thi er hermed Vores allernådigste vilje og befaling, at I føjer den anstalt, at bemeldte degn Niels Isachsen Schanderborg ved sagens begyndelse straks bliver arresteret.

Derefter I Eder allerunderdanigst har at rette; befalende eder Gud.

Skrevet på Vort slot Christiansborg i Vores kongelige residensstad København 2. nov. 1742.

Under Vor kongelige hånd og signet

Christian R«.

Efter flere omstændigheder blev sagen overdraget til byskriveren Peter Ponich, »som nu for tiden bor her i Århus og er allerunderdanigst beskikket prokurator ved aller over- og underretter her i Århus, der sig sagen, når han derom anmodes, påtager og udfører«.

Den 6. december var tingdag, og følgende er indført i tingbogen pag. 199.

»Jens Mørch, kongl. maj. birkedommer til grevskabet Marselisborg og herredsfoged til Lisbjerg herred, gøre vitterlig, at prokurator og byfoged i Horsens og landfiskal i Århus stift, hr. Thomas Mawors hans vegne med lovlig 8 dages kald og varsel for ovenmeldte Lisbjerg herreds ting at møde onsdag d. 12. december førstkommende, stævnet Niels Isachsen Skanderborg, sognedegn for Hasle, Skejby og Lisbjerg menigheder samt skoleholder udi Hasle, nu anholdt udi standen arrestkammer i Århus. Vidner, som både sætter og uden stævnemål møder at anhøre og på spørgsmål at svare angående hans onde og forargelige liv og befundet både i og uden hans embede i den tid, han har været degn, det være sig drukkenskab, slagsmål og brutaliteter samt forsømmelse og uduelighed til og i hans tjeneste-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

embede, item trusels- og undsigelsesord både imod præsten, velærværdighed hr. Thomas Barfod i Hasle, og andre, og endelig angående hvad renommé han sig både i og uden by har efterladt med alt hvad videre deraf kan dependere og vidnerne for retten kan forklare og blive tilspurgt om.

Herom at vidne stævnes til forberørte tid og sted under faldsmåls straf møde Jens Sørensen, Jesper Jensen, Jens Christensen, Simon Nielsen, Christen Andersen, Rasmus Nielsen, Peder Povelsen, Rasmus Sørensen, Søren Jensen, Peder Mogensen og Jens Jensen, alle af Hasle. Rasmus Sørensen, Søren Sørensen Lyng, Povl Christensen, Mads Rasmussen Bunde *), Peder Lassen, Jens Jensen, Peder Christensen, Christen Lassen, Christen Christensen og Jens Nielsen, alle af Skejby. Og Christen Pedersen, Jens Pedersen Bunde, Frands Nielsen, Søren Jensen, Peder Rasmussen, Peder Sørensen, Anders Offersen, Jens Kiær, Peder Sørensen Lassen, Søren Nielsen, Rasmus Nielsen, Rasmus Rasmussen, Christen Lassen, Jesper Envoldsen Møller og Jens Christensen Møller, alle af Lisbjerg.

Item Anders Nielsen, Peder Nielsen Møller, Povl Nielsen, Rasmus Mogensen, Peder Nielsen, Anders Rasmussen, Rasmus Christensen, Rasmus Nielsen, Niels Pedersen og Niels Nielsen Holm, alle af Terp by.

Eders sandhed ædelig at forklare og på spørgsmål at svare for processens skyld da meddeles dette stævnemål for velærværdige hr. Thomas Barfod i Hasle, hvad efter citanten et lovskikket tingsvidne agter beskreven at erhverve.

Holme d. 3. dec. 1742.

I dag af os forkyndt for Niels Isachsen Schanderborg og ham kopi leveret, så sandt hjælpe os Gud og hans hellige ord.

J. Andersen, Thomas Jensen«.

Senere, men under samme dato, ses det, at stiftamtmanden fik følgende brev indført i tingbogen, fol. 200.

»Signor Peter Ponich.

Efter at byfoged Mawors i Horsens under 20de hujus af mig og biskoppen blev beordret på sit embedes vegne som landfiskal at aktionere degnen for Hasle, Skejby og Lisbjerg sogne Niels Isachsen

*) Bunde må være en skrivefejl; han hed kun Mads Rasmussen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Schanderborg formedelst sin uduelighed og uskikkelighed samt forargelige opførsel både i og uden sit embede med videre, og vi derhos havde communiceret ham til os under 2den hujus ergangne kongl. allernådigste resolution, at hans person ved sagens begyndelse måtte arresteres, er mig fra bemeldte byfoged Mawors d. 22de ejusdem indberettet, hvorledes han formedelst forhindringer af adskillige andre sine embedsforretninger ved skrivelse under dato har commiteret Eder til bemeldte sags udførsel; thi bliver Eder til den ende her indlagt tilstillet såvel verificeret kopi af højstbemeldte hans majst. allernådigste befaling som og en del af Hasle sogns indbyggeres gives til sognepræsten hr. Barfod indgivne besværing angående merbemeldte degns forargelige forhold med hans og stiftsprovstens påtegninger tillige med 2de attester betræffende til bemeldte Schanderborgs forøvende trusler og undsigelser imod berørte sin sognepræst og endelig kopi af oftbemeldte degns til ham udgivne forpligt for sin imod ham erviste formastelige og ubesindige opførsel, forbliver eders tjenstberedvillige

J. Benzon.

Århus d. 29. nov. 1742.

Ny tingdag, onsdag d. 12. dec. 1742.

Sr. Ponich fremlagde et ham fra hans excell. hr. stiftsbefalingsmand Jacob Benzon, dato 29. passato tilskreven brev med de til denne sag henhørende dokumenter, nemlig en af hr. Thomas Barfod indgivne klagemål over degnen Niels Isachsen Schanderborg, samt velædle hr. stiftsprovst Fr. Nannestads påtegninger og henstillelse til stiftamtmanden og biskoppens nærmere foranstaltning, og endelig kopi under højstbemeldte hr. stiftsbefalingsmands hånd af kongl. allernådigste resolution de dato 2. nov. sidstleden, som befaler, at forberørte degn Niels Isachsen Schanderborg ved sagens begyndelse straks skulle arresteres, hvilke dokumenter sr. Ponich begærede for retten læst og tilført, så om og skete.

Hvornæst Ponich deklarerede, at han udi højstbemeldte hans excellence hr. stiftsbefalingsmandens navn havde været hos den udi Århus arrestkammer d. 26. nov. sidstleden indsatte degn og skoleholder Niels Isachsen Schanderborg for at indhente hans svar, om han sig selv med forsvar i sagen ville forsyne, i hvis mangel stiftamtmanden ville ordinere ham en god mand, som sagen og hans tarv på hans vegne kunne beobagte, hvorpå Ponich udi vidnebyrds

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

påhør fik det svar, at han sig selv dermed ville forsyne, hvorved det og har haft sit forblivende indtil sidst afvigte lørdag, da forberørte Niels Schanderborg tilskrev Ponich, at han ville gå til stiftsbefalingsmanden og bede ham at ordinere sig en, som sagen på hans vegne kunne antage med videre efter seddelens indhold, som sr. Ponich producerede og begærede akten tilført, som og skete. Og som det ikke har været muligt i sådan en hast at få en bekvem og lovkyndig mand der til ordineret.

Samme mand og billigen bør have tid til gøre sig sagens omstændigheder i fortiden bekendt, så på det Niels Isachsen Schanderborg ikke skal besvære over retten eller rettens overilelse, ville sr. Ponich ikke i dag videre fortfare med denne aktion, omendskønt en stor del af de indstævnede vidner her for retten er mødt, men lod sagen bero til næste ret efter forestående julehelg, til hvilken tid han begærede de indstævnede vidner tilholdt at møde for retten.

Retten gav atter at forstå, at siden han ej har ladet fremstille den arresterede Niels Isachsen Schanderborg til genmæle eller viser nogen forsvar for ham at være beskikket, altså beholder arrestanten og vedkommende på hans vegne deres lovlige indsigelse imod alt, som i dag er fremlagt og proponeret contra bemeldte Niels Schanderborg, hvilket og tilstod, og blev da sagen efter begær opsat til næste tingdag efter julehelg«.

Efter megen diskussion og kværulanteri fra degnens side fik han i løbet af januar 1743 beskikket en forsvarer.
blev birkedommeren ved Clausholms, Rosenholms og Vosnæsgårds birker, Anders Astrup, og 6. februar kom der for alvor gang i sagerne:

»Retten æskede parternes sidste fremsatte [og] resolverede således: Siden 4 af Hasle bymænd skal have underskrevet den fremlagte klage, så er de oprigtige sognemænd de nærmeste, som bør og kan vidne om samme degnen tillagte beskyldninger, og derfor bør stilles til forhør.

Birkedommer sr. Astrup var mødt på den beskyldtes vegne, og førend videre blev foretaget, producerede et ham fra den arresterede degn tilkommen skrivelse af gårs dato, som nu her ved tingstedet blev leveret, hvilket han begærede læst og akten tilført, som også skete«.

*

Degnens skrivelse, hvori han udbad sig kontrastævning mod sine anklagere, lød således:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»Velædle seigneur Astrup!

1. I anledning af min (gud bedst bekendt) uskyldige arrest under hin hårde vinters hjerte, ikke kan begribe, hvorledes det har sig, at jeg ikke alene selv derunder må krepere, mens det, som muligt kan være efter, uskyldig at lade min hustru og børn lide mangel for livs ophold såvel af det fortjente som ufortjente.
2. Min tjenst begæring er til den, at så jeg ved ikke og så ligeledes ikke må nyde nogen tilladelse i at møde på tinget mod mine anklageres beskyldninger, De da ville, som den, der af høje øvrighed persvaderet til min forsvarer, udsteder en stævning contra præsten hr. Barfod i Hasle samt de underskrevne, som skammelig har beskyldt mig.
3. Endelig udbedes tjenstlig, at velædle s. ville ved Deres ankomst gøre mig den ære at tale et par ord med mig til sagens nøjere oplysning. Denne sinde er tiden for aften skyld mig for kort at tilmeldte Dem noget videre. Hvornæst al guddommelig velsignelse er ønskelig af velædle seigneurs tjenstskyldige tjener,

af Århus arrest d. 5. feb. 1743 i kendelig gunst

N. I. Schanderborg«.

»og da han fornemmer end en af de indstævnede vidner er mødt, ville han ej opholde retten med at begære opsættelse til kontrastævnings tagelse, så han, til sagen er kommen noget videre fort, holdt ufornøden, dog formodede det ikke bliver ham afskåren imidlertid at fremsætte, hvad qvæstioner han til sagens oplysning finder fornødne, enten det måtte anrøre præsten, velærværdige hr. Thomas Barfod, eller andre, så længe der ikke derefter offensive gøres sag imod ustævnede, men alene fremsattes for at få et ret oplysning, hvorvidt den arresteredes skyldig eller uskyldig.

Sr. Ponich, uden at svare noget til næst anførte, fremstillede efterskrevne fra Hasle by, mødte vidner navnlig: Jens Sørensen, Simon Nielsen, Peder Poulsen, Jens Jensen, Christen Andersen og Søren Jensen, alle af Hasle, for hvem deres forklaring af lovbogen blev oplæst og derefter til sandheds udsigende formanet.

Hvornæst fremstod Jesper Jensen, som efter aflagt ed efter loven vandt og forklarede på sr. Ponichs spørgsmål således:

1. Hvor længe Niels Isachsen Schanderborg har været degn for Hasle, Skejby og Lisbjerg menigheder?

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vidnet svarede: Sålænge han havde været i Hasle, som er siden 1730, har han været degn til Hasle og forskrevne menigheder; men hvor længe han har været degn forhen, vidste vidnet ikke.

2. Hvorledes han sig imidlertid haver forholdt både i og uden hans embede?
   Vidnet svarede: Han har vel set degnen har gået ud af kirken under prædiken; men hvor efter han gik, vidste han ikke.
3. Tilsidst, hvorledes har han begyndt og udført sangen i kirken, om dette har været således, at menigheden dog derefter kunne rette eller ej?
   Vidnet svarede: Han har begyndt sangen redelig og rigtig nok, ligesom den hørte til.
4. Om han ikke nogen tid har forsømt degneembedet, således at tjenesten derved på nogen måde har lidt?
   Vidnet svarede: Det vidste han ikke.
5. Om han ikke har været befundet både drukken og sovende i kirken?
   Vidnet svarede: Degnen sad i degnestolen og tav stille, til præsten kom ned af prædikestolen og stødte på ham. Da degnen straks begyndte sangen. Men hvad drukkenskab angår, så kunne han ikke derom gøre nogen forklaring, så som han gjorde sit embede og kunne gå og stå.
6. Om han ikke har befundet eller hørt, degnen skulle have røget tobak i våbenhuset under prædiken?
   Vidnet svarede: Nej, det vidste han ikke.
7. Om præsten ikke ofte har af prædikestolen advaret ungdommen at blive tilstede i kirken for at overhøres i deres lærdom af degnen, og om sligt er sket?
   Vidnet svarede: Han havde ikke hørt præsten nogen tid varet til efter tjenesten at blive tilstede at overhøres af degnen, men vel efter tjenesten hørt præsten har befalet ungdommen at komme i hans hus efter tjenesten for at undervises i deres kristendom.
8. Om ikke Hasle bys indvånere har holdt og lønnet en aparte skoleholder til deres børn, og om han ved, af hvad årsag?
   Vidnet svarede: De havde nogle gange holdt en skoleholder i byen. Enten det var, for degnen ville intet læse for dem, eller de ville intet have ham, det vidste vidnet ikke.
9. Hvorledes degnen sig ved brylluper og deslige hæderlige forsamlinger har opført?

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vidnet svarede: Sålænge, som de var ved bordene og spiste, og forsamlingen var samlet, har degnen opført sig og forrettet alt, hvad han burde, men kunne ikke nægte, at degnen jo undertiden i slig gildelag var blevet drukken.

10. Om han ikke udi deslige forsamlinger både ædru og drukken har fremført onde og forargelige diskurser, talt om religionen og ellers anstillet sig andre måder uskikkelig?
Vidnet svarede: Det havde han aldrig hørt.
11. Om vidnet ikke har fornummet, at degnen har overfaldet uskyldige folk på gaden og i deres huse?
Vidnet svarede: Det havde han ikke set eller vidst.
12. Om degnen Niels Isachsen ikke af anseelse er en stor og stærk person?
Vidnet svarede: Jo han er en stor og før mand til syne.
13. Om vidnet ikke har hørt, at degnen ofte har truet præsten hr. Thomas Barfod.
Vidnet svarede: Det har han aldrig hørt af degnens mund, men vel går nu snak i byen derom, hvorom vidnet vidste ingen skel eller rede.
14. Om ikke vidnet havde hørt, at præsten desårsag udi nogen tid ej har turdet kørt til sogns, uden han havde en karl med sig?
Vidnet svarede: Han havde ofte set, at præsten havde en karl bag sig i vognen foruden den, der kørte for ham til sogns; men årsagen vidste vidnet ikke.
15. Om han ved, præsten har givet degnen nogen anledning til slig omspurgte had og efterstræbelse?
Vidnet svarede: Han vidste intet om nogen slags deri lå eller efterstræbelse at forklare.
16. Om vidnet har hørt, hvad rygte degnen Niels Isachsen havde på sig både i og uden byen?
Vidnet svarede: Nej, han havde ikke kert sig derefter og derfor ej vidst videre end godt ham at beskylde.

Sr. Ponich helt ufornøden videre at tilspørge dette vidne, og sr. Astrup havde ingen kontraspørgsmål at fremsætte, hvorfor dette vidne blev fra retten dimitteret.

Dernæst til at vidne fremstod Peder Mogensen af Hasle, som efter aflagte lovens ed vandt og forklarede på Ponichs til forrige vidnes gjorte spørgsmål. Til

1. spørgsmål svarede han:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Han havde kun været i Hasle på en fem års tid og derfor ej ved, hvor længe han har været degn. På
2. spørgsmål svarede han ligesom forrige vidne. På
3. spørgsmål i lige måde svarede som forrige vidne. På
4. i lige måde som forrige vidne. På
5. svarede, han har hørt, andre havde sagt det. Men han har ej selv været i kirke og set sligt passere. Til
6. svarede, han havde set degnen røget tobak i våbenhuset under prædiken, men ikkun en gang, nemlig i Hasle kirke. På
7. forklarede vidnet ligesom forrige. På
8. svarede ligesom forrige vidne. På
9. vandt ligesom forrige vidne, undtagen han havde ej set ham drukken. På
10. svarede ligesom forrige vidne. På
11. svarede, det havde han aldrig set eller hørt. På
12. svarede han som næstforrige vidne. På
13. svarede, nej, det havde han aldrig set eller hørt. På
14. svarede, at han havde tjent præsten for avlskarl. I værende tid lod præsten ham følge sig til sogns og sidde bag sig, thi degnen skulle have truet præsten, og fulgte han således præsten 5-6 gange; men hændtes dog aldrig nogen fortræd, enten af degn eller andre, og er det 5 på 6 år siden, han tjenede præsten. Siden har han ikke set nogen på den måde sidde bag præsten. På
15. spørgsmål, svarede ligesom forrige vidne. På
16. svarede ligesom forrige.

Sr. Astrup tilspurgte vidnet, ved hvad lejlighed han så degnen røge tobak i våbenhuset? Vidnet svarede, han stod i næste stol bag kirkedøren og der kunne se det.

2. Om vidnet ved, enten samme tobakrøgen skete i drukkenskab end vane eller og for tandpine eller anden skrøbelighed? Vidnet svarede, han vidste ikke, af hvad årsag ej heller havde set det mere end en gang.
3. Om vidnet nogen tid, enten mens han tjente præsten eller siden, har set eller ved, at præsten og degnen har været i klammeri eller tilført hinanden nogen fortræd? Vidnet svarede: Nej det havde han aldrig hørt eller set.
4. Om han ved, det Hasle bymænd nogen tid har begæret af degnen, at han ville holde skole for deres børn, og han har nægtet det?

Vidnet svarede: Det havde han ikke hørt noget om, og som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sr. Ponich fandt sig anledning af sr. Astrups 2de spørgsmål at søge nogen forklaring om den der udi omvundne post, tilspurgte vidnet, om degnen ikke oftere kan have røget tobak i våbenhuset end den ene gang, han har omvundet.

Vidnet svarede, han havde set det en gang; men enten det var sket flere gange eller ikke, vidste han ikke. Men døren drog han til efter sig, når han gik ud.

Og som parterne ej havde vidnet mere at tilspørge, så blev han fra retten dimitteret.

Så igen til at vidne fremstod Jens Sørensen af Hasle, som efter retten aflagde lovens ed med oprakte finger, vandt og forklarede på de til første vidne spurgte spørgsmål således:

På første spørgsmål svarede, at Niels Isachsen har våren degn en 16 års tid, så vidt han mindes. På

2. spørgsmål svarede, at han har set degnen et par gange beskænket i kirken, har og en gang set degnen røge tobak i våbenhuset i Hasle kirkes våbenhus, mens gudstjenesten forrettedes i kirken. På
3. svarede ligesom første vidne. På
4. spørgsmål svarede ligesom forrige vidne. På
5. spørgsmål svarede: Hvad drukkenskab angår, derom havde han gjort sin forklaring under [?] spørgsmål. Desforuden forklarede han, at han havde set degnen sidde og tie stille i degnestolen en gang, indtil præsten kom af prædikestolen og talte til ham, da degnen straks begyndte sangen. På
6. er besvaret under 2det spørgsmål. På
7. spørgsmål svarede, at har hørt en gang ungdommen advaret at blive tilstede efter tjenesten for at overhøres i deres børnelærdom af degnen; men da tjenesten var tilende, gik en del af menigheden tillige med præsten, som den tid ikke var ret frisk, ud af kirken, og da de var et stykke der fra, så de dem tilbage. Da kom degnen med samt ungdommen efter sig ud af kirken. På
8. svarede ligesom første vidne. På
9. svarede ligesom første vidne. På
10. svarede ligesom forrige eller første vidne, undtagen han der for nogle år siden tildrog sig imellem hr. Barfod og degnen, hvilket vidnet ved samme tid for provsten har med flere forklaret, og som det var kun ord, så kan vidnet sig ikke erindre efter så lang tids forløb det nu at forklare. På
11. svarede nej til det. På

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

12. svarede ligesom forrige vidne. På
13. svarede: Nej, det havde han ikke hørt. På
14. svarede ligsom første vidne.

Sr. Ponich tilspurgte vidnet for det, om den passage, han udi sin forklaring på 10. spørgsmål havde vundet at være passeret mellem præsten og degnen, er sket i eller uden kirken?
Vidnet svarede: Det skete i kirken. På

18. om han kunne erindre, hvad anledning degnen har givet præsten til, hvad mundtlig imellem dem er passeret?
Vidnet svarede: Nej, det vidste han ikke. På
19. tilspurgte, hvorledes degnen sig somme tider udi gebærder imod præsten anstillede? Svarede: Dersom kunne han ingen forklaring give anderledes, end det synes, ligesom han ville gøre abespil af præstens messe, idet degnen lod høre en usædvanlig stemme og drøning, som vidnet har antaget, ligesom degnen ville gøre nar af præsten.
20. Om vidnet ved, at Niels Isachsen degn har truet både byen og adskillige folk derudi? Vidnet dertil svarede: Nej, derom vidste han intet at forklare.
21. Om han ikke havde hørt, andre har sagt sligt om degnen? Dertil vidnet svarede: Det havde han ikke hørt. Eftersom vidnet på monsr. Ponichs 2de spørgsmål har forklaret, ved han 2de gange har set Niels Isachsen beskænket i Hasle kirke, tilspurgte Astrup vidnet for det 1., om han samme tid begik nogen forargelse i sit embede enten med at opvarte præsten, tænde eller slukke lysene eller ved andet, der kunne forefalde hans embede vedkommende? Vidnet svarede, at han så degnen samme tid forrette sit embede forsvarlig, 2det tilspurgt, om han ikke kunne gå og stå lige så vel som et ædru menneske?

Svarede: På hans gang og lader var det kendelig nok, han var beskænket, men faldt dog ikke inde i kirken eller udenfor, det vidnet så, 3die tilspurgt, om vidnet ved, enten det var af drukkenskab end vane eller og formedelst tandpine eller anden svaghed, degnen røg tobak i våbenhuset, den gang vidnet så det? Vidnet svarede: Han så vel, han røg tobak, som forhen omvundet er; men hvad årsagen var dertil, vidste han ikke. Dog fornam vidnet ikke, han skade noget, ikke heller spurgte han derom, og som ingen af parterne havde vidnet mere at tilspørge, så blev han fra retten dimitteret, og blev sagen opsat til i dag 8 dage, og de indstævnede vidner af Hasle tilholdt at møde her i dag 8 dage,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til hvilken tid sagen blev opsat. Vi har så ej mer at bestille denne gang«.

*

Ved den følgende session i sagen var der ingen vidner mødt. En del af gårdene i Hasle, Skejby og Lisbjerg hørte under Marselisborg gods, og beboerne søgte tilsyneladende i første omgang at unddrage sig deres vidnepligt ved at påberåbe sig, at de kun kunne indkaldes ved godsets birketing. Ponich fik dog 20. februar endnu et par afhørt fra herredstingets område; men de bragte intet nyt frem. Der var hos bønderne tydeligt ingen overvættes lyst til at udtale sig mod degnen; man ventede vel pøny at se ham i hans embede, og tonen fra klagen til Fr. Nannestad var der ikke meget tilbage af. For Ponich var det imidlertid af betydning at få så mange fremstillet som muligt, og til 26. februar fik han derfor berammet møde ved Marselisborg birketing:

»Tirsdag d. 26. februar 1743 holdtes Marselisborg birketing af birkedommerne, skriveren og 8 tinghørere, navnl. Peder Rasmussen, Laurs Rasmussen, Anders Rasmussen, Jens Nielsen, Mads Rasmussen og Søren Rasmussen, alle Ingerslev og Rasmus Sørensen af Kattrup.

Procurator Peder Ponich af Århus mødte på sr. byfoged, landfiskal Thomas Mawors hans embeds vegne, efter høje ordre producerede en d. 18. hujus udtagen stævning contra Niels Isachsen Schanderborg, degn i Hasle, hvilken han begærede med sin for ham påliggende forkyndelses påskrift læst og akten tilføre, som og skete, der lyder således: [Stævningen ikke indført]. Dernæst fremstillede Ponich de 2de varselsmænd, navnl. Johan Henrich Bertram og Hans Christian Ejlersen, begge af Århus, som samme stævning for de derudi mentionerede vidner har forkyndt. De forklarede, at de for alle indmeldte lovlig havde forkyndt, folk med en del, dem selv en del, deres hustruer og tyende, som lovede at tilstå dem budet, hvorpå de aflagde deres ed med oprakte fingre efter loven.

På den indstævnede og arresterede degns vegne mødte for retten efter hans exellence høj. og velb. sr. stiftsbefalingsmands ordre af 8. jan. sidstafvigte, birkedommer Anders Astrup af Hornslet, og efter at have taget sig reserveret på bemeldte degns vegne vedbørdig satisfaktion for vedkommende at indhente for den imod ham brugte omgang og pålastede hårde beskyldninger både ved stævnemål og i anden måde, nu ville afvente, hvad aktor imod ham denne sinde havde at fremføre og ellers føre det, der tilkommer, deklarerede Astrup, at ingen havde begæret, det Niels Isachsen skulle være skole-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holder i Hasle, som monsr. Ponich sådant i sit stævnemål urettelig anfører tillige med mere, som akten vel vil udvise, foruden det så nægter monsr. Ponich vel ikke, det jo både dommeren og Astrup, dog uden for protokollen ved Vester Lisbjerg etc. herredsting, nogle gange har erindret og betydet monsr. Ponich, at det var billigt den arresterede selv var tilstede, når noget imod ham ved retten skulle føres, hvilket dog ikke hidindtil er sket, og i dag ser Astrup ham ej heller her ved tinget, hvilket han end og reserverer sig i tiden at påanke, da det i så tvivlrådig en sag uden den arresteredes nærværelse og ved hans erindringer er hans ordinerede forsvar umuligt at gøre alle de fornødne spørgsmål til vidnerne, som til hans tarv og rette oplysning kan tjene.

Ponich dertil svarede, at hvad monsr. Astrups første erindring angår, det degnen Niels Isachsen ej skulle være anmodet om at være skoleholder tillige i Hasle, så er slig allerede både ved Lisbjerg herredsting blevet bevist og endvidere skal blive bevist; angående den 2. erindring, da lige så lidt som Ponich nægter det anførte om arrestantens fremstillelse for retten, er blevet omtalt, så lidt skulle han håbe, sr. Astrup skulle nægte Ponich svar derpå, neml. at han formente det sr. Astrup og ikke Ponichs sag sligt at rekvirere og besørge. Thi når høje øvrighed har beskikket ham forsvar, beror det på samme at udføre sagen til hans gavn og tarv, således som han kan synes at være godt, og han agter at tilsvare, hvornæst Ponich begærede de tilstedeværende vidner fremstillet. Astrup ville ikke unyttig spilde tiden med at svare på monsr. Ponichs urimelige tilførte, men ervartede, hvad der af de agtende vidners udsigende vil udkomme.

Så fremstod de indstævnede vidner af Hasle, navnl. Peder Povelsen, Jens Jensen Aaby, Rasmus Nielsen og Jens Christensen, for hvem ed nu af lovbogen blev oplæst med formaning til sandheds udsigende og beskærme sig for mened, hvorpå fremstod Peder Povelsen, som efter aflagte ed med oprakte fingre efter loven, vandt og forklarede. Ponich spurgte vidnet således:

1. Hvorlænge Niels Isachsen Schanderborg har været degn for Hasle, Skejby og Lisbjerg menigheder? Vidnet svarede at have boet i Hasle i 6 år, og da han did kom, var Niels Isachsen degn, hvor længe han det forhen havde været, vidste han ikke.
2. Hvorledes han imidlertid har begyndt og udført sangen i kirken? Vidnet svarede: Degnen havde begyndt på sangen og udført den, så godt som han kunne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3. Om det havde været således, at menigheden derved kunne være fornøjet fra tjenestens begyndelse indtil dens ende? Vidnet svarede: Han var fornøjet, så mente han, de andre var fornøjet; men han sang aldrig godt, dog sang han lige så godt sidst som først.
4. Om han ikke ofte har forsømt sit degneembede? Vidnet svarede: Det kunne han ikke sige.
5. Om han ikke havde set degnen beskænket i kirken, og hvorledes han sig der under har anstillet? Vidnet svarede: Han har set ham 2 à 3 gange beskænket i kirken, forrettede ellers sit embede, så som han kunne, læste alle tider ens, da det lod sig anse, at han de fleste tider var beskænket.
6. Hvorledes han sig mod præsten har anstillet både i og uden kirken? Vidnet svarede: Han havde hørt og set en gang, at degnen stod i våbenhuset og vrængede efter præsten både med miner og røst, imedens præsten stod i prædikestolen, på hvilket præsten bad menigheden efter tjenesten drage til minde.
7. Hvorledes degnen endvidere somme tider stillede sig imod præsten, da han kom af prædikestolen op i koret, førend tjenesten fik ende? Vidnet svarede: Han vidste ikke rettere, end degnen gjorde jo sit embede og begyndte med sangen.
8. Om han ikke har hørt, at degnen ligeledes på andre tider udi degnestolen har vrænget efter præsten, når han messede for alteret med en usædvanlig røst og stemme? Vidnet svarede: Nej.
9. Om han ikke har set degnen sovende i degnestolen, så at præsten har måttet vække ham, når han kom af prædikestolen? Vidnet svarede: Det havde han ikke set, men hørt sige af andre at være så passeret.
10. Om han ikke har erfaret, at degnen de fleste tider har udgået af kirken, så snart præsten gik på prædikestolen? Vidnet svarede: Han havde ofte set det, men ikke at kunne sige, det var hver prædikedag, men om han alle tider havde ærinde til kirkens tjeneste for at hente vand eller for lysene at tænde, vidste han ikke.
11. Om vidnet ikke ved, om degnen nogen tid ved slig udgang under tjenesten har gået hen i kroen at drikke? Vidnet svarede: Det havde han ikke set.
12. Om han har set ham røge tobak i våbenhuset under prædiken? Vidnet svarede: Det havde han ikke set, men vel hørt sige det passeret.
13. Om degnen i den tid, vidnet har boet i Hasle, nogen tid har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

katekiseret for ungdommen i kirken? Vidnet svarede: Nej, det havde han ikke set.

14. Om præsten ikke har advaret ungdommen at blive tilstede efter prædiken for der at blive overhørt af degnen, og hvad derefter passerede? Vidnet svarede: Han havde ikke hørt vare til anderledes, end ungdommen skulle møde i præstens hus for at overhøres.
15. Om degnen nogen tid har hørt børnene i skolen enten der eller andre steder at indformere? Vidnet svarede: Han har set 3 eller 4 små børn at have gået til degnen i skolen.
16. Om han ikke ved, at degnen er anmodet om at holde skole for byens børn? Vidnet svarede: Det vidste han ikke, thi han for sin part havde ikke anmodet ham, såsom han ikke havde så store børn.
17. Om ikke en del af bymændene har holdt og lønnet en skolemester til deres børn? Vidnet svarede: I 2 år har de haft en aparte skolemester, som omspurgt er.
18. Om han ved af hvad årsag? Svarede: Det vidste han ikke; men da de i år fik skolen færdig, ville sognemændene ej have degnen til skoleholder.
19. Om vidnet ved årsagen, hvorfor de ikke ville have ham til skoleholder? Vidnet svarede: Han vidste ikke årsagen, men tænker, det var for, at han ikke skulle læse forsvarlig for dem.
20. Hvorledes degnen sig ved bryllupper og hæderlige forsamlinger har opført? Vidnet svarede: Han havde set ham ofte i slige forsamlinger beskænket.
21. Hvorledes han sig under slig drukkenskab har anstillet både udi ord og gerninger? Vidnet svarede: Han havde ikke set degnen begå noget usømmeligt imod nogen enten med ord eller gerninger.
22. Om han ikke udi deslige forsamlinger har fremført onde og forargelige eksempler og [?]? Vidnet svarede: Nej, det vidste han ikke.
23. Om degnen ikke på uskyldig vis uden årsag har slaget adskillige folk både på gaden og i deres huse? Vidnet svarede: Det vidste han ikke.
24. Om han ikke ved, at han har truet og undsagt byen en ulykke? Vidnet svarede: Det havde han aldrig hørt af degnen.
25. Om ikke folk der i byen har været i frygt for sligt formedelst rygtet derom? Vidnet svarede: Nej, det havde han ikke hørt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

26. Om han ikke har hørt ham truet og undsagt præsten? Vidnet svarede: Han havde ikke hørt det af degnen, men vel hørt af andre, at præsten skulle være bange for degnen, og desårsag fulgte der en karl med præsten, når han kørte til sogns foruden kusken ungefær et halv års tid omtrent, 3 à 4 år siden til visse.
27. Hvad rygte degnen sig har efterladt? Vidnet svarede? Hans rygte står ikke svar godt.

Sr. Astrup fandt sig anlediget at tilspørge vidnet, om degnen enten faldt eller ravede i kirken de gange han har omvundet at set ham beskænket? Vidnet svarede: Han så ham ikke falde, men vel at have ravet fra den ene side til anden nogle gange.

2. Om han forsømte noget af embedesforretninger ved sådan omvundet drukkenskab? Vidnet svarede: Han ved ikke, han forsømte noget i sit embede.
3. Om det var først, mellem eller i sidste prædiken i Hasle kirke de gange, han så degnen beskænket? Vidnet svarede: Det var undertiden både ved første og sidste tjeneste; thi første tjeneste sker sjældent før klokken ved 8 à 9 stk.
4. Hvor vidnet var i stolen i kirken den dag, han omvinder at have set og hørt det degnen udi våbenhuset vrængede efter præsten på prædikestolen? Vidnet svarede: Hans stol er næst ved prædikestolen, og prædikestolen er i den søndre side af kirken såvel som og våbenhuset sønden for kirken, og næst ved kirkegulvet i samme stol stod vidnet og hørte og så den forhen omvundne vrængen, som årsagede opsigt og alarm i kirken.
5. Tilspurgte, om vidnet ved, hvor længe det er, samme passerede, og om samme forseelse ikke siden den tid er forsonet eller afgjort? Vidnet svarede: Han synes, det er ungefær 5 år siden, og efter det var passeret, blev han sat tilrette derfor af stiftsprovsten i menighedens påhør, da degnen samme tid gik om og bad både præsten og hans kone om forladelse, og ville degnen nødig til at oplæse denne forommeldte afbedelse, der skriftlig var forfattet, førend provsten selv måtte læse den først, da degnen den siden for menigheden oplæse, endskønt han stammede dermed, ligesom han det ej kunne læse; men om det skete af trodsighed eller undseelse, det han ej kunne læse ret, vidste vidnet ikke.
6. Om vidnet har set eller hørt, at degnen har begået nogen uskikkelighed mod præsten eller nogen af hans familie enten i kirken

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller udenfor fra forbem. tid, og til han blev arresteret? Vidnet svarede: Nej.

7. Om vidnet har begæret, at Michel Ladsen, Rasmus Sørensen, Christen Laursen og Rasmus Pedersen skulle indgive den klage til præsten, som er begrundelse til denne sag, eller om han ved slig begæring at være sket af nogle af de andre bymænd? Vidnet svarede: Nej, derom vidste han intet af forklare.
8. Om han ved, at bemt. 4 mænd af egen drift har indgivet samme klage, eller andre kan have skyndet dem dertil, og hvem samme har været? Vidnet svarede: Han vidste intet derom at forklare.

Og som parterne ej havde videre at tilspørge vidnet, blev han fra retten dimitteret.

Dernæst fremstod Jens Christensen, som efter aflagte ed med oprakte fingre efter loven vandt og forklarede på Ponichs til forrige vidne gjorte spørgsmål således på

1. at Niels Isachsen var degn, før vidnet kom til Hasle for 9 år siden. På
2. svarede: Han har begyndt og endt sangen, som han kunnet, sommetider ikkun slet.
3. Svarede: Menigheden var således fornøjet, at når degnen var i et vers, var menigheden i et andet, og derfor de undertiden måtte holde ret op med at synge.
4. Svarede: Det kunne han ikke sige.
5. Svarede: Han havde set ham beskænket i kirken, og det mesten hver søndag, men dog ikke så drukken, at han var faldet, men vel ravet. Dog så han ikke, at han forsømte nogen ting af hans embedsforretning under samme drukkenskab undtagen en gang, da så vidnet ved en barnedåbsforretning, som skete ved aftenstid, da dagene var korte, at degnen skulle holde et lys for præsten og ved slig drukkenskab nær havde tændt ild i messesærken, som præsten havde på, hvilket dog ej skete, formedelst præsten blev det var.
6. Svarede vidnet: Han atererede sig til hans næst forhen udsagte, videre vidste ikke på dette spørgsmål at forklare.
7. Vidnet svarede: Den dag var han ikke i kirke, og det derfor ej kunne vidne derom.
8. Svarede: Nej.
9. Vidnet svarede at have set degnen 2de gange sovende i degnestolen, til præsten er kommet ned af prædikestolen og vækket

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ham op, og hørt præsten sige: Niels Degn, vågn op, og imidlertid standsede sangen, til degnen var vækket op.

10. Svarede: Jo, det havde han mestendel gjort.
11. Vidnet svarede: Jo, han havde set degnen et par gange gå i kroeret under gudstjenesteforretning, men så ikke, han drak, såsom vidnet ikke var der.
12. Vidnet svarede: Ja, én gang.
13. Vidnet svarede: Nej, det havde ikke sket, så længe han har boet i Hasle.
14. Vidnet svarede: Det vidste han ikke anderledes end efter andres sigelse.
15. Vidnet svarede: Han har hørt en gang 3 à 4 fattige børn, der gik til ham, men andre børn ikke, og varede samme ungefær et fjerding år det længste.
16. Vidnet svarede: Det vidste han ikke.
17. Svarede som forrige vidne på den post.
18. Svarede: Det vidste han ikke.
19. Vidste og ikke.
20. Svarede som forrige vidne på den post.
21. Svarede, han mesten var drukken og undertiden knurrende, fordi de ikke havde givet ham offer i kirken efter hans tykke; men når han gjorde for meget af sin knurvorrenhed, måtte han på døren, og sommetider drak han sig så drukken, at han selv desformedelst måtte gå derfra.
22. Svarede: Det havde han aldrig hørt.
23. Vidnet svarede: Det havde han aldrig fornummet til.
24. Vidnet svarede: Det havde han aldrig hørt.
25. Svarede: Det havde han ikke heller hørt.
26. Svarede som forrige vidne om den post.
27. Svarede, hans rygte er, som vidnet om ham har forklaret. Ellers erindrede vidnet sig, at degnen gik ud af kirken en gang og slog døren så hårdt til efter sig, at præsten holdt op at prædike og sagde: »Gud bevare os hvad er det«.

Sr. Anders Astrup tilspurgte vidnet:

1. Om han ved, det degnen har begået noget usømmeligt imod præsten eller hans familie siden for omtrent 5 år siden, muligt noget længere eller kortere, da stiftsprovsten skal have været i Hasle kirke for at sætte degnen til rette for sine forrige begangne forseelser mod præsten og embedet, som den tid skal være bleven

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forsonet ved afbedelsen og således bleven tilendebragt? Vidnet svarede, at siden den tid, samme afbigt skete, som vidnet selv hørte, ved han ej, at degnen har begået noget utilbørligt imod præsten eller hans familie, uden alene det, han forhen har forklaret om kirkedøren, degnen slog så hårdt i efter sig. Han ved og, at præsten både før og efter den tid førte den omvundne karl med sig til og fra sognet af frygt for degnen, efter præstekonens sigelse. Og angående den af degnen gjorte afbigtoplæselse i kirken forklarede han ligesom forrige vidne om den post.

2. Tilspurgte, om vidnet ved, enten det skete af fortsæt, skødesløshed eller våde, det degnen nær havde stukket ild i messesærken, da præsten forrettede den forhen omvundne barnedåb? Vidnet svarede: Efter hans tykke skete det af drukkenskab.
3. Om vidnet ved, enten det var af vane eller formedelst tandpine eller anden svaghed, det degnen røg tobak i våbenhuset? Vidnet svarede: Han havde set ham ryge tobak i våbenhuset, men af hvad årsag vidste han ikke.
4. Om vidnet ved, at degnen nogen tid har nægtet at holde skole for byens ungdom. Vidnet svarede, at han vidste ikke at have nægtet det, troede ikke heller nogen havde begæret det, siden han kom til byen.
5. Om vidnet ved, enten degnen af egen drift var for at drikke sig fuld til hver værdskag (gæstebud), eller det ham af værten eller vedkommende blev pånødt? Vidnet svarede: Han blev ikke nødt dertil, men tog dog til sig alligevel.
6. Om vidnet ikke har set mange ædru folk sove i kirken, ligesåvel som degnen, han omvunder, der har været drukken?

Ponich protesterede imod svar på dette spørgsmål, som er uden for stævnemålet og sigter til vedkommende personer, og Astrup erklærede, at han ikke agtede ved hans spørgsmål at føre sag imod ustævnet mand, men som søvn er menneskelig skrøbelighed, der lige såvel som degnen og degnen som andre kunne arrivere, så findes det vel ikke unyttigt eller sagens oplysning uvedkommende at spørge om, og derfor formanede han, at vidnet bliver tilladt på spørgsmålet at svare.

Ponich replicerede: at lige så vidst, som søvn er skrøbelighed, så vidst er det og, at det er en uanstændighed og last, når det sker i kirken under prædiken, og altså kan vidnet ej svare på spørgsmålet uden derved at medbegribe ustævnede personer; overalt er denne sag ikkun begyndt imod degnen Niels Isachsen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og ej imod andre. Retten lod oplæse det fremsatte spørgsmål, men tilholdt til vidnet derpå at svare efter sin samvittighed. På spørgsmålet svarede vidnet: Han ser ofte et dåremenneske under gudstjenesten kan falde i slummer; men med degnen har det en anden beskaffenhed, som den vundet er.

7. Tilspurgte, om han ved, enten degnen slog kirkedøren fast i efter sig med fuld fortsæt for at forskrække præsten, eller den således er blevet ført i draven ved vindens hjælp? Vidnet svarede: Han drog døren til med sin hånd; men om det var gjort for at forskrække præsten eller ej, vidste han ikke; men præsten blev forskrækket, som omvundet er.

Forresten bad Astrup, at retten ville tage vidnets svar på hans 2de sidste spørgsmål til næst forrige vidne.

På sr. Astrups 7. og 8. spørgsmål til forrige vidne svarede dette vidne, at han aldeles intet derom var bevidst, og som parterne ej havde vidnet mere at tilspørge, blev han fra retten dimitteret.

Dernæst fremstod Jens Jensen Åby og efter aflagte ed med oprakte fingre efter loven vandt og forklarede på sr. Ponichs spørgsmål således: På

1. svarede, at Niels Isachsen har været degn til Hasle og de øvrige menigheder ungefær 16 à 17 år. På
2. svarede vidnet, at han havde begyndt sangen, som det tilhørte, og udførte den, så godt, som han har kunnet.
3. Svarede som første vidne i alle måder.
4. Ligeså.
5. Svarede vidnet: Han kunne ikke nægte jo at have set degnen beskænket under gudstjenesten; men hvor ofte kunne han ikke sige, forklarede ellers, som første vidne på samme spørgsmål forklaret har.
6. Vandt og forklarede, som første vidne Peder Povelsen forklaret og vundet har.
7. Forklarede vidnet, at da præsten kom af prædikestolen og for alteret, var han meget sent, og da præsten sang for alteret, og degnen skulle svare med sang, var hans stemme usædvanlig og efter vidnets tykke at gøre dåre efter præsten. Efter tjenestens forretning, da præsten ville gå af kirken, havde præst og degn ord sammen, men hvad det var, vidste vidnet ikke; men degnen fulgte præsten så stærk i hælene, at vidnet og 2de mænd gik imellem, at ikke noget skulle ske eller arrivere imellem præst og degn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

8. Vidnet vidste ikke videre at forklare.
9. Svarede, at han havde vel hørt det af andre, kommer og for, som han selv havde set det en gang, men erindrer dog ej tilvisse.
10. Svarede ligesom første vidne om den post vundet har.
11. Det vidste vidnet ikke.
12. Svarede: Nej.
13. Svarede jo, at i førstningen degnen kom til Hasle, katekerede han nogle gange i kirken; men hvor længe det er siden, han sidste gang katekerede, vidste vidnet ikke.
14. Svarede ligesom første vidne, Peder Povelsen.
15. Vidnet svarede: Ja, at han selv har gået i skole til ham for ungefær 14 år siden, og for nogle år siden har han af og til holdt skole for nogle fattige børn og andre, som har villet lade deres gå til ham, da han lige så vel har villet læse for de rige som de fattige børn, når de kom til ham.
16. Svarede, at siden den nye skole er bleven færdig, er han ikke bleven anmodet derom og ved ikke, om han er bleven anmodet derom i de 2 à 3 år næst forved.
17. Svarede vidnet: Jo.
18. Svarede, han vidste ikke af hvad årsag, enten degnen ikke ville, eller de ikke begærede det, særdeles da vidnet ingen børn havde, der kunne gå i skole.
19. Svarede, at årsagen, hvorfor de ikke ville have ham til ordentlig skoleholder i den nye skole, var efter hans tanke formedelst degnens slette opførsel med drukkenskab.
20. Svarede som første vidne.
21. Ligeledes som første vidne, Peder Povlsen.
22. Ligesom første vidne.
23. Ligeledes.
24. Ligeså.
25. Det vidste vidnet ikke af at sige.
26. Svarede, det ved han heller ikke af at sige.
27. Det, han har hørt, muligt har og selv set, det han ikke tilvisse erindrer, at præsten nogle gange for omtrent 5 à 6 år siden førte en karl med sig til og fra sogns foruden kusken, som vidnet af andre har hørt sige at skulle være af frygt for degnen, og det er noget, som vidnet ikke kan svare på.

Astrup begærede, at hans til første vidne gjorte spørgsmål måtte for dette vidne oplæses, og hans svar derpå tages. Pa

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1. svarede, at han havde ikke faldet, men dog kunne vidnet se på hans gang, at han var beskænket.
2. Svarede ligesom første vidne.
3. Ligeledes som første vidne.
4. Spørgsmål forandrede Astrup således: Om han virkelig så degnens person og hørte, det var hans røst, der vrængede efter præsten? Vidnet svarede, han så ham ikke, men hørte dog, at det var ham og ingen anden.
5. Svarede: Han vidste nok, at provsten var i Hasle kirke om det omspurgte, men erindrer ej til visse, om han, nemlig vidnet, var i kirke samme tid, som han dog således synes, og da ved han ikke rettere, end degnen jo samme tid bad menigheden om forladelse i provstens overværelse, og ved så vidnet ej rettere, end det jo blev derved uden videre påtale den gang.
6. Svarede vidnet ligesom første vidne.
7.–8. Svarede ligesom første vidne.

Og som ingen havde flere spørgsmål til vidnerne, blev han fra retten dimitteret.

Dernæst fremstod Rasmus Nielsen og efter aflagte lovens ed med oprakte fingre og forklarede i alle ord og mening på begge parters spørgsmål ligesom forrige vidne, Jens Jensen, jo ham vundet har, undtagen at han ikke har gået i skole til degnen i Hasle. Og som ingen af parterne har videre at tilspørge, blev han fra retten dimitteret. Og som aftenen påtrængte, blev retten ophævet og opsat til i morgen klokken 9 slet, til hvilken tid parterne såvel som stodmændene sig igen har at indfinde«.

*

»Onsdag d. 27. febr. 1743 blev retten atter sat og betjent af ... hvor da begge parter udi den i aftes til i dag opsatte sag var til stede. Da sig til vidne indfandt Anders Nielsen, Niels Holm, Anders Rasmussen og Rasmus Nielsen, alle af Terp, for hvilke andre af lovbogen blev oplæst med formaning til vidnerne at vogte sig for mened. Dernæst, efter aflagte lovens ed med oprakte fingre, fremstod Anders Nielsen, som af Ponich blev tilspurgt, om han ved, hvorledes degnen Niels Isachsen Schanderborg have opført sig både i og uden kirken og hans embede samt imod præsten, sålænge han har kendt ham? Vidnet svarede, at vidste ikke, at degnen havde skikket sig anderledes end vel og tilbørlig i alt det, som omspurgt er, og som Ponich måtte formærke, at dette vidne ikke kunne give ham nogen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

oplysning om degnens forhold på ovenmeldte generalspørgsmål. Så tilspurgte Ponich ham uden for protokollen på alle particulære forhen omvundne poster af degnen forsømte, og da de ligeledes med uafvendenhed blev besvaret, ville Ponich ikke længere her i protokollen med spørgsmål ham og retten opholde.

Astrup tilspurgte vidnet, om han nogen tid har set degnen beskænket under gudstjenestens forretning i Lisbjerg kirke? Vidnet svarede: Nej.

2. Om han nogen tid har forsømt noget af hans degneembede i Lisbjerg kirke? Vidnet svarede: Nej, han vidste ikke rettere, end at jo degnen har forrettet sit embede forsvarligt.
3. Om han ved, hvordan degnen har omgåedes sognefolkene i Lisbjerg sogn enten forligelig eller uforligelig? Vidnet svarede: Han vidste ikke, han havde været uforligelig med nogen.
4. Om han ved, hvorledes han har omgåedes præsten hr. Thomas Barfod enten i kirken under tjenesten eller udenfor i hæderlige forsamlinger? Vidnet svarede: Han har aldrig set eller fornummet, at degnen har omgåedes præsten anderledes end tilbørligt.

Og som ingen havde videre at tilspørge vidnet, så blev det med begge parters consens fra retten dimitteret.

Og igen fremstod de øvrige tvende vidnesbyrd, som efter aflagte ed og nøje examination af retten og parterne vandt på forestående begge parters spørgsmål i alle ord og mening ligesom forrige vidne, Anders Nielsen, for dem vundet og forklaret har, altså blev med begge parters consens fra retten dimitteret, og sagen opsattes til tirsdag 8 dage, som er den 12. marts, formedelst sr. Astrup ej før havde lejlighed at møde«.

*

»Peter Ponich, kongl. maj. byskriver i Grenå og procurator ved alle ober- og underretter i Jylland, lader på velædle hr. byfoged i Horsens og landfiskal over Århus stift sr. Thomas Mawors efter høje ordre hans embedes vegne herved indstævne Niels Isachsen Schanderborg, degn i Hasle, Skejby og Lisbjerg menigheder samt skoleholder i forbm. Hasle at møde for Marselisborg birketings ret tirsdag d. 26. februar førstkommende.

Vidner, som både efter og uden stævnemål møder samt attesterer og andre bevise at anhøre, det han både i og uden kirken og hans embede har opført sig meget forargelig og forsømmelig, men i sær-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

deleshed meget bespottelig både med ord og gebærder i kirken, eftersunget præsten hr. Thomas Barfod samt ham og byen med trusler af ulykke undsagt og efterstræbt og endelig, hvad rygte han sig har efterladt med videre heraf kan dependere, og vidnerne for retten kan forklare og blive tilspurgt om.

Herom at vidne stævnes til forberørte tid og sted at møde under faldsmåls straf Jens Christensen, Peder Povelsen, Jens Jensen Aabye og Rasmus Nielsen, alle af Hasle, Mads Berentsen, Jens Simonsen, Peder Lassen, Christen Bak af Skejby, Christen Pedersen, Frands Nielsen, Rasmus Nielsen, Søren Jensen, Peder Rasmussen, Søren Nielsen, Rasmus Tydsk, Rasmus Michelsen, Frands Skræder og Niels Ollesen af Lisbjerg, Anders Nielsen, Peder Møller, Niels Holm, Rasmus Møller, Niels Pedersen, Rasmus Christensen, Anders Rasmussen, Peder Mollerup, Rasmus Mogensen og Povl Nielsen, alle af Terp,

For processens skyld omdeltes dette stævnemål for velærværdige hr. Thomas Barfod, hvorefter citanten et lovskikket tingsvidne agter beskreven at erhverve.

Århus d. 18. febr. 1743.

Som fuldmægtig Peter Ponich.

Anno 1743 d. 18. febr. har vi underskrevne lovlig forkyndt for Niels Isachsen i hans arrest og tilstod os budet, hvilket vi bekræfter, så sandt hjælpe os Gud og hans hellige ord.

Århus ut supra.

Peder Andersen, Thomas Jensen.

Dette er mig lovlig forkyndt, hvilket egenhændig vidner og tilstår

Th. Barfod«.

Denne tilsigelse er indført i tingbogen under 27. februar.

*

»Tirsdag d. 12. marts 1743 sattes Marselisborg ting af birkedommeren, skriveren og 8 tinghørere, neml. Peder Rasmussen, Niels Pedersen, Anders Rasmussen, Mads Rasmussen, Jens Nielsen, og Mikel Sørensen alle af Ingerslev, Søren Villumsen og Rasmus Sørensen af Kattrup.

På landfiskal sr. Thomas Mawors vegne i Horsens mødte procurator Peter Ponich af Århus og fremstillede 2de vidner navn. Povl Mogensen og Jens Simonsen af Skejby, for hvem edens forklaring af lovbogen blev oplæst med formaning at vogte sig for mened, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

derpå efter aflagte ed efter loven fremstod Povl Mogensen, som af Ponich blev tilspurgt:

1. Om han nogen tid havde hørt, at degnen Niels Isachsen Schanderborg har truet og undsagt præsten hr. Thomas Barfod i Hasle? Vidnet svarede: For nogle år siden var præsten og degnen Niels Isachsen i nogen slags disput af uenighed, da sagde degnen til vidnet i vidnets eget hus og præstens fraværelse, at præsten skulle få en ulykke, fordi degnen skulle løbe efter ham som en jagthund, det han skulle betale i, når det blev, om det end skulle ske med blodige hænder.
2. Tilspurgte, hvorledes degnen har skikket sig i hans tjeneste udi Skejby kirke både med sang og anden embedsforretning? Vidnet svarede: Han havde sunget, som han kunne, og hans sædvanlige sang var.
3. Om ikke vidnets kone er det samme bekendt, som vidnet på det 1ste spørgsmål, har forklaret? Vidnet svarede, hvad han på 1ste spørgsmål har forklaret, var hans hustru og vidne, thi hun hørte det af degnens munds samme tid, da han hørte det, og fordi hun er syg og skrøbelig, var hun ej i dag mødt for retten.

Hr. dommer Astrup af Hornslet mødte for retten som defensor for degnen Niels Isachsen, som endelig nu i dag, da det er den 7. dag, Astrup har været til tinge på hans vegne, ved mons. Ponichs anstalt for retten er vorden frembragt, og for det

1. tilspurgte vidnet, enten det var inden den tid præsten og degnen i Hasle var i disput med hinanden, det vidnet hørte de omtalte ord i sit hus, eller og det var siden den tid, at stiftsprovsten ved degnens tilrettesættelse og gørende afbigt i Hasle kirke havde afgjort den imellem dem til samme tid værende disput?

Ponich protesterede imod svar på dette spørgsmål, som sigter imod ustævnet person, og til en upåstævnet materie, og Astrup formodede at nyde svar derpå, siden det fornemmelig er sagen til oplysning.

Efter rettens consens svarede vidnet, Povl Mortensen, at hvad vundet degnen Niels Isachsen at have sagt i sit hus, skete, før degnen og præsten blev forliget i Hasle kirke.

2. tilspurgt, om han ved, at degnen siden den tid bem. forlig skete i Hasle kirke har begået noget usømmeligt eller utilbørligt imod præsten, hans hustru eller familie? Vidnet svarede: Nej, han hverken vidste eller havde hørt det.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3. om han ikke ved, at degnen siden den tid har bevist præsten adskillige tjenester i en og anden måde? Vidnet svarede: Hvad tjeneste degnen havde gjort præsten, vidste han ikke; men i kirken havde han forandret sit embede ved at opvarte, hvad sig burde, har og set degnen at age med præsten til sogns fra Skejby til Lisbjerg.
4. om han ved, at degnen har truet enten Hasle by med ulykke eller både dens eller andre byers folk? Vidnet svarede: Det havde han aldrig hørt.

Ponich fandt sig beføjet endnu at tilspørge vidnet, hvoraf han ved, at der er sket forlig imellem degnen og præsten i Hasle kirke, som omvundet er? Vidnet svarede: Han vidste det af degnen gjorte præsten afbigt tilligemed hans hustru efter folks sigende, havde ellers været med for provsten den samme handel, der da var imellem præst og degn, da vidnet og samme tid forklarede for provsten, hvis han her på 1ste spørgsmål vundet har.

Endnu fandt Ponich sig beføjet at tilspørge, om han ikke over den i dag omvundne materie på 1ste spørgsmål har udgivet og underskrevet sin attest af 12te sep. afvigte år? Vidnet svarede: Jo, han har underskrevet en attest, som en student, der var i præstens hus havde skrevet, neml. hr. Anderses søn i Storring (sognepræsten i Storring Anders Christensen Winding, sønnen Andreas C. A. Winding fulgte faderen som præst i Storring), hvilket vidnet af Ponich blev forevist, og vidnet vedkendte at være den samme samt tilstod at være hans egen hånd, der under er skrevet, i hvilken anledning Ponich begærede retten ville behage samme at påtegne, som og skete.

I anledning af den fremviste såkaldte attest, dateret d. 12te sep. 1742 så og af vidnets udsigende på 1ste spørgsmål tog Astrup endnu anledning for det

5. at tilspørge vidnet, om han til visse ved det ord skal være udsagt af degnen Niels Isachsen i vidnets hus? Vidnet svarede: Han kunne ikke sige tilvisse, om det var 5 eller 6 år siden, men så omtrent var det, han hørte samme ord.

Siden parterne ej havde videre at tilspørge vidnerne, blev han fra retten dimitteret.

Dernæst fremstod Jens Simonsen, som aflagde sin ed efter loven og derpå vandt, at ungefær for 5 år siden talte han med degnen ved degnestolen i Skejby kirke efter tjenestens forretning, da sagde degnen: Djævelen slå hans hals i stykker – men navngav ingen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ponich tilspurgte vidnet:

1. Om der ingen samtale var imellem vidnet og degnen den omvundne tid og sted om præsten hr. Thomas Barfod, så at vidnet kan vidne om de omvundne ord var ment præsten eller andre? Vidnet svarede: Han kunne ikke erindre, hvad samtale han havde med degnen, ikke heller vidste han, hvem degnen mente med de ord, da han bante, ikke heller præstens navn nævnt. Nogen tid derefter kom degnen og præsten i nogen ustand med hinanden, der årsagede, at vidnet med flere blev kaldet i stiftsprovstens hus i Århus, hvor hr. Barfod og tillige mødte, da vidnet dér gav sin forklaring, om hvis han vidste af hr. Barfods og Niels Isachsens mellemværende, hvilke han nu ikke her kan erindre efter så mange års forløb.
2. Om vidnet ved noget af degnen Niels Isachsens uskikkelige opførsel både i og uden kirken og hans embede? Vidnet svarede: Han vidste ikke noget ham i så fald at påvise.

Astrup begærede, at retten ville tage vidnets svar på hans til 1ste vidne gjorte 4. spørgsmål. På

1. spørgsmål svarede vidnet, at de ord, som degnen havde sagt til ham ved degnestolen, var passeret, førend vidnet tillige med flere, som omvundet er, var hos provsten, hvor vidnet gav det samme tilkende, og endnu efter den tid var det, at vidnet har hørt den degnen gjorte afbigt i Hasle kirke i provstens hosværelse, hvilket vidnet ikke selv var ved, men hørt det af andre sige og ligeså hørt sige, at præst og degn da blev forliget om, hvis da havde været imellem. På
2. spørgsmål svarede ligesom næstforrige vidne. På
3. vandt, at degnen nogle gange siden den tid havde prædiket for Skejby kirke, om det var en villighed eller for betaling, ved vidnet ikke. Hvad hans embede vedkom i kirken, har han og gjort, såvidt han tilkom, og vidnet har set, at han undertiden har aget med præsten til og fra sogns siden den tid. På
4. spørgsmål svarede ligesom forrige vidne.

Og som ingen af parterne havde videre at tilspørge vidnet, blev han fra retten dimitteret«.

*

I et retsmøde 24. april afhørtes Mette Jensdatter fra Skejby. Hun havde et par gange siddet indkaldelsen overhørig, men blev nu hentet til afhøring:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»... hvor da fremstod vidnet Mette Jensdatter, som efter aflagte lovens ed vandt og forklarede, at ungefær 4 à 5 år siden, kunne dog ikke vide til visse, om det var længere siden, var degnen Niels Isachsen Schanderborg i vidnets stue, da hørte hun ham sige til hendes mand og sig selv, at præsten hr. Thomas Barfoed skulle dog engang få en ulykke, og han skulle betale ham med blodige næver, fordi han skulle løbe efter ham som en jagthund. Dertil vidnet svarede degnen samme tid: »For Guds skyld, lader ingen mennesker høre sådant«. Dertil han svarede: »De må høre det, hvem der vil«.

I anledning mons. Astrups fremsendte indlæg tilspurgte retten vidnet de deri anførte spørgsmål. Til

1. svarede, at hun aldrig havde været afhørt af monsr. Ponich, men vel var retteligt, at hendes mand for nogle år siden var udkaldt til stiftsprovsten om samme handel, men hvad der blev da talt eller passeret, vidste vidnet ikke. På spørgsmål
2. svarede vidnet at have hørt vist den tid, at provsten skal have været i Hasle kirke for at sætte degnen til rette i menighedens overværelse, for det han havde forbrudt sig imod præsten, men hvad forbrydelsen var, vidste vidnet ikke. På spørgsmål
3. svarede vidnet at have hørt sige, præsten og degnen var bleven forligte samme tid. På spørgsmål
4. svarede vidnet, at dette omvundne forlig i Hasle kirke skete efter de omvundne ord, som vidnet har forklaret blev udtalt af degnen i hendes hus. På spørgsmål
5. svarede vidnet, at hun hverken har hørt eller ved noget utilbørligt af degnen forøvet imod præsten eller hans familie siden den tid. På spørgsmål
6. svarede vidnet, at det var hende vitterligt, at degnen siden den tid nogle gange har prædiket for præsten, men hvad tid kunne hun ikke forklare. På spørgsmål
7. svarede vidnet: Nej, det havde hun aldrig hørt. På spørgsmål
8. svarede vidnet, hun vidste ikke nogen, som degnen havde overfaldet uden alene hendes mand, da han en gang kom i Guds hus sildig om aftenen, greb hendes mand fat og slog ham under øret og sagde: »Du skal få det og det« skieldende, alt for hendes mand havde bekendtgjort, hvad degnen havde sagt at ville gøre imod præsten hr. Barfod, som vandt og forklaret er, forklarede ellers, at da hun ville gå imellem hendes mand og degnen, rev degnen en del hår af hendes hoved.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Og som parterne ej havde vidnet mere at tilspørge, så blev hun fra retten dimitteret, hvorefter sr. Ponich begærede tingsvidnet sluttet, og alt det her ved retten i denne sag passerede beskreven, sr. Astrup ligeledes en genpart, som og af retten blev udstedt. Var så ej mere at bestille denne gang«.

*

Hermed slutter retsmøderne mod Niels Isachsen, og sagen lå tilsyneladende stille hele sommeren, bortset fra enkelte breve mellem kancelliet og biskop og stiftamtmand. Nogle skrivelser vedr. sagen og degnens forhold må her desværre være gået tabt. Først 6. dec. 1743, over et år efter degnens fængsling, foreligger følgende skrivelse fra kongen til biskop Hygum og stiftamtmand Jacob Benzon. Men da er det uden interesse for degnen. Brevet lyder:

»Christian den Sjette af Guds nåde, konge til Danmark og Norge, de Venders og Goters, hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve udi Oldenborg og Delmenhorst.

Vor synderlige bevågenhed tilforn. Af Eder til Os under den 2den novembris sidstleden indkomne forestilling er Os allerunderdanigst bleven refereret, at I i følge af vores til Eder den 2den novembris udi næstafvigte år ergangne rescript, har ladet degnen for Hasle, Skejby og Lisbjerg menigheder, Niels Isachsen Schanderborg, arrestere, og at der for hans onde og forargelige liv og levned og særdeles udtalte trusler og undsigelser både imod præsten Thomas Barfod og Hasle by medvidere er bleven anlagt sag imod ham af landfiskal Thomas Mawors, og klarligen bleven overbevist ham hans forseelse, hvorved han er bleven foranlediget ved skriftlig til Eder indgivne memorial at bekende sin begangne forseelse og hidindtil brugte forargelige levnet, tilstår at have overdraget sig en hård straf, om end ham, efter yderste regler, skulle forthores og til den ende ej alene selv resignere sit degneembede, men endog forsikrer at vige Århus stift og ej videre derudi at lade sig finde, såfremt sagen ej, efter de førte tingsvidner og andre imod ham værende håndskrifter, skal stå ham åben for, imod at den fiskaliske aktion og den på hans person lagte arrest måtte blive ophævet. Da, som I udi forberørte Eders allerunderdanigste forestilling formener, at den på hans person udstandne langvarige arrest kunne nogenledes æquivalere imod hans begangne forseelser, og at samme tilligemed embedets devolution kunne være nok til eksempel og afsky for publico og ligesindede, hvortil og kommer, at præsten for nogen tid siden ved døden er afgangen, han selv forfalden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i en hård sygdom, og hans endnu i live værende gamle skikkelige forældre for ham have intercederede. Så giver Vi Eder hermed tilkende, at Vi, efter foranførte omstændigheder, af sær kongelig nåde allernådigst har bevilget, at arresten og den imod degnen Niels Isaachsen Schanderborg formerede aktion må være ophævet, og at han, i fald han af hans sygdom bliver restitueret, må opholde sig, hvor han vil, undtagen i Havreballegårds amt, hvorunder Hasle by er beliggende, sålænge han sig skikkelig og upåklagelig opfører, men om han derefter noget utilbørligt skulle forøve, skal hans givne forpligt da i alle måder stå ved magt, foruden hvis straf han ved nye forseelser sig måtte pådrage.

Derefter I Eder allerunderdanigst har at rette og Os ellers at indberette, at I dette Vores allernådigste rescript har bekommet.

Befalende Eder Gud.

Skrevet på Vort slot, Christiansborg, i Vores kongelige residensstad København.

D. 6. decemberis 1743.

Under Vort kongelige hånd og signet

Christian R«.

Men friheden kom for sent. Niels Isaachsen var nogle uger før død i arresten. Det sidste, der vides om ham, er fra Århus domsogns kirkebog. Den har:

»Død 11. nov. 1743 Niels Isachsen, elendig og fattig. Beg. på domkirkens kirkegård«.

Den ulykkelige degns liv er her draget frem for vort blik ved den lange retssag i al dens groteskhed. Men man må vistnok sige, at Niels Isachsen ikke skiller sig så forfærdelig langt ud fra mange af hans tids degnetyper. Han var jo Holbergs samtidige.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Historisk Samfund 1966-67

Der blev i beretningsåret afholdt 8 arrangementer: 5 udflugter, 2 foredrag og en filmaften. Udflugtssæsonen blev indledt lørdag den 14. maj med en tur til Gl. Estrup og Auning kirke. Begge steder var arkitekt Sven Fritz vejleder ligesom også lørdag den 2. juni, da målet var Tirstrup kirke (i Tirstrup nævnede arkitekt Fritz, at prædikestolens materiale var angivet forskelligt i litteraturen, og at han derfor havde bedt lektor Skjøt-Pedersen om at se nærmere på den. Lektoren er kommet til det resultat, at stolen er udhugget af én blok fedtsten (klæbersten) af norsk oprindelse). Lørdag den 18. juni var der besøg i kalkminerne ved Mønsted, hvor formanden og kalkværksbestyrer Agner Stilling orienterede. Turen sluttede i Kongenshus mindepark for hedens opdyrkere, hvor der, efter at arkivar Peder Jensen havde fortalt om parken, var lejlighed til en spadseretur i det smukke sommervejr. Heldagsturen, der havde Ribe som mål, fandt sted søndag den 11. september. På vejen blev der gjort holdt i Jelling, hvor museumsoverinspektør Gunner Rasmussen berettede om højanlægget og teorierne omkring det. I Skibelund krat skildrede formanden stedets betydning i nationalitetskampen, og han gennemgik nærmere baggrunden for nogle af de mange mindesten. Efter frokosten i Ribe blev deltagerne delt i hold, der under Gunner Rasmussens og Peder Jensens ledelse, kom på en udbytterig byvandring. Alle var desuden i domkirken, og der blev sluttet af på borgbanken, hvor formanden kort præsenterede den gamle kongeborg. Eftermiddagskaffen blev indtaget på Hovborg kro. Sidste udflugt fandt sted lørdag den 1. oktober og gik til Ørsted og Holbæk kirke. I Ørsted blev der redegjort for det arbejde, der dér gøres, for bevaring af den gamle landsby, og i Holbæk kirke var arkitekt Fritz endnu en gang vejleder. Der blev på turen gjort holdt ved Holbækgård.

Onsdag den 7. december var der filmaften med »Landet de vandt«, optaget i anledning af Hedeselskabets 100 års jubilæum, »Østjyllands

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fjorde«, en firmaoptaget film, der gav godt historisk stof, og endelig »Vikingeskibene i Roskilde fjord«, en lille spændende skildring af arbejdet med hævningen af Peberrendefundet. Torsdag den 19. januar 1967 fortalte bygningskonduktør N. J. Israelsen med lysbilleder om »Johann Gottfried Hödrich, murermester i Viborg«. Generalforsamlingen fandt sted torsdag den 30. marts. Formanden udtalte i sin beretning mindeord over professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen, der en årrække var foreningens næstformand. Såvel beretning som regnskab blev godkendt. Det vedtoges at fastsætte kontingentet for det kommende år til 15 kr. De afgående bestyrelsesmedlemmer: Overlærer N. Gjesing, apoteker Adam Helms, arkivar Finn H. Lauridsen og museumsoverinspektør Gunner Rasmussen blev alle genvalgt. Efter kaffebordet fortalte formanden med baggrund i arkivalier fra Århus bys arkiv om »Tyvetogter i 1720'ernes Århus«.

Der er til arbejdet modtaget tilskud fra Ministeriet for kulturelle Anliggender, Skanderborg og Århus amt, købstadkommuner, enkelte sognekommuner og private. Historisk Samfund bringer sin hjerteligste tak for disse tilskud, og det takker lige så hjerteligt alle, der ved medlemsskab støtter arbejdet og deltager i eller medvirker ved møder og udflugter.

Rettelse til beretningen for 1965–66 (i Århus Stifts Årbøger 1966, side 155): Ved en beklagelig fejl er det landbrug, deltagerne i heldagsturen 12. september 1966 beså i Lille Vildmose, blevet anført som tilhørende De danske Spritfabrikker. Gården tilhører Cementfabrikkerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Personregister

Ancher, Michael, maler 47
Andersen, Christen, bonde i Hasle 125, 128
– J. 125
– Jens, bonde i Herskind 13
– Jens, skovfoged 108
– Niels, bonde i Herskind 13
– Peder 146
Asser Jonsen 10
Astrup, Anders, birkedommer 127–28, 130–35, 138, 140–45, 147–51

Bache, Otto, maler 43
Bak, Christen, bonde i Skejby 146
Bamborg, Herlov 59–60
Bang, Bernhard, professor 115
– N. J., skovrider 82, 84, 87–90, 92–93, 102–03, 105–07, 109, 111–12, 114–15
– Niels 68
Barfod, Thomas Christensen, præst 121–23, 125–26, 128, 130, 132, 145–47, 149–51
Basballe 84
Bay, Cecilie Marie 21
Bech, Marcus, købmand 103
– Niels, skovbetjent 95
Bendixen, Rasmus, fhv. gårdejer 117
Benner, Frederik, parykmager 52, 59, 61, 64–65, 67
Benzon, Jacob, stiftamtmand 56–57, 59, 126, 151
Berentsen, Mads, bonde i Skejby 146
Berntsen, Anton, forfatter 49
Bertram, Johan Henrich 134
Bille, Chr., politiker 41
Birkelund, Anna, tegner 82
– Knud, overassistent 82
Bisgaard, Otto, overretssagfører 6
Bjerre, Niels, maler 44
Bjerrum, Anders, professor 100
Blessing, H. C., præst 20
Blichfeldt, Mogens, præst 20
Bondesen, Jacob, provst 18, 20
Boniecki, A. 75
Borgbjerg, F. J., minister 100
Borre, Harald, maler 17
Braes, I. I. 121
Brandt, Claus, farver 64
Brochdorf, Elisabeth Charlotte Amalie, oberstinde 52, 58, 62
– Henrich, oberst 62
Broder Degn, kannik 9–10, 26
Brosbøll, se Etlar
Bunde, Jens Pedersen, bonde i Lisbjerg 125
Bæk, Jens, skovarbejder 111
Bøggild, Balthasar Christopher, præst 20

Christensdatter, Inger 18
Christensen, Christen, bonde i Skejby 125
– Jens, bonde i Hasle 125, 135, 139, 146
– Niels 58
– Ole 58
– Peder, bonde i Skejby 125
– Povl, bonde i Skejby 125
Christensen, Rasmus, bonde i Terp 125,146
– Thor, møller 97
Christian III, konge 117
– IV, konge 97
– VI, konge 123–24, 151–52
Czarniecki, Stefan, polsk militærmand 72–73, 78

Dahl, Bothilde 115
– Christian, stiftamtmand 115
Dalgas, Enrico, hededyrker 102
Danielsen, H. P., gæstgiver 95
Danneskjold-Samsøe, Frederik, greve 86
Degn, Jens 102
Dembinski, Jan, polsk militærmand 78
Dich, Kai de Cros 90
Diebitsch, general 98
Dinesen, Niels, bonde i Herskind 13
Dreyer, Danquart, maler 44

Eicksted, Alexander Ernst, major 59, 62
Ejlersen, Hans Christian 134
Enemark, Poul, universitetsadjunkt 6
Erichsen, Trauls, farver 109
Erik 9–10
Erik Menved, konge 10
Ermandinger, Christopher 53
Esger, biskop 10
Etlar, Carit, forfatter 45–46
Exner, Julius, maler 43

Flensburg, Andreas Nicolai, præst 20–22

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flensburg, Anna Elisabeth 21
– Anna Helene 21
– Thomas, præst 21
Frederik V, konge 95
– VI, konge 95
Frijs, se Krag-Juel-Vind-Frijs
Frijs, Niels, greve 12
Fritz, Andreas, maler 43, 86
Funch, fuldmægtig 115

Geertsen, madam 103
Gelgiesser, Borchard, klokkestøber 18
Gersdorff, C. R., baron 86, 90
– Chr. A., baron 98
Gjesing, madam 103
– Niels, overlærer 6
Gogh, Vincent van, maler 45
Güldencrone, Fr. J., baron 86, 92, 95
Gyldenløve, Ulrik Christian, generaladmiral 95
Gündorph, Christ. 59

Hampe, Georg Wilhelm, forstinspektør 86
Hansen, H. P., museumsmand 43
– Peder, bonde i Fulden 108
Hase, Niels Lauridsen, provst 18
Hastrup, Frits, afdelingsleder 16
Haugsted, Ejler, historiker 98
Haunstrup, frue 58, 61, 65
Hegel, Jacob, forlagsboghandler 46
Heilskov, Chr., historiker 18
Helms, vagtmester 108
– Adam, apoteker 6
Henriques, Fini, komponist 47
Hillgaard, K. B., provst 20
Hjersing, Hans Nielsen, præst 20
Hobroe, Jens Jensen, provst 20
Hoffmeyer, J., historiker 84
Holm, H. J., professor 17
– Niels Nielsen, bonde i Terp 125, 144, 146
Hygum, Peder, biskop 150
Høeg, provst 53
Høyen, N. L., kunsthistoriker 44

Ingerslev, C. P. R., godsejer 84, 112
Ipsen, Alfred, forfatter 49
Isager, Kristen, læge 50
Israelsen, N. J., bygningskonduktør 6
Isachsen, se Schanderborg
Iversen, Steffen, møllebygger 43

Jacobsen, Bunde, borger i Århus 20
– Jens, præst 20
Jens Assersen 10
Jensdatter, Mette 149–50
Jensen, Anders, bonde i Skivholme 11
– Anders, skovfoged 114
– Axel E., skovfoged 103, 106, 108–11, 114
– Bernhardt, borgmester 95
– Christen, bonde i Voldby 39–40
– Dines, bonde i Herskind 13
– Enevold, møller 53, 58, 65
– Jacob, borgmester 100
– Jens, bonde i Skejby 125
– Jens, præst 11
– Jens Chr., skovfoged 100
– Jesper, bonde i Hasle 125, 128
– Jørgen Steen, museumsinspektør 73
– Nydam, gårdejer 6
– Ole 93
– Peder, arkivar 4, 6
– Peder Pedersen, bonde i Sporup 36
– Rasmus 24
– Søren, bonde i Hasle 125, 128
– Søren, bonde i Lisbjerg 125, 146
– Søren, bonde i Skivholme 11
– Søren, isenkræmmer 93
– Søren, skovfoged 103
– Thomas 125, 146
Jensens enke, Rasmus 13
Jespersen, Søren, bonde i Herskind 13
Johansen, Søren, lærer 119–20
Justsen, Hans, amtsforvalter 56–57, 60, 66, 69
Jørgensen, bonde i Skjoldelev 39
– S. Lauge, lektor 6

Kiær, Jens, bonde i Lisbjerg 125
Knudsen, Frands, bonde i Skivholme 11
Knudsgaard, M., skovfoged 87
Knuth, Louise Charlotte 87, 92, 95
Krag-Juel-Vind-Frijs, C. E., greve 30–32, 34, 36, 38–40
– J. Chr., greve 22
Kristensen, Evald Tang, folkemindeforsker 10, 24
Kristian, se Christian
Krogstrup, Niels Andresen, præst 20
Krøgholt, J. T. J., præst 20
Kyhn, Vilhelm, maler 44

Ladefoged, Kjeld, skovrider 110
Langballe, Carl, forpagter 22
– Christian Carl, købmand 22
– O., grosserer 98
Lange, Jens Iversen, biskop 17
Langen, Johan von, forstmand 85–86
Larsen, Johannes, maler 47
Lasen, Michel, bonde i Hasle 122, 139
Lassen, Christen, bonde i Lisbjerg 125
– Christen, bonde i Skejby 125
– Peder, bonde i Skejby 125, 146
– Peder Sørensen, bonde i Lisbjerg 125
– Simon, bonde i Herskind 13
Lauersen, Niels, bonde i Sporup 36
Lauridsen, Christen, bonde i Herskind 13
– Finn H., arkivar 4, 6
– Jens, bonde i Herskind 13

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Laursen, Christen, bonde i Hasle 122, 139
– Ingvar, bonde i Skivholme 11
Leegaard, familien 69, 71
Leemann, Elisabeth, se Udsen
Lindemann, borgmester 58, 60
Lozinski 73
Lundbye, J. Th., maler 44
Lundin, Helge, præst 20
Lyng, Søren Sørensen, bonde i Skejby 125

Madsen, Poul, møller 103
Magnus-Petersen, J., se Petersen
Mailand-Hansen 108
Marcussen, Hans 67–68
– Niels, tobaksspinder 58, 61, 64
Marselis, Gabriel, købmand 83, 105
Mathiesen, Broder, maler 72
Mawors, Thomas, byfoged 124–26, 134, 145–46, 151
Michelsen, Rasmuss, bonde i Lisbjerg 146
Mikkelsen, Laurits, præst 20
Mikkelsen, Mads, bonde i Hasle 11
– Peder, bonde i Hasle 125, 130
– Povl, bonde i Skejby 146–47
– Rasmus, bonde i Terp 125, 146
Moldrup, Niels Olesen, regimentsskriver 53, 59, 64
Mollerup, Peder, bonde i Terp 146
Moltke-Bregentved, A. W., statsmand 29
Morsing, Laurits Nicolai, præst 7, 20
Mortensen, Michael, bonde i Sporup 36
Muller, I. P., gymnastikpædagog 115
Munch, Edvard, maler 45
Møller, Jens Christensen, bonde i Lisbjerg 125
– Jesper Envoldsen, bonde i Lisbjerg 125
– Peder Nielsen, bonde i Terp 125, 146
Mørch, Jens, birkedommer 124

Nannestad, Fr., stiftsprovst 122–23, 126, 134
Niels Bise 10
Niels Bæger 9–10
Niels Kurr 10
Niels Lænde 10
Nielsdatter, Mette 121
Nielsen, Anders, bonde i Terp 125, 144–46
– Bunde, præst 20
– Christen, provst 20
– Einar, maler 46
– Frands, bonde i Lisbjerg 125, 146
– Isach 121
– Jens, bonde i Ingerslev 134, 146
– Jens, bonde i Skejby 125
– Jens, bonde i Terp mølle 11
– Niels, bonde i Herskind 13
– Peder, bonde i Herskind 13
– Peder, bonde i Skivholme 11
– Peder, bonde i Terp 125
– Povl, bonde i Terp 125, 144
– Rasmus, bonde i Hasle 125, 135, 144, 146
– Rasmus, bonde i Herskind 13
– Rasmus, bonde i Lisbjerg 125, 146
– Rasmus, bonde i Terp 125, 144
– Simon, bonde i Hasle 125, 128
– Simon, bonde i Herskind 13
– Søren, bonde i Lisbjerg 125, 146
Niesiecki, K. 75
Nissen, Terkil Christensen, præst 20

Offersen, Anders, bonde i Lisbjerg 125
Olesen, Niels, se Moldrup
Ollesen, Niels, bonde i Lisbjerg 146

Palle Jonsen 10
Pallesen, Christen, borger i Skanderborg 58, 60, 75
– Hansigne Pouline 22
Pallesen, Jens, skomager 58, 65
Pasek, Jan, polsk soldat 72
Pauli, forlagsboghandler 45
– Simon 13
Pedersdatter, Anne 22
Pedersen, Christen, bonde i Lisbjerg 125, 146
– Hans 53
– Jens, bonde i Skivholme 11
– Mads, bonde i Herskind 13
– Marius, lærer 119
– Niels, bonde i Ingerslev 146
– Niels, bonde i Terp 125, 146
– Peder, bonde i Herskind 13
– Rasmus, bonde i Hasle 122, 139
– Terckild 58,60
Petersen, A. E. Skjøt, lektor 87
– Magnus, arkæolog 17
Ponich, Peder, byskriver 124–28, 130, 132–35, 139, 141–42, 144–51
Pontoppidan, Erik, historiker 55, 63, 78
Poulsen, Mikkel, bonde i Herskind 13
– Niels, bonde i Skivholme 11
– Sidsel Katrine 44
Povelsen, Peder, bonde i Hasle 125, 128, 135, 142–43, 146
Povlsen, Apelone 20
– Niels, bonde i Lading 20
– Povl R., gårdejer, historiker 15, 26
Pries, Arthur, skovrider 89, 110, 115
– Carl 110, 114
– J. C. F., skovrider 110–11
Pultz, Frederik, major 59–60, 62

Rasmussen, A. P., dyrlæge 15
– Anders, bonde i Ingerslev 134, 146
– Anders, bonde i Terp 125, 144, 146
– Gunner, museumsoverinspektør 4, 6
– Hans, bonde i Skivholme 11

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rasmussen, Jesper, skomager 53, 59, 65, 67–69
– Laurs, bonde i Ingerslev 134
– Mads, bonde i Ingerslev 134, 146
– Mads, bonde i Skejby 125
– Niels, bonde i Herskind 13
– Peder, bonde i Ingerslev 134, 146
– Peder, bonde i Lisbjerg 125, 146
– Peder, bonde i Skivholme 11
– Rasmus, bonde i Lisbjerg 125
– Søren, bonde i Ingerslev 134
Reedtz, Valdemar 62
Remmer, Niels, bonde i Skivholme 15
Rhumann, Johannes, præst 72–74
Rosenkrantz, Holger, lensmand 90
Rumohr 103
Russa, Christophorus de, polsk militærmand 78
Rutzou, Peder Christophersen, kapellan 58, 64

Samitz, Georg Balthazar, general 62
– Ingeborg, generalinde 53, 58–59, 62
Schanderborg, Niels Isachsen, lærer 121, 123–28, 130, 132–35, 139–42, 144–52
Schive, Peder, klokker 73–74
Schiøtz-Christensen, adjunkt 102
Schmidt, August F., forfatter 7
Simonsen, Jens, bonde i Skejby 146, 148
– Jørgen, bonde i Herskind 13
Sillemann, farver 66
Skade, Niels Clausen, biskop 17
Skivholme, Jens Jacobsen, borger i Århus 20
Skjoldborg, Johan, forfatter 49
Skræder, Frands, bonde i Lisbjerg 146
Smed, Hans Nielsen, smed 24
– Jens Peter 10
Smidth, Hans, maler 44
Sorterup, Mathias, farver 53, 59, 61, 64, 66
Steffensen, Alfred, komponist 47
– Meta, pianistinde 47
– Poul, maler 43, 46–47
– Poul, tegner 43
Svendsen, Rasmus, bonde i Herskind 13
Sørensen, Jens, bonde i Hasle 125, 128, 132
– Jens, bonde i Skivholme 11
– Knud, bonde i Skivholme 11
– Mikkel, bonde i Ingerslev 146
– Mikkel, præst 20
– Niels, bonde i Herskind 13
– Peder, bonde i Lisbjerg 125
– Peder, bonde i Skivholme 11
– Rasmus, bonde i Hasle 122, 125, 139
– Rasmus, bonde i Herskind 13
– Rasmus, bonde i Kattrup 134, 146
– Rasmus, bonde i Skejby 125
Saabye, August, billedhugger 26
– Erhard, præst 20, 26

Thestrup, Anna, arkivar 52
– Poul, stud. mag. 28
Thomsen, Carl, præst 20–22
– Cecilie Marie 22
– Niels, præst 20
Toftnæs, Niels Thomsen, gæstgiver 95
Trolle, Dorthe 62
Troyel, Poul Ludvig, præst 20
Tydsk, Rasmus, bonde i Lisbjerg 146

Udsen, Elisabeth M. H. L., præsteenke 58, 64
– Laurits, præst 64
Uruski, S. 75

Wiberg, S. V., historiker 20
Wibye, Jens Christensen, slotsdegn 64
Wied, J., fabrikant 114
Villumsen, Søren, bonde i Kattrup 146
Winding, Anders Christensen, præst 148
– Andreas C. A., præst 148
Wimmer, Jan, militærhistoriker 78
Winge, S., sagfører 106
Winther, Gert, politiker 40
Wissing, Niels, birkeskriver 53, 60, 64, 66,69
Wulff, D. H. 78

Zachariasen, A. C., orgelbygger 18
Zweig, Stefan, forfatter 49

Øllsgaard, Elias, billedhugger 88

Aaby, Jens Jensen, bonde i Hasle 125, 128, 135, 142, 144, 146
Aakjær, Jeppe, forfatter 49

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stedregister

Aachen 62
Abelshoved (Århus) 114, 115
Abildhoved–Abelshoved
Adelgade (Skanderborg) 53, 54, 62, 64, 65
Ahlmanns alle (Hellerup) 46
Alkærslund (Skivholme) 14
Als 72
Andedam (Århus) 93
Andekæret (Århus) 93
Arles 45
Armbøgen (Århus) 109

Bakkegård (Skivholme) 14
Bakkegården (Skivholme 14
Balkan 98
Ballehage (Århus) 98, 115
Ballehagesti (Århus) 100
Ballevej (Århus) 115
Bangs bænk (Århus) 115
Basballe skov (Århus) 84
Berlin 49
Bjerget (Skivholme) 14
Blommehaven (Århus) 106
Blommehøj (Århus) 106
Blommestien (Århus) 107
Blåbærhækken (Århus) 100
Boller 30
Bomskolen (Århus) 84–86, 90
Borgbjergs bænk (Århus 100
Borgergade (Skanderborg) 53
Borgmesterens bænk (Århus) 100
Borgporten (Århus)93
Borum 7, 8, 12, 21, 24
Borum Eshøj 11, 12
Borum møllebæk 7, 10
Boserup skov 92
Bregneholt (Århus) 100
Brendstrup 14
Brengstrup 14
Brinne 10, 14
Brinnemark 10
Brobjerg (Århus) 95
Brobakken (Århus) 107
Brune jord, Den (Århus) 107, 108
Bruxelles 50
Brüne (Skivholme) 8
Bukkebjerg (Århus) 108
Bysporet (Århus) 93
Bækhuset (Århus) 108
Bæksporet (Århus) 108
Bøgeskovgård 44, 51
Bøgeskovgård (Skivholme) 15
Bøkistatholm (Skivholme) 8, 10

Carl Nielsens vej (Århus) 82, 86, 90, 93
Charlottenborg 44, 49
Christiansborg 124, 152
Christiansminde 30
Clausholm birk 127

Damvejen (Århus) 93
Danielsens have (Århus) 93, 95
Danmark 28, 30, 56, 72, 78, 79, 80, 85, 151
Delmenhorst 151
Dichshøj (Århus) 90
Ditmarsken 151
Djursland 120
Djævlekløften (Århus) 106, 108, 111, 114
Donbæk (Århus) 90
Donbækhusene (Århus) 87, 92, 93
Dunbæk-Donbæk
Dunbækhusene–Donbækhusene
Dunbækskoven (Århus) 90
Dyreparken (Århus) 100, 103

Elkærgård (Skivholme) 14
Eltang 21
Emborg 47
England 119
Eskhøjgård (Skivholme) 14
Excellencehøjen (Århus) 100

Fastrup 58
Fauerskov 30
Feldballe 64
Flade stykke, Det (Århus) 109
Flyvebakken (Århus) 92
Folkeparken (Århus) 86
Forskoven (Århus) 84
Forstbotanisk have (Århus) 92
Forsthaven (Århus) 92
Framlev 7
Framlev herred 7, 16, 18, 20, 23, 24, 26
Fredericia 21
Frederiksgade (Århus) 95
Frederikshøj kro (Århus) 93, 95, 97
Frederiksminde (Århus) 95, 97
Friheden (Århus) 84, 86, 89
Frijsenborg 11, 14, 15, 21, 28, 30, 32–36, 38, 39, 41, 42
Frijsendal 30
Fritz' bøg (Århus) 86
Frue kirke (Århus) 20
Fruens bænk (Århus) 109
Frydenlund (Århus) 93, 97, 103
Fuglevrå (Århus) 100
Fuglsang 30

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fuldbro mølle 53, 65
Fulden 108
Funchs bænk (Århus) 115
Futterdal (Århus) 109
Fyn 78
Fændriksporet (Århus) 109

Galten 7, 8, 121
Gamle by, Den (Århus) 23
Gamle vej (Århus) 100
Gentofte 45
Giber å (Århus) 82, 115
Gosmer 64
Grejsdalen 46
Grenå 145
Grimskær (Skivholme) 12
Grimskær (Skivholme) 9, 10, 12
Grimskærgård (Skivholme) 14
Grumstolen (Århus) 100, 102
Grundfør 22
Grønne spor (Århus) 102
Grønnevej (Århus) 86
Gudenåen 47
Guldsmedens spor (Århus) 102, 116
Gullev 44
Gyvelhøj (Århus) 109
Gåsehaven (Århus) 109

Hads herred 98
Halling 64
Halvmose (Århus) 102
Halvmosesporet (Århus) 102
Hamborg (Århus) 111
Hamborgsporet (Århus) 109
Hasle 117, 120–136, 138–140, 142–152
Hasle herred 14, 123
Havbakkerne (Århus) 109
Havbakkesti (Århus) 109
Havreballegård (Århus) 83, 84, 105
Havreballegårds amt 152
Havreballe skov (Århus) 82–84, 87, 107
Helledi (Skivholme) 14, 22
Hellerup 46
Herskind 7, 8, 13–16 23–26
Herskind hede 15
Herskind krat 15
Herskind nørremark 14
Herskind vestervang 14
Hestehavegård (Århus) 95, 97
Hestehaven (Århus) 82, 90, 106, 108
Hestholmgård (Skivholme) 14
Hjortebøgen (Århus) 109, 110
Holme 10, 125
Holmevej (Århus) 86
Holmestien (Århus) 86
HolmeTranbjerg 105
Holsten 151
Hornslet 134, 147
Horsens 57, 72, 124, 125, 145, 146
Horsevad (Århus) 102
Horsevadbakken (Århus) 102, 103, 105
Houlbjerg 121
Hulbæk (Århus) 108, 111
Humlehavehuset (Århus) 86, 87, 89
Husmandsstien (Århus) 87
Hvolbæk (Århus) 111
Højager (Skivholme) 14
Højbjerg 102
Højbjergvej (Århus) 102
Højbo (Skivholme) 14
Højbogård (Skivholme) 14
Højgård (Skivholme) 14
Højerslund (Skivholme) 15
Højslet (Skivholme) 14
Hørager (Århus) 102
Høragerspor (Århus) 102
Hørhavegården (Århus) 106, 109, 111
Hørhaven (Århus) 111
Hørhavemarken (Århus) 82, 108
Hørhavens store høj (Århus) 109

Ingerslev 134, 146

Jens Bæks vedkast (Århus) 111
Jens Degns sejkær (Århus) 102
Jens Hamborgs mose (Århus) 109, 111
Jernit 30
Jonstrup 10
Journalistpladsen (Århus) 111
Jylland 29, 46, 109, 145
Jyllands alle (Århus) 89
Jægerskoven (Århus) 92
Kalbygård skov 10
Kalvehaven (Århus) 111
Kapellet (Århus) 111
Karussemosen (Århus) 87
Kattrup 134, 146
Kimmerhuset (Århus) 92
Kirkeskoven (Århus) 82, 90, 95, 107
Klostervej (Ry) 47
Knudseg (Århus) 87
Kolding 50, 72, 78
Koldinghus 72
Koldt 119
Kongevejen (Århus) 86, 87, 90, 93
Kossinghus (Århus) 106, 111
Kossingkjær (Århus) 111
Kristuskilden (Århus) 115
Kælkebakken (Århus) 102
Kæmpen (Århus) 87
København 43, 56, 64, 86, 124, 152

Ladegårdsskoven (Århus) 83, 84
Lading 7, 10, 12
Lading Bundgård 20
Lading sø 7, 10, 11,21
Langsig (Århus) 102
Lassebjerget (Århus) 102, 111
Lassesporet (Århus) 111
Leipzig 75
Lille Fulden 108
Lille Herskind 18
Lille Lasses eng (Århus) 111
Lille torv (Århus) 93
Lindeby (Skivholme) 15
Lisbjerg 119, 121, 123–125, 128, 134, 135, 145, 146, 148, 151
Litauen 79
Livgarden detachement (Århus) 92
Lolland 67
Louisenhøj (Århus) 86, 87, 92, 95
Louisenlund (Skanderborg) 62
Louisenlund (Skivholme) 15
Louisenlund (Århus) 92
Lourdes 115
Ludvigs stampemølle (Århus) 105

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Luksusdam (Århus) 87
Lykketange (Århus) 111
Lykketangesporet (Århus) 111
Lyngballegård 15, 21, 30
Lyngbygård å 7, 8, 22
Lyngby seminarium 120
Låsby 7

Mà Gesens hul (Århus) 102
Mallinggård 22
Marselisborg 84–87, 90, 92, 95–97, 100, 102, 106, 111, 112, 116, 124, 134, 145, 146
Marselisborg skov 82, 108
Marselisborg slot 87, 92
Middelfart 78, 79
Midtervej (Århus) 102, 103, 115
Mindeparken (Århus) 92, 93
Mindestenen (Århus) 112
Mindestensvejen (Århus) 112
Minelund (Skivholme) 15
Moesgård 102, 106, 108, 109, 111, 112, 115
Moesgård skov (Århus) 112, 114, 115
Moesgård strand (Århus) 82
Morvad (Århus) 103
Morvadshuset (Århus) 102, 103
Mosevang 14
Mundelstrup 15
Mødesalen (Århus) 97
Møgelkær 30
Møllemarken (Århus) 112

Naturstien (Århus) 87
Nedreungarn 62
Nieborow museum 72
Nordsjælland 85
Norge 151
Nyborg 72
Nymølle (Århus) 103
Nymølleeng (Århus) 103
Nødager 64

Oddervej (Århus) 93, 97, 98
Oldenborg 151
Oldenhuset (Århus) 88

Paris 50
Pigens mose (Århus) 88, 116
Pipligrønt (Århus) 115
Polen 75, 79
Pommern 64
Porshøjgård (Skivholme) 14
Pouls bakke (Århus) 103
Pouls dam (Århus) 93, 103
Pouls mølle (Århus) 103–105
Pramsejleren (Århus) 89
Præstevænget (Århus) 89

Randers 50
Randers amt 30, 64
Ravnebakken (Århus) 112
Remmerslund (Skivholme) 15
Ribe 50
Rosenholm birk 127
Rosenvænget (Århus) 89
Roskilde 10
Rumohrs bakke (Århus) 103
Rumohrs bænk, Fru (Århus) 103, 105
Rumohrs mose (Århus) 103
Rumorshøj (Århus) 103
Rumose (Århus) 103
Rumsurs bakke (Århus) 103
Rusland 75
Ry 47, 49–51
Ry nørreskov 47
Ryttersporet (Århus) 112
Rævebakken (Århus) 105
Rævesporet (Århus) 112
Røde led (Århus) 89, 112
Rødeledsvej (Århus) 112
Røde låge, Den (Århus) 89
Rødkær (Århus) 112
Rødkærsporet (Århus) 112
Røgsted (Skivholme) 8
Råhøj (Århus) 92, 93
Råhøjkrat (Århus) 93
Råmose (Århus) 103

Sabro herred 7, 12, 16, 20
Sadelmagerbakken (Århus) 105, 116
Sadelmagerens spor (Århus) 105
Skt. Nikolaj (Kolding) 72, 78
Savgraven (Århus) 112
Silistria (Århus) 98, 105
Silistriabækken (Århus) 102, 105
Silistria mølle (Århus) 112
Sindal (Århus) 112
Singdal – Sindal
Sjelle 7, 8, 13, 18, 23
Sjelle stangbro 20
Sjælland 46, 67
Skambækken (Århus) 105
Skanderborg 22, 52–54, 56, 57, 61, 62, 64–69, 71, 121
Skanderborg amt 30, 100
Skanderup 64
Skejby 121, 123–125, 128, 134, 135, 145, 146, 148, 149, 151
Skelbækken (Århus) 105
Skibakken (Århus) 97
Skibet (Århus) 115
Skidenpyt (Højbjerg) 103
Skindermølle (Århus) 105
Skindertoften (Århus) 97
Skivholme 7, 8, 10, 11, 13–26
Skivholme skov 10
Skjoldelev 16, 39
Skolegade (Skanderborg) 53
Skoleskoven (Århus) 89
Skovbrynet (Århus) 82, 89
Skovby 7, 16, 18, 20, 22, 24
Skovdal (Århus) 89
Skovdalskrogen (Århus) 89
Skovdalsvej (Århus) 89
Skovdammen (Århus) 87
Skovfogeddam (Århus) 89
Skovfryd (Skivholme) 15
Skovhuset (Århus) 93
Skovladen 30
Skovlund (Skivholme) 15
Skovlunden (Århus) 93
Skovridermarken (Århus) 93
Skovridervej (Århus) 93
Skørring 7
Skåde 87, 106
Skåde bakker 102

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skåde skov 82, 106, 108–110
Slesvig 151
Snepkær (Århus) 112
Snipkær –Snepkær
Snurom kro (Århus) 95, 97
Solhjem 14
Sortemose (Århus) 90, 93
Spidskær (Århus) 112
Sporup 36
Stadion (Århus) 86, 89
Stampemøllebækken (Århus) 105
Stefanshjemmet (Århus) 86, 87
Stentrappen (Århus) 112
Stilling 58, 64
Stormarn 151
Storring 148
Strandmarken (Århus) 114, 115
Strandskoven (Århus) 82, 114
Strandvejen (Århus) 114
Studenterhøjen (Århus) 102, 105
Støvring 10
Svanedam (Århus) 89
Svedskemose (Århus) 115
Svennings kedel (Århus) 89
Svennings kilde (Århus) 89
Svenningsmose (Århus) 89
Svenskemosen (Århus) 93
Søbygård 30
Søkkelsmose (Århus) 103, 105
Sømærketræerne (Århus) 115
Søndergade (Århus) 88

Teglovnen (Århus) 115
Teglværksskoven (Århus) 93
Terp (Lisbjerg) 125, 144, 146
Terp (Skivholme) 8, 14, 16, 17, 26
Thorskov (Århus) 82, 98, 100, 108, 115
Thorsmølle (Århus) 97
Thorsmølledam (Århus) 93
Thyrasminde 30
Tilst 14
Tobaksleddet (Århus) 98
Toftnæs have (Århus) 95
Toppenhøj (Skivholme) 14
Torskedam (Århus) 112
Torskedamsleddet (Århus) 112
Torup 10
Trigebrand 14
Troldhøj (Skivholme) 10, 11
Troldrup (Skivholme) 9, 14
Trolleborg 10, 11
Trollerup 10
Trollerupmark 10
Tudsedamsmose (Århus) 105, 106
Tuemose (Århus) 115
Tusinddamsmose (Århus) 105, 106
Tussingdamsmose (Århus) 105, 106
Tværvej (Århus) 112
Tømmerpladsen (Århus) 98
Tømmersporet (Århus) 98

Udgåede graner, De (Århus) 89
Ulykkesgranerne (Århus) 115, 116
Ulykkesstedet (Århus) 116
Ulvegraven (Århus) 106
U. S. A. 87
Ungarn 75

Vagtmesterbakken (Århus) 108, 114
Varna (Århus) 93, 98, 105, 106
Varnabækken (Århus) 82, 98, 103, 105, 106
Varnadam (Århus) 93, 106
Varnamølle (Århus) 106
Warszawa 72, 75, 80
Vedelslund 18
Vejerslev 43
Vejle 46, 58, 60, 72
Vejle amt 30, 42
Vestergade (Skanderborg) 53
Vester Lisbjerg 121
Vester Lisbjerg herred 16, 20, 124, 135
Viborg 20
Viborg amt 30, 42
Viborg stift 32
Viborg tugthus 68
Viby 89, 90
Wieds kirke (Århus) 111, 114
Villastien (Århus) 86, 90
Winges sti (Århus) 106
Voldby 39, 40
Voldstrupgård 30
Vosnæsgård birk 127

Zoologisk have (Århus) 89, 90

Ægypten 75

Ødam (Århus) 90
Øm 50
Øm kloster 17
Øresund 46
Ørnekollen (Århus) 114
Ørnereden (Århus) 82, 100, 114
Ørneredevej (Århus) 100, 114
Ørnesigen (Århus) 114
Østergård 30
Østjylland 106

Abyhøj 21
Århus 10, 22, 23, 43, 56, 57, 59, 72, 76, 78, 84, 86, 90, 95, 98, 100, 105, 108, 109, 114, 115, 117, 121–124, 126, 128, 134, 146, 149, 152
Århus amt 30, 42, 100
Århusbugten 87, 105
Århus domkirke 72, 78
Århus stift 16, 32, 34 124, 145, 151

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Historisk Samfund for Århus Stift 1966/67

Driftsregnskab

Udgifter:		
Trykkeriudgifter	11.500,00	
Honorarer	2.380,00	13.880,00
Andre udgifter:		
Kontorartikler, telefon, DHF, porto, mødeindbydelser		3.217,61
Foredrag og ekskursioner		523,35
Overskud		2.493,05
		20.114,01

Indtægter:		
Tilskud fra stat og kommuner:		
Min. f. kult.. Anl. ...	1.650,00	
Horsens km.	100,00	
Silkeborg km.	50,00	
Skanderborg km.	100,00	
Århus km.	400,00	
Hammel km.	50,00	
Viby km.	25,00	
Åby km.	50,00	
Skanderborg amt	75,00	
Århus amt	250,00	2.750,00
Andre tilskud:		
Landbosparekassen ..	200,00	
Øm Kloster Museum .	1.200,00	
Private tilskud	395,00	1.795,00
Særlige indtægter:		
Medlemskontingent ..	8.084,24	
Ekskursioner	412,39	
Bogsalg	657,25	
Portorefusion	732,40	9.886,28
Renter af bank og postgiro		91,93
Ikke indgåede kontingenter		5.590,80
		20.114,01

Peder Jensen,
kasserer.

Regnskabet er revideret og fundet i overensstemmelse med sparekassebøger og bilag.

Århus, den 29. marts 1967.

Sven Lauge Jørgensen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Øm Kloster Museum 1966

Driftsregnskab

Udgifter:		*Indtægter:*	
Lønninger	22.008,75	Billetsalg	32.566,00
Provision	2.679,83	Salg af skrifter	8.039,50
Forsikringer, skatter og afdrag	368,41	Renter: Sparekassen	3.410,08
Tilskud til administration	1.200,00	Renter: Obligationer	675,00
Tryksager	1.147,10	Husleje	1.200,00
Vedligeholdelse og nyanskaffelser	4.217,60	Museumslederens andel af pension, ATP og telefon	831,82
Telefon	990,56		
Pension og ATP	1.370,25		
Div. omkostninger	828,70		
Driftsoverskud	11.911,20		
	46.722,40		46.722,40

Status

Aktiver:		*Passiver:*		
Obligationer (13.500)	8.955,00	Jysk Husmandskreditforening		2.675,05
Ejendomme	74.500,00	Konto for vedligeholdelse		5.500,00
Landbosparekassen:		Difference v. 13. alm. vurdering		31.500,00
901–02–32229	20.904,70	Formue 1/1 1966	105.050,66	
901–20–33196	13.625,47	Driftsoverskud	11.911,20	116.961,81
910–20–72655	35.047,73			156.636,86
Kassebeholdning	454,73	÷ difference ved ny kursansættelse for obligationer		3.149,23
	153.487,63			153.487,63

Peder Jensen,
kasserer.

Regnskabet er revideret og fundet i overensstemmelse med bilag.

Århus, den 29. marts 1967.
Sven Lauge Jørgensen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK